

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΖ΄

Τεύχος 65

Χειμώνας 2015

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Εμμανουήλ-Μάριος Λ. Οικονόμου , Νικόλαος Κυριαζής

Η Πολιτική Ασφάλειας της ΕΕ σε σύγκριση με τις ΗΠΑ υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών3

Κυριάκος Μικέλης , Μάρκος Τρούλης

Τα κράτη, η επιθετικότητά τους και ο J. Mearsheimer:
Μία συμπληρωματική ανάγνωση.....34

Αικατερίνη Τσέκου

Η άμεση βία στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης.....54

Καρολίνα Ρετάλη , Βασιλεία Χατζηνικήτα

Κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και επίδοση στην κατανόηση κειμένου των δεκαπεντάχρονων μαθητών/τριών στην Ελλάδα.....78

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ:

Κάλλη Δρουσιώτη

Η αποδόμηση της (ενοχοποιημένης) εθνικής ταυτότητας ως προϋπόθεση της ειρηνικής συμβίωσης με τον εθνικό Άλλο στο κείμενο της Elena Ioannidou
Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values.....102

Βιβλιοκριτική: Θεοδώρα Παπαδοπούλου p.thessaloniki@gmail.com

SHERI BERMAN:

Το Πρωτείο της Πολιτικής: Η Σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20ου αιώνα.....130

Abstracts.....135

Η Πολιτική Ασφάλειας της ΕΕ σε σύγκριση με τις ΗΠΑ υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών

*Εμμανουήλ-Μάριος Λ. Οικονόμου #, Νικόλαος Κυριαζής **

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται η σημασία και ο αντίκτυπος των αμυντικών δαπανών στον καθορισμό της πολιτικής άμυνας και ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΚΕΠΠΑ) σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, μέσω της παροχής πρόσφατα ενημερωμένων στατιστικών στοιχείων. Βρήκαμε ότι η απροθυμία των Ευρωπαίων να δαπανήσουν περισσότερο για την άμυνα τους σε σχέση με τις ΗΠΑ από το τέλος της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου ως σήμερα, σε συνδυασμό με τις εγγενείς διαρθρωτικές αδυναμίες της ΚΕΠΠΑ, έχουν καταστήσει την ευρωπαϊκή πολιτική ασφάλειας λιγότερο αποτελεσματική από την προσδοκώμενη. Τέλος, προτείνουμε λύσεις εντασσόμενες στα πλαίσια της ευρύτερης προσπάθειας για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτικής Άμυνας και Ασφάλειας, Αμυντικές δαπάνες, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΗΠΑ

Διδάκτωρ του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

* Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

1. Εισαγωγή

Η Πολιτική Ασφάλειας αποτελεί σημαντικό παράγοντα του καθορισμού της ισχύος ενός κράτους (υπό τη “Θουκιδίδεια” οπτική της έννοιας της ισχύος) καθορίζοντας ουσιαστικά όχι μόνο την χάραξη της υψηλής του στρατηγικής αλλά και επενεργώντας ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες στην πολιτική και την κοινωνική του σταθερότητα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις δύναται να συνεισφέρει και στην οικονομική ανάπτυξη.

Η πολιτική ασφάλειας δεν θα πρέπει να συνδέεται μόνο με την πολιτική αποτροπής (deterrence policy) με σκοπό την προστασία (με στρατιωτικά κυρίως μέσα) του ανθρώπινου δυναμικού και της υποδομής ενός κράτους, αλλά μια πιο ολοκληρωμένη εκδοχή της θα πρέπει να τη συνδέει με το ευρύτερο θεσμικό σύστημα προστασίας των αρχών και των αξιών μιας κοινωνίας, όταν αυτά τυχόν απειλούνται από εξωτερικούς κινδύνους και προκλήσεις. Ωστόσο, για να είναι πιστευτή η πολιτική άμυνας και ασφάλειας πρέπει να συνοδεύεται από ισχυρές Ένοπλες Δυνάμεις. Το επιχείρημα αυτό δύναται να εξαχθεί και να υποστηριχθεί εμπειριστικά από τα ευρήματα που ανακύπτουν μέσω μιας μακρο-ιστορικής οπτικής αναφορικά με τα ζητήματα του καθορισμού της γεωπολιτικής και της ισορροπίας δυνάμεων.

Η αναγκαιότητα για την ύπαρξη ισχυρών ενόπλων δυνάμεων ως προέκτασης ισχύος αποτελεί ένα από τα κύρια επιχειρήματα της Ιστορίας του Θουκυδίδη. Επιπλέον, ο Λατίνος συγγραφέας του 5ου μ.Χ. αιώνα Vegetius στο έργο του *Epitoma rei militaris* πρότεινε στους Ρωμαίους αυτοκράτορες της εποχής του το περίφημο “*si vis pacem, para bellum*”, το οποίο σήμαινε πολύ απλά “αν θέλεις ειρήνη, προετοιμάσου για πόλεμο” ενώ παραπλήσια άποψη εκφράζει και ο Νικολό Μακιαβέλι στον Ηγεμόνα του.

Σε ταυτόσημα επιχειρήματα εδράζεται και το επιχείρημα της αδιαφιλονίκητης ηγετικής φυσιογνωμίας του Επταετούς Πολέμου (1756-1763) του Φρειδερίκου Β' του Μέγα, στρατιωτικού ηγέτη και βασιλιά της Πρωσίας, ο οποίος συμπέρανε ότι “διπλωματία δίχως αξιόπιστες και ισχυρές ένοπλες δυνάμεις ομοιάζει με συναυλία δίχως μουσικά όργανα” ενώ και ο φημισμένος στρατηγός και θεωρητικός του πολέμου, Carl von Clausewitz, στο *Περί του Πολέμου* σύγγραμμα του όμοια διαπιστώνει ότι “ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα”.

Ωστόσο, οι ανωτέρω κλασσικές θεωρήσεις που καθιστούν αναπόδραστη την αναγκαιότητα διασύνδεσης της γεωπολιτικής ισχύος και της πολιτικής ασφάλειας με τη στρατιωτική ικανότητα και ισχύ, θεωρούμε ότι λαμβάνουν πιο συγκεκριμένη μορφή αν γίνει αποδεκτή η παραδοχή ότι η στρατιωτικής ισχύς καθορίζεται κυρίως από το μέγεθος των αμυντικών δαπανών που διατίθενται από τις κυβερνήσεις για την άμυνα, όπως υποστηρίζεται από σύγχρονους συγγραφείς, μεταξύ άλλων από τους (Cline 1975; Gilpin 1988; Kennedy 1989; Mearsheimer 1990) και (Κόλλιας 1998; Κυριαζής και Σωμάκος 1999; Κυριαζής και Σπανός 2000). Η άποψη αυτή που συνδέει την πολιτική ασφάλεια ουσιαστικά με το μέγεθος των αμυντικών δαπανών θα αποτελέσει το κύριο περιεχόμενο της ακολουθητέας ανάλυσης που αφορά τη μελέτη περίπτωσης της ΕΕ σε σύγκριση με τις ΗΠΑ.

Ωστόσο, οφείλουμε εδώ εξ αρχής να επισημάνουμε ότι, όπως υποστηρίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, το επίπεδο των αμυντικών δαπανών ως απόλυτο μέγεθος ενδέχεται να μην αποτελεί ένα σαφές κριτήριο αποτίμησης ισχύος αν δεν συνοδεύεται από αποτελεσματική διαχείριση των πόρων που κατευθύνονται για το (σε οικονομικούς όρους) αγαθό άμυνα, όπως πχ, οι δαπάνες που αποτελούν το μισθό του στρατιωτικού προσωπικού, οι δαπάνες για προμήθεια αμυντικού υλικού κλπ. (βλ. Brzoska 1995, σελ. 48-49). Ως προς τη θέση αυτή, οι Polachek and Seiglie (2007, σελ 1030) διαπίστωσαν ότι η αποτελεσματική χρήση (ουσιαστικά η βελτιστοποίηση της χρησιμότητας) από την πραγματοποίηση αμυντικών δαπανών επαυξάνει την εθνική ασφάλεια.

Με την παρούσα ανάλυση εξετάζουμε την πολιτική ασφάλεια της ΕΕ σε σύγκριση με τις ΗΠΑ υπό την οπτική των αμυντικών τους δαπανών, συμβάλλοντας έτσι στην ευρύτερη συζήτηση για την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας στην ΕΕ, της γνωστότερης ως ΚΕΠΠΑ, που αποτελεί συνεκτική και ουσιώδη παράμετρο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Θα πρέπει εξ αρχής να τονιστούν οι εγγενείς αδυναμίες μιας τέτοιας ανάλυσης καθώς η σύγκριση που πραγματοποιείται εδώ αφορά δυο ανόμοια δρώντα υποκείμενα: η ΕΕ δεν αποτελεί ένα ενιαίο κράτος, αλλά μια υπερεθνική ένωση κρατών, αν και θεωρητικά, είναι δυνατόν στο μέλλον να μετεξελιχθεί μέσω της πολιτικής ολοκλήρωσης σε ομοσπονδία. Υπό την έννοια αυτή, η σύγκριση με τις

ΗΠΑ, μια “ώριμη” ομοσπονδιακή χώρα, με δοκιμασμένες (και εν πολλοίς) επιτυχημένες πολιτειακές δομές και θεσμούς, είναι κατά την κρίση μας εφικτή. Επίσης, για λόγους ομοιογένειας της έρευνάς μας η σύγκριση υπό το πρίσμα των αμυντικών δαπανών είναι κατά την άποψή μας πιο σωστή όταν αφορά τις αμυντικές δαπάνες των ΕΕ-28 συναθροιστικά σε σύγκριση με τις αντίστοιχες στις ΗΠΑ. Στις ενότητες 2 και 4 αναλύονται περαιτέρω μια σειρά άλλων ζητημάτων που αφορούν τις διαφορές επί των αμυντικών προϋπολογισμών των ΕΕ-28 και άλλες δυσκολίες που συναντώνται όσον αφορά την κοινή σχεδίαση (ή μη) της ΚΕΠΠΑ σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο καθώς και ζητήματα προμηθειών κλπ.

Η μελέτη μας έχει διαρθρωθεί ως εξής: στην δεύτερη ενότητα αναλύουμε συνοπτικά το ζήτημα των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης από την εποχή της λήξης του Ψυχρού Πολέμου ως σήμερα συμπεριλαμβάνοντας μέχρι και τις πρόσφατες εξελίξεις που σχετίζονται με θέματα ΚΕΠΠΑ, όπως τα τρομοκρατικά χτυπήματα του ISIS στην Ευρώπη και αναπτύσσουμε μια γενικότερη συζήτηση και προτάσεις που αφορούν την μελλοντική δομή των Ευρωπαϊκών Ενόπλων Δυνάμεων που σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα της ΚΕΠΠΑ. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά η αντίστοιχη πολιτική ασφάλειας των ΗΠΑ από την λήξη του Ψυχρού Πολέμου το 1991 ως σήμερα, που είναι άμεσα συνυφασμένη με υψηλό μέγεθος αμυντικών δαπανών, ενώ στην τέταρτη ενότητα διενεργείται μια συγκριτική ανάλυση της ΚΕΠΠΑ και της αμερικανικής πολιτικής ασφάλειας, υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών. Ακολουθούν τα τελικά μας συμπεράσματα και οι προτάσεις πολιτικής.

2. Πολιτική Ασφάλειας και αμυντικές δαπάνες στην Ευρώπη: από την λήξη του Ψυχρού Πολέμου ως σήμερα

Την λήξη του Ψυχρού πολέμου ακολούθησε η ριζική αναδιαμόρφωση του γεωπολιτικού και στρατηγικού περιβάλλοντος, σε σχέση με την εποχή του διπολισμού. Στην Ευρώπη δημιουργήθηκαν όλες εκείνες τις ευνοϊκές προϋποθέσεις για μια ουσιώδη θεσμική εμβάθυνση των οικονομικών και των πολιτικο-στρατιωτικών δομών της Ευρώπης. Η μετεξέλιξη της ΕΟΚ στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) ως

απόρροια της συνθήκης του Μάαστριχτ του Φεβρουάριου του 1992 μπορεί να ειπωθεί μέσα από αυτό το πρίσμα. Ο νέος στόχος των Ευρωπαίων δεν ήταν τώρα μόνο η οικονομική εμβάθυνση αλλά και η πολιτική και θεσμική ολοκλήρωση της Ευρώπης. Με τη συνθήκη του Μάαστριχτ η αρχιτεκτονική της Ευρώπης περιγράφεται με τρεις πυλώνες. Ο πρώτος αναφέρεται στα κοινοτικά θέματα (Οικονομία, Εμπόριο, κλπ), ο δεύτερος στην ΚΕΠΠΑ και ο τρίτος, στα θέματα Δικαιοσύνης και εσωτερικών υποθέσεων (de Flers 2008).

Ωστόσο, η αποτυχία της ΕΕ να διαχειριστεί αποτελεσματικά μια σειρά από γεωπολιτικές εξελίξεις που κατέληξαν σε κρίση, όπως ο πόλεμος της Βοσνίας την περίοδο 1992-95, η αποτυχία για ουσιαστική ανθρωπιστική παρέμβαση κατά την γενοκτονία στη Σομαλία το 1994, η έλλειψη ουσιαστικής συνοχής και ομοφωνίας ως προς μια ενιαία πολιτική ασφάλειας κατά τους δύο πολέμους στο Ιράκ, το 1991 και 2003, η μη αποτελεσματική ανάληψη πρωτοβουλιών για την αποφυγή των νατοϊκών βομβαρδισμών στην Σερβία το 1999, (δηλαδή σε μια χώρα που αποτελεί κομμάτι της ίδιας της Ευρώπης) κατέστησαν προφανείς μια σειρά από εγγενείς αδυναμίες της πολιτικής άμυνας και ασφάλειας στην ΕΕ.

Παράλληλα όμως κατέστησαν προφανείς και τις αλλαγές στη φύση της στρατιωτικής ισχύος και των νέων απειλών ασφάλειας σε σχέση με τα δόγματα του Ψυχρού πολέμου. Οι σύγχρονες πολεμικές συγκρούσεις δεν διαλαμβάνουν (στην πλειονότητα των περιπτώσεων) τον χαρακτήρα σύγκρουσης τακτικών στρατιωτικών δυνάμεων μεταξύ χωρών, όπως συνέβη κατά τους δύο παγκοσμίους πολέμους των περιόδων 1914-19 και 1939-45 και όπως (ευτυχώς) δεν συνέβη κατά τον “Ψυχρό Πόλεμο”, αλλά στο σύγχρονο περιβάλλον είναι προφανής η αλλαγή στη φύση της στρατιωτικής απειλής πχ., όπλα μαζικής καταστροφής, ασύμμετρες απειλές, τρομοκρατικές και εγκληματικές ομάδες (ταλιμπάν στο Αφγανιστάν, Al Nusra στη Συρία, ISIS στη Μέση Ανατολή κλπ.), κυβερνοπόλεμος, όπλα μαζικής καταστροφής (Β. Κορέα και πιθανόν το Ιράν), “ασύμμετρες απειλές”, “χαμηλής έντασης αναμετρήσεις”, όπως τώρα στη Συρία και την Ουκρανία κλπ και φυσικά, τρομοκρατικές ενέργειες φονταμενταλιστών με θύματα αμάχους, όπως οι πρόσφατες δολοφονικές επιθέσεις του ISIS στην Γαλλία.

Παρά ταύτα, η παγκόσμια μετα-ψυχροπολεμική τάση για μείωση των αμυντικών δαπανών επηρέασαν, όπως ήταν φυσικό και τις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Στον πίνακα 1 που ακολουθεί παρατίθεται το ποσοστό των αμυντικών δαπανών των χωρών-μελών της ΕΕ-28 ανά πενταετία, αρχής γενομένης από το έτος 1989, κομβικό σημείο αποκλιμάκωσης του Ψυχρού Πολέμου, που συνδέθηκε με το ορόσημο της πτώσης του τείχους του Βερολίνου και της επανένωσης της Ανατολικής με τη Δυτική Γερμανία. Έτσι, επιλέγοντας στοιχεία για την περίοδο από το 1989 ως τα τελευταία ενημερωμένα για το 2013 που παρέχει ο διεθνής οίκος Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), ουσιαστικά παρέχουμε μια αλληλουχία στατιστικών στοιχείων, από το 1949 ως το 2013.

Από τα στοιχεία του πίνακα 1 προκύπτουν μια σειρά από ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Καταρχάς, από την τελευταία γραμμή του πίνακα παρατηρείται ότι η αποκλιμάκωση του Ψυχρού Πολέμου συμπίεσε σταδιακά τις αμυντικές δαπάνες από 2,53% επί του ΑΕΠ για τα κράτη-μέλη της ΕΕ-28 την περίοδο 1989-1993, σε 1,44% την περίοδο 2009-2013. Ο μέσος όρος των αμυντικών δαπανών των ΕΕ-28 ανέρχεται σε 1,88% για όλη την περίοδο ελέγχου 1989-2013. Οι χαμηλές αμυντικές δαπάνες των ευρωπαϊκών δεικνύουν την απροθυμία χωρών της ΕΕ να επωμισθούν μεγαλύτερα αμυντικά βάρη μετά την αποκλιμάκωση της έντασης λόγω της λήξης του Ψυχρού Πολέμου, συμπεριφερόμενα μάλλον ή ήπτον ως ελεύθεροι επιβάτες (free-riders) εις βάρος των ΗΠΑ. Αυτή η κατάσταση μπορεί να εξηγηθεί μέσα από τη Θεωρία των Συμμαχιών των Olson and Zeckhauser (1966) που έχει διαχρονική ισχύ.

Πίνακας 1: Αναλυτικά στατιστικά στοιχεία πενταετίας αμυντικών δαπανών ως % του ΑΕΠ για τα κράτη-μέλη ΕΕ-28 για την περίοδο 1989-2013

Περίοδος έρευνας (ανά πενταετία)	1989- 1993	1994- 1998	1999- 2003	2004- 2008	2009- 2013	Μ.Ο. 1989- 2013
Χώρα-μέλος ΕΕ 28						
Αυστρία	1,16	1,02	0,94	0,88	0,88	0,976
Βέλγιο	2,14	1,56	1,3	1,14	1,1	1,44
Βουλγαρία	3,36	2,4	2,8	2,16	1,72	2,48
Γαλλία	3,34	2,76	2,56	2,42	2,36	2,68
Γερμανία	2,34	1,58	1,48	1,34	1,38	1,624
Δανία	1,96	1,68	1,56	1,38	1,4	1,59
Δημ. της Τσεχίας	2,3	1,92	2	1,7	1,2	1,82
Δημ. της Σλοβακίας	2	2,44	1,78	1,6	1,2	1,8
Ελλάδα	3,66	3,4	3,28	2,88	2,62	3,16
Εσθονία	0,65	1	1,52	1,94	1,96	1,41
Ην. Βασίλειο	3,74	2,8	3,42	2,36	2,44	2,75
Ιρλανδία	1,22	0,98	0,7	0,56	0,58	0,8
Ισπανία	1,74	1,38	1,18	1,14	1,04	1,29
Ιταλία	2,1	1,86	2	1,84	1,72	1,9
Κάτω Χώρες	2,44	1,88	1,56	1,48	1,4	1,75
Κροατία	8,9	8,84	3,18	1,76	1,72	4,88
Κυπριακή Δημοκρατία	6,66	4,62	2,72	2,02	1,98	3,6
Λετονία	0,7	0,72	1,22	1,74	1,28	1,13
Λιθουανία	0,8	0,76	1,2	1,16	0,88	0,96
Λουξεμβούργο	0,88	0,76	0,7	0,6	0,54	0,68
Ουγγαρία	2,58	1,68	1,7	1,34	1,08	1,67
Μάλτα	0,96	0,88	0,7	0,72	0,64	0,78
Πολωνία	2,48	2,06	1,88	1,9	1,82	2,02
Πορτογαλία	2,42	2,08	1,92	1,98	2,06	2,09
Ρουμανία	4,22	2,88	2,4	1,76	1,34	2,52
Σλοβενία	2	1,54	1,28	1,5	1,58	1,58
Σουηδία	2,5	2,2	1,84	1,4	1,22	1,83
Φινλανδία	1,74	1,6	1,28	1,34	1,34	1,46
Μ.Ο ανά περίοδο	2,53	2,19	1,79	1,57	1,44	1,88

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη σε ετήσια στοιχεία του SIPRI, http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database

Μελετώντας μέσω μιας εμπειρικής έρευνας τις αμυντικές δαπάνες των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ, οι εν λόγω ερευνητές διαπίστωσαν ότι τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα εκβιομηχανισμένα έθνη αναλαμβάνουν αναλογικά υψηλότερο βάρος αμυντικών δαπανών έναντι των μικρότερων συμμάχων τους. Είναι προφανές ότι, όπως και κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, τα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη, “επαναπαύτηκαν” στις δεσμεύσεις που είχαν αναλάβει οι ΗΠΑ μέσω του ΝΑΤΟ για την παροχή ικανοποιητικής προστασίας στην Ευρώπη.

Από τα στοιχεία του πίνακα 1 είναι εμφανείς μια σειρά από διαφοροποιήσεις ως προς το καθεστώς των αμυντικών δαπανών για τα κράτη-μέλη της ΕΕ μεμονωμένα. Καταρχάς γίνεται σαφές ότι οι αμυντικές δαπάνες των χωρών ΕΕ-28 στην Κεντρική και τη Βόρεια Ευρώπη κυμάνθηκαν περίπου μεταξύ 0,8-2,5% για όλη την περίοδο, με συνεχή πτωτική τάση. Αυτό είναι λογικό λόγω της αποκλιμάκωσης του Ψυχρού Πολέμου και της έλλειψης ουσιαστικής απειλής για τα περισσότερα κράτη της ΕΕ. Η κατάσταση εντούτοις διαφοροποιείται όσον αφορά τα κράτη-μέλη της ΕΕ από την νοτιοανατολική Ευρώπη. Εδώ δεσπόζουν οι υψηλές αμυντικές δαπάνες της Κροατίας την περίοδο 1989-1998, γεγονός το οποίο μπορεί να εξηγηθεί λόγω του εμφυλίου πολέμου στη Γιουγκοσλαβία την περίοδο 1991-95.

Υψηλές είναι και οι δαπάνες της Ελλάδος και της Κυπριακής Δημοκρατίας, λόγω των προφανών προβλημάτων ασφάλειας που οι δύο χώρες αντιμετωπίζουν από την γειτονική Τουρκία-χώρα μέλους του ΝΑΤΟ. Υψηλότερες από τον μέσο όρο της ΕΕ είναι οι αμυντικές δαπάνες στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία ενώ τέλος, το μέσο όρο συμπιέζουν προς τα πάνω, οι αμυντικές δαπάνες του Ην. Βασιλείου, της Γαλλίας, πράγμα που δικαιολογείται εν μέρει ίσως από τον ευρύτερο γεωπολιτικό ρόλο που με κάποιον τρόπο εξακολουθούν να έχουν οι δύο χώρες, ως δυο από τις πρώην “μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης”, οι οποίες εξακολουθούν να κατέχουν σειρά αποικιών ανά τον κόσμο.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι μετά τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου στις ΗΠΑ, που μετέβαλαν ξανά το παγκόσμιο γεωπολιτικό και στρατηγικό περιβάλλον, οι αμυντικές δαπάνες των ΗΠΑ αυξήθηκαν δραματικά από το 2001-2010, όπως θα αναλυθεί στην ενότητα 4. Αν παρατηρήσουμε τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 1 θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μια πολύ μικρή άνοδος

των αμυντικών δαπανών για τις περισσότερες χώρες ΕΕ-28. Έτσι σε αυτό το σημείο επιβεβαιώνουμε τα πορίσματα των δυο πρόσφατων ακόλουθων μελετών.

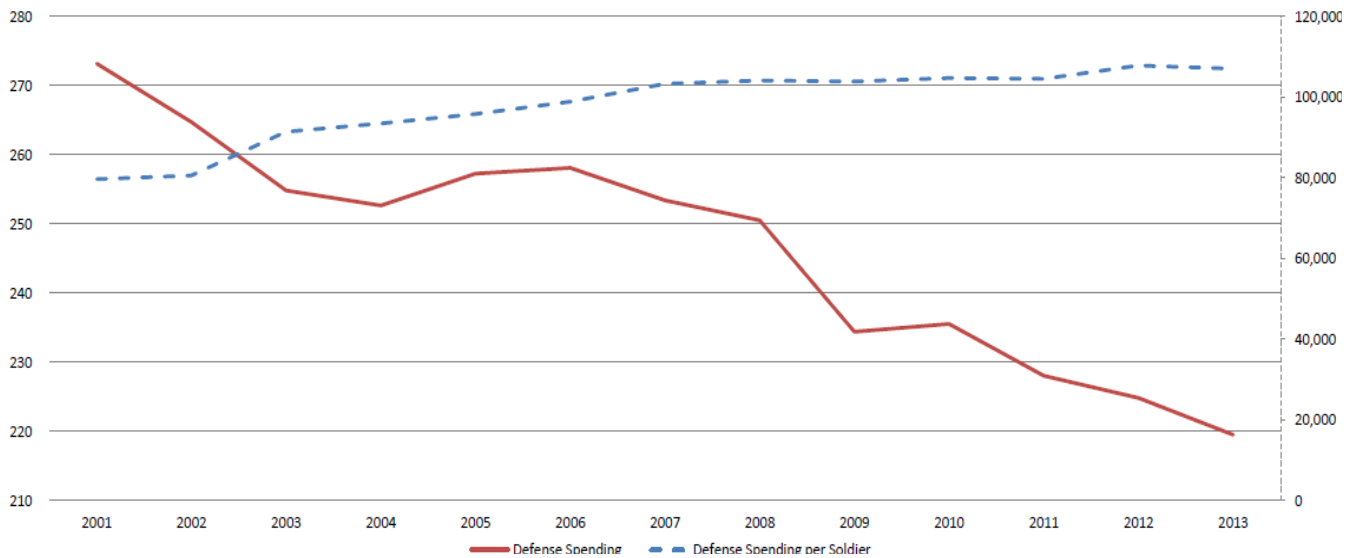
Στην πρώτη, ο Flores (2011) μελετώντας στατιστικά στοιχεία για 168 χώρες με έτος αναφοράς το 2001 διαπίστωσε ότι οι αμυντικές δαπάνες ενός κράτους-μέλους μιας συμμαχίας σχετίζονται με την γενικότερη τάση των συμμάχων του. Παρόμοιο είναι το συμπέρασμα των Caruso and di Domizio (2015) οι οποίοι διαπίστωσαν μελετώντας τις αμυντικές δαπάνες των χωρών-μελών του NATO για την περίοδο 1988-2013 ότι η γενική “τάση” των αμυντικών δαπανών (αύξηση ή μείωση) όπως διαμορφώνεται από το κράτος-ηγέτη μιας συμμαχίας (στην περίπτωση της Ευρώπης, οι ΗΠΑ μέσω του NATO) τείνει να συν-διαμορφώνει με τον ίδιο τρόπο τις δαπάνες των (κατά Olson Zeckhauser) “μικρότερης ισχύος” συμμάχων. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει τα στοιχεία του πίνακα 1 που παρατέθηκαν ανωτέρω: με την λήξη του Ψυχρού Πολέμου, οι ΗΠΑ μείωσαν τις αμυντικές τους δαπάνες, κάτι που συμπάρεσυρε την συμπεριφορά των Ευρωπαϊκών συμμάχων τους. Παρόμοια τάση αμυντικών δαπανών ΗΠΑ-ΕΕ-28 σημειώθηκε και μετά την 11η Σεπτεμβρίου του 2001, όπου συνέβη ραγδαία άνοδος των αμερικανικών αμυντικών δαπανών, όπου και οι ΕΕ-28 παρουσίασαν μια όμοια, μικρή μεν, αυξητική τάση.

Στο σημείο αυτό πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι το ποσοστό των αμυντικών δαπανών επί του ΑΕΠ αποτελεί ένα σημαντικό, πλην όμως σχετικό μέγεθος αποτίμησης της σημασίας των αμυντικών δαπανών. Για παράδειγμα, για τα ίδια στοιχεία του SIPRI, οι αμυντικές δαπάνες της Γερμανίας ναι μεν μπορεί να είναι σχεδόν οι ίδιες ως ποσοστό επί του ΑΕΠ με τις αμυντικές δαπάνες της Λετονίας, πλην όμως η διαφορά είναι εξαιρετικά μεγάλη σε μέγεθος απόλυτων δαπανών (49 δις ευρώ για την Γερμανία κατά μέσο όρο στην πενταετία 2009-13, έναντι 0,36 δις ευρώ για την Λετονία). Το γεγονός αυτό νομίζουμε ότι δεν αποτελεί στοιχείο αναίρεσης των ανωτέρω συμπερασμάτων μας, αλλά θεωρούμε ότι λειτουργεί συμπληρωματικά.

Έτσι, το γενικότερο συμπέρασμα από την ανωτέρω ανάλυση είναι ότι τα κράτη-μέλη της ΕΕ δαπανούν διαχρονικά ένα σημαντικά μικρότερο μέγεθος αμυντικών δαπανών ως ποσοστού επί του ετήσιου ΑΕΠ τους σε σχέση με τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με το Center for Strategic and International Studies (CSIS), οι αμυντικές δαπάνες των

ΕΕ-28 (όπως και των ΗΠΑ) για το 2013 παρουσίασαν πτώση από 273 δις ευρώ το 2001 σε 219,5 (διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1: Η πτωτική τάση των ευρωπαϊκών αμυντικών δαπανών από το 2001 ως το 2013

Πηγή: CSIS: European Defense Trends: Briefing Update, 2015.

Αντίστοιχα, ο πίνακας 2 αποδίδει, βάσει των δεδομένων που συλλέχθηκαν από τον συλλογικό τόμο *The Military Balance* για το 2015, το σύνολο των αμυντικών δαπανών των χωρών ΕΕ-28 σε απόλυτα μεγέθη μεμονωμένα και σε σύνολο, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αμερικανικές αμυντικές δαπάνες (Αμ.ΑΔ) σε δολάρια. Έτσι, βάσει των στοιχείων του πίνακα παρατηρείται ότι το σύνολο των αμυντικών δαπανών των ΕΕ-28 αναλογούν στο 45% των αντίστοιχων Αμ.ΑΔ. Με την μετατροπή της εκτίμησης από τα στοιχεία του *The Military Balance*, από δολάρια σε ευρώ και την μη συμπερίληψη των μη χωρών ΕΕ-28 τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την ανωτέρω εκτίμηση του CSIS.

Φυσικά δεν υποστηρίζεται εδώ ότι οι αμυντικές δαπάνες των χωρών-μελών ΕΕ-28 θα πρέπει να τείνουν να εξισορροπήσουν τις ΗΠΑ. Κάτι τέτοιο ούτε θεμιτό είναι ούτε επιβάλλεται από τη γενικότερη γεωπολιτική συγκυρία, αλλά ούτε και από τους στόχους της υψηλής στρατηγικής των δύο γεωπολιτικών σχηματισμών. Η ΕΕ αποτελεί έναν “οικονομικό γίγαντα” αλλά και ένα παράγοντα σταθερότητας μεταξύ της

γενικότερης εύθραυστης κατάστασης στη Μέση Ανατολή και την αφρικανική ήπειρο. Από την άλλη μεριά, οι ΗΠΑ αποτελούν μια “ηγεμονική” δύναμη, έναν “στρατιωτικό γίγαντα” (με παράλληλα πολύ μεγάλη οικονομική ισχύ) με παρουσία αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων σε 130 χώρες ανά τον κόσμο, σε 900 στρατιωτικές βάσεις .

Πίνακας 2: Αναλυτικά στατιστικά στοιχεία αμυντικών δαπανών σε απόλυτα μεγέθη για τα κράτη-μέλη ΕΕ-28 και τις ΗΠΑ για το 2013

Χώρα-μέλος ΕΕ-28	Αμυντικές δαπάνες σε δις δολάρια(σε απόλυτα μεγέθη)	Χώρα-μέλος ΕΕ-28	Αμυντικές δαπάνες σε δις δολάρια(σε απόλυτα μεγέθη)
Αυστρία	3,43	Κάτω Χώρες	10,3
Βέλγιο	9,26	Κροατία	0,85
Βουλγαρία	0,75	Κυπριακή Δημοκρατία	0,385
Γαλλία	52,3	Λεττονία	0,205
Γερμανία	48,8	Λιθουανία	0,436
Δανία	4,55	Λουξεμβούργο	0,248
Δημ. της Τσεχίας	2,15	Ουγγαρία	1,23
Δημ. της Σλοβακίας	0,99	Μάλτα	0,054
Ελλάδα	5,68	Πολωνία	9,09
Εσθονία	0,48	Πορτογαλία	3,32
Ην. Βασίλειο	60,4	Ρουμανία	2,6
Ιρλανδία	1,19	Σλοβενία	0,59
Ισπανία	12,8	Σουηδία	6,49
Ιταλία	25,2	Φινλανδία	3,75
Σύνολο ΕΕ-28 (δις ευρώ) : 263,5 (1)			
Σύνολο ΗΠΑ (δις ευρώ): 578 (2)			
(1)/(2) = 0,45 ή 45%			

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη σε ετήσια στοιχεία του The Military Balance (2015, κεφ. 3, 4).

Συνεπώς, η κατά απόλυτο μέγεθος σύγκριση των αμυντικών δαπανών μεταξύ ΕΕ συνολικά και των ΗΠΑ θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι ΗΠΑ έχουν παγκόσμιο στρατηγικό ρόλο (και συμφέροντα) συνεπώς αναλαμβάνουν για την προάσπιση και την προστασία τους το αντίστοιχο κόστος. Αντίθετα, Η ΕΕ φαίνεται ότι επιδιώκει την χάραξη μιας ευρύτερης υψηλής στρατηγικής που στοχεύει στην αναβάθμιση του γεωπολιτικού της γοήτρου και αποκρυσταλλώνεται μέσω σειράς ανθρωπιστικών αποστολών (όπως τις αποστολές Petersberg), όπου όμως το

κρίσιμο στοιχείο δεν είναι η επιδίωξη επιρροής σε στρατιωτικούς όρους, κάτι που δεν αποφεύγουν να επιλέξουν οι ΗΠΑ ενίοτε.

Συνεπώς ο τυχόν ισχυρισμός ότι μια κοινή ευρωπαϊκή αμυντική πολιτική απαιτεί υψηλότερες στρατιωτικές δαπάνες δεν θα πρέπει να θεωρείται απολύτως ορθός. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός ότι οι συνεχείς περικοπές των αμυντικών δαπανών των ΕΕ-28 έχουν επιπτώσεις στην αποτελεσματικότητα ως προς τη διαθεσιμότητα μέσω με τα οποία η ΕΕ εξασκεί την ΚΕΠΠΑ. Επιπλέον δε, πληθαίνουν οι φωνές μιας σειράς Ευρωπαίων ηγετών όπως του Jean Claude Juncker που καλεί τους Ευρωπαίους ηγέτες να αυξήσουν τις αμυντικές δαπάνες των χωρών-μελών με τη σύσταση ενός “κοινού στρατού μεταξύ των Ευρωπαίων που θα καταδείξει στη Ρωσία ότι είμαστε σοβαροί (σ.σ. και αξιόπιστοι) να υπερασπιστούμε τις ευρωπαϊκές αξίες.”

Ανεξάρτητα από την αναγκαιότητα διαχείρισης της κρίσης στην Ουκρανία, αυτό που πραγματικά είναι το ζητούμενο, είναι η δημιουργία ενός αξιόπιστου πανευρωπαϊκού φορέα άμυνας και ασφάλειας, κάτι σαφώς πιο αποτελεσματικό από στρατιωτικά τμήματα όπως ο Ευρωστρατός ή τα EU Battlegroups. Ο Ευρωστρατός συστάθηκε στις 5 Νοεμβρίου 1995, απόρροια της συνθήκης του Μάαστριχτ. Αποτελεί πολυεθνική πανευρωπαϊκή δύναμη με κύριο σκοπό να διεκπεραιώνει μια σειρά από ειρηνευτικές αποστολές. Με τη σειρά τους τα EU Battlegroups αποτέλεσαν κατά την επίσημη σύσταση τους το 2007 μια φιλόδοξη προσπάθεια, κυρίως βρετανικής και γερμανικής εμπνεύσεως για δράση ευρωπαϊκών στρατιωτικών τμημάτων ανεξάρτητα των δραστηριοτήτων του NATO, όσον αφορά τη συμμετοχή σε σειρά ειρηνευτικών αποστολών της ΕΕ (αποστολές Petersberg). Υπό την έννοια αυτή, τα EU Battlegroups συστάθηκαν αντικαθιστώντας μια παλαιότερη δομή, αυτής της Ευρωπαϊκής Δύναμης Ταχείας Αντίδρασης, απόρροια της συμφωνίας της Διακυβερνητικής Συνδιάσκεψης του Ελσίνκι του 1999 (Metaxas and Economou 2012).

Είναι ελπιδοφόρο ότι το φιλόδοξο σχέδιο ήδη έχει λάβει σάρκα και οστά με την ενεργοποίηση 18 στρατιωτικών σωμάτων σε επίπεδο συντάγματος, συνθέσεως 1500 ατόμων έκαστου. Σε επιχειρησιακό επίπεδο τα EU Battlegroups θα πρέπει να είναι ικανά να αναπτύσσονται μεταξύ 5-10 ημερών, μετά από έγκριση του Ευρωπαϊκού

Συμβουλίου, να δύνανται να δρουν για 30 συνεχείς ημέρες, το οποίο μπορεί να επεκταθεί και μέχρι τις 120 ημέρες αν αυτό καταστεί επιβεβλημένο από τις περιστάσεις. Τα EU Battlegroups έχουν ήδη λάβει μέρος σε κάποιες αποστολές με σκοπό την διατήρηση της ειρήνης και Petersberg, όπως η Επιχείρηση Άρτεμις, που εγκρίθηκε από το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ τον Μάιο του 2013 και αφορούσε την αποστολή 1800 στρατιωτών (κυρίως Γάλλων) η οποία αναπτύχθηκε στην περιοχή Bunia της Δημοκρατίας του Κονγκό, με στόχο να προστατεύσει το κεντρικό αεροδρόμιο στην περιοχή, τον άμαχο πληθυσμό και να διασφαλίσει την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η επιτυχία της αποστολής κατέδειξε την ικανότητα της ΕΕ να διενεργεί τέτοιες επιχειρήσεις πέραν της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής του ευρωπαϊκού χώρου. Ωστόσο, παρά τις επιτυχίες στο στρατιωτικό σκέλος, η διπλωματία της ΕΕ σε θέματα ΚΕΠΠΑ σε αρκετές περιπτώσεις αποδεικνύεται είτε “μυωπική”, είτε “άτολμη” ή και τα δυο, ως προς την επίδειξη αποφασιστικότητας στην διαχείριση τέτοιων καταστάσεων. Πρόσφατο παράδειγμα είναι την μη ανάπτυξη των EU Battlegroups στο Μαλί, με σκοπό την αποτροπή δημιουργίας ισχυρών θυλάκων της Al-Qaeda στη χώρα.

Συναφές ερώτημα σχετικά με τα πρόσφατα γεγονότα των τρομοκρατικών επιθέσεων στην Γαλλία παραμένει το αν η ΕΕ θα εγκρίνει την αποστολή EU Battlegroups στην Συρία με σκοπό την αντιμετώπιση του ISIS, ή το βάρος μιας τέτοιας στρατηγικής θα αναλάβει εξολοκλήρου η Γαλλία από πλευράς ΕΕ, μετά και την δέσμευση του Προέδρου Hollande προς αυτή την κατεύθυνση. Ωστόσο, η άποψη αυτή, η οποία αναμφίβολα σχετίζεται με την ΚΕΠΠΑ και καθίσταται εξαιρετικά επίκαιρη λόγω των σχετικών γεγονότων, θα πρέπει να ειπωθεί μέσα από δυο βασικές προϋποθέσεις: α) Τι είδους στρατιωτικές επιχειρήσεις θα χρησιμοποιηθούν: αν είναι μόνο εναέρια μέσα και ναυτικά συστήματα (όπως συμβαίνει μέχρι τώρα) ή θα χρησιμοποιηθούν και χερσαία τμήματα, ώστε να έχει νόημα η χρήση των EU Battlegroups β) Ο αντικειμενικός στόχος για την αντιμετώπιση του αντιπάλου, δηλαδή το ISIS είναι όχι μόνο η διασφάλιση της ειρήνης στην περιοχή, αλλά και η προοπτική της εξάλειψης του φαινομένου. Ως προς αυτό το τελευταίο, έχει η ΕΕ την πρόθεση και την στρατιωτική ικανότητα να αναλάβει μια τέτοια δράση, ίσως σε συνεργασία με

τις ΗΠΑ, Ρωσία, Γαλλία (ή και άλλους δυνητικούς συμμάχους) που ήδη δρουν στην περιοχή;

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις και ερωτήματα, που σχετίζονται με την χάραξη μιας αποτελεσματικής στρατηγικής ΚΕΠΠΑ, πιστεύουμε ότι διαπερνούν μέσα από έναν νέο, αντικειμενικά υψηλό στόχο που θα πρέπει να δρομολογηθεί, και που είναι η μετεξέλιξη των EU Battlegroups σε ένα είδος “εθνικού στρατού” της ΕΕ που θα ενεργεί όχι μόνο ως μόνιμο στρατιωτικό τμήμα στη διάθεση και τη διαχείριση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, αλλά θα αποτελεί θεσμό ο οποίος θα χρηματοδοτείται από ένα ετήσιο αναλογικό ποσοστό επί των αμυντικών δαπανών των κρατών-μελών. Έτσι, η συμπερίληψη των κόστους λογιστικής υποστήριξης ενός τέτοιου στρατεύματος στους κρατικούς προϋπολογισμούς των χωρών μελών, θα καταστήσει βιώσιμο το εγχείρημα, αφού τη χρηματοδότηση του θα αναλάβουν τα ίδια τα κράτη μέλη, συνεπώς θα έχουν κάθε συμφέρον να συμμετάσχουν ενεργά στο γενικότερο εγχείρημα.

Στο σημείο αυτό θέτουμε στο ζήτημα της αναγκαιότητας υπέρ της σταδιακής δημιουργίας ενός αποτελεσματικού πλαισίου στρατηγικής συναντίληψης μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων που συναποτελούν την ΚΕΠΠΑ, ως προϋπόθεση απαραίτητη για την επιτυχή ευόδωση ενός τέτοιου εγχειρήματος. Για να ερμηνευθεί όμως το γεγονός της περιορισμένης αποτελεσματικότητας της Πολιτικής Ασφάλειας από την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου μέχρι σήμερα, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί η παράμετρος της περιορισμένης στρατηγικής συναντίληψης μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων, πχ. μεταξύ του Ηνωμένου Βασιλείου και Γαλλίας ή Γερμανίας, ή μεταξύ Ελλάδος και Ισπανίας, ή Κύπρου και Μάλτας για ζητήματα άμυνας η οποία συνυφαίνεται με την ουσιαστική απουσία συμβατών στρατηγικών στοχεύσεων.

Ωστόσο, καθώς η δημιουργία ενός “πανευρωπαϊκού στρατού” που θα χρησιμοποιείται ανάλογα με τις ανάγκες βραχυπρόθεσμα, σχετίζεται αναπόδραστα με την πολιτική ολοκλήρωση της ΕΕ, αν τελικά λάβει “σάρκα και οστά ” στο μέλλον (δεδομένου του αυξανόμενου κλίματος αμφισβήτησης της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης) θα επιβαρύνει τις εθνικές αμυντικές δαπάνες των ΕΕ-28 κατά κάποιο ποσοστό, μακροπρόθεσμα όμως πιστεύουμε ότι θα συντελέσει στην μείωση τους

καθώς τα κράτη-μέλη θα τις περιορίσουν αφού η εθνική ασφάλεια των χωρών μελών θα επιτυγχάνεται εν μέρει από τον νεό πανευρωπαϊκό στρατιωτικό σχηματισμό. Σε πρόσφατη μελέτη ο Kollias (2008) μελετώντας στοιχεία αμυντικών δαπανών των ΕΕ-15 για την περίοδο 1961-2001 επιβεβαιώνει έναν τέτοιο ισχυρισμό: μια συλλογική πολιτική διαχείρισης αμυντικών δαπανών για τα κράτη μέλη ΕΕ μέσω μιας “Ευρωπαϊκής Αμυντικής Ένωσης” (European Defense Union) θα τις καθιστούσε πιο αποτελεσματικές σε όρους κόστους και ποιότητας. Υποστηρίζουμε δηλαδή την παράλληλη λειτουργία εθνικών και πανευρωπαϊκού στρατού των ΕΕ-28, με αναλογική οικονομική συνεισφορά κάθε μέλους βάσει της δυναμικής του ΑΕΠ έκαστου, ώστε το εγχείρημα να καταστεί βιώσιμο. Ωστόσο είναι προφανές ότι οι ανωτέρω προτάσεις απαιτούν σύγκλιση σε επίπεδο στρατηγικής και πολιτικής και εν συνεχεία την εμβάθυνση σε επίπεδο αμυντικής συνεργασίας που θα καταστήσει αποτελεσματικό έναν ενιαίο “ευρωπαϊκό στρατό”, όπως προτείνεται εδώ.

Η προοπτική αυτή δεν φαντάζει κατά την άποψη μας ουτοπική καθώς κατά πρώτον, η ΕΕ για το 2013 διεξήγαγε με επιτυχία 17 ειρηνευτικές αποστολές, όπως στις ΠΓΔΜ (Επιχείρηση Concordia) Βοσνία-Ερζεγοβίνη (Επιχείρηση Althea), Κόσοβο, Γεωργία, Κονγκό (Επιχείρηση Άρτεμις), Σομαλία, Τσαντ κλπ αναπτύσσοντας στρατιωτικές δυνάμεις ύψους 5014 ανδρών αποτελούμενες από στρατιωτικό και μη προσωπικό, καθώς και αστυνομικές δυνάμεις (SIPRI Yearbook 2009; Shimizu and Sadler 2010; Pietz 2013). Συνεπώς, υπάρχει ήδη σημαντική τεχνογνωσία ως προς την αποτελεσματική διαχείριση τέτοιων αποστολών και δεύτερον, υφίστανται ήδη δυο σημαντικοί θεσμικοί μηχανισμοί για την ενίσχυση της ΚΕΠΠΑ σε επίπεδο στρατιωτικών μέσων, ο Οργανισμός Συνεργασίας στον τομέα των Εξοπλισμών (Organisation Conjointe de Cooperation en matiere d’Armement-OCCAR) και η Ευρωπαϊκή Αμυντική Υπηρεσία (European Defence Agency- EDA) (Slijper, 2005).

Όπως θα αναφερθεί στη μεθεπόμενη ενότητα 4, οι δύο αυτοί οργανισμοί θα πρέπει να ενδυναμωθούν θεσμικά ώστε να συντελέσουν α) στην περαιτέρω ολοκλήρωση και τον εξορθολογισμό της ευρωπαϊκής αμυντικής βιομηχανίας β) στη σύσταση ενός αποτελεσματικού πανευρωπαϊκού φορέα προμηθειών αμυντικού υλικού.

3. Η αμερικανική πολιτική ασφάλειας: Από τον Ψυχρό Πόλεμο ως τον 21ο αιώνα

Κύρια παράμετρος καθορισμού της αμερικανικής πολιτικής ασφάλειας κατά την περίοδο του διπολικού συστήματος ισχύος του Ψυχρού πολέμου ήταν η προστασία του (υπό αμερικανική επιρροή) “ελεύθερου κόσμου” από το σοβιετικό “σιδηρούν παραπέτασμα”.

Το διάγραμμα 2 παρουσιάζει τις ιδιαίτερα υψηλές ετήσιες Αμ.ΑΔ για την περίοδο 1948-2014. Για το 2014 αυτές ξεπερνούν το 4% επί του ΑΕΠ ενώ ανέρχονται περίπου στο 5% αν συμπεριληφθεί και το κόστος των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό (overseas contingency operations-OCO), όπως στο Αφγανιστάν (το τμήμα του διαγράμματος με το πορτοκαλί χρώμα). Αυτό το ποσοστό είναι περίπου τριπλάσιο από το αντίστοιχο σύνολο των χωρών ΕΕ-28 για το ίδιο έτος.

Διάγραμμα 2: Αμ.ΑΔ την περίοδο 1948-2014 και ως ποσοστό επί του ονομαστικού ΑΕΠ

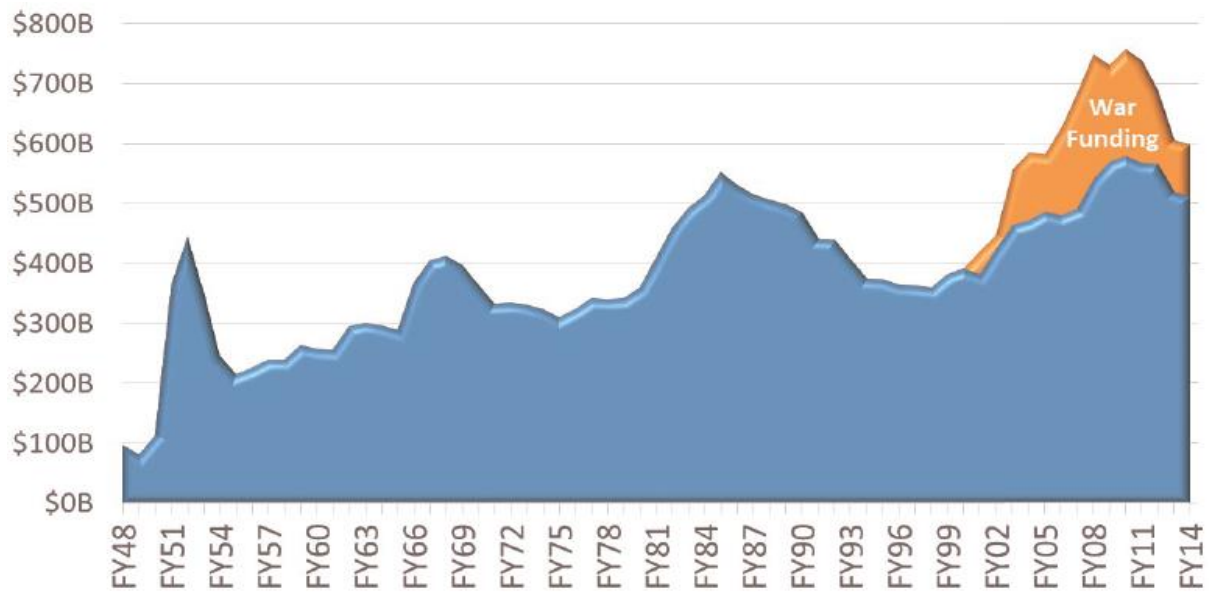
Πηγή: Harrison, T. (2015), p. 16

Αντίστοιχα, το μέγεθος των Αμ.ΑΔ από το 1948 ως το 2014 συμπεριλαμβανομένου και του κόστους των αμερικανικών πολέμων σε Ιράκ και Αφγανιστάν υπερέβη, όπως φαίνεται από το διάγραμμα 3 σε απόλυτο μέγεθος τα 700 δις δολάρια ετησίως για την περίοδο 2009-11 (υπολογισμός βάσει της αξίας του δολαρίου για το 2015), ενώ μόνο τα τελευταία χρόνια 2012-14, με την περιστολή των Αμ.ΑΔ από τις κυβερνήσεις Ομπάμα, ο αμερικανικός αμυντικός προϋπολογισμός έχει συρρικνωθεί. Από το διάγραμμα 3 είναι εμφανές ότι για όλη την περίοδο 1948-2014 παρατηρείται μια αυξητική τάση των στρατιωτικών δαπανών σε πολεμικές περιόδους (Κορέα 1950-53, Βιετνάμ 1959-1975, “Πόλεμος των Άστρων” επί προεδρίας Ρήγκαν το 1981-85, και την περίοδο 2001-2011 με τους πολέμους σε Ιράκ και Αφγανιστάν) η οποία υποχωρεί σε ειρηνικές περιόδους, πράγμα απολύτως λογικό.

Ωστόσο, οι διαχρονικά υψηλότερες αμυντικές δαπάνες των ΗΠΑ δημιούργησαν την εξής σημαντική παρενέργεια: σταδιακά χειροτέρεψαν επικίνδυνα τον μακροοικονομικό δείκτη ως προς το δημόσιο χρέος. Έτσι, οι ΗΠΑ σταδιακά συμπεριλήφθηκαν στα κράτη με πολύ μεγάλο δημόσιο χρέος, γεγονός που ερμηνεύτηκε ως η απαρχή της “διάβρωσης της αμερικανικής ισχύος” (Kennedy 1989, σελ. 432-437; Patterson 1992, σελ. 189-220). Ενώ οι Αμ.ΑΔ μειώθηκαν δραστικά την περίοδο 1991-2000, στα 392.8 την περίοδο 1991-2000, μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου του 2001 εκτοξευτήκαν ξανά κατά μέσο όρο στα 579.6 δις δολάρια για όλη την περίοδο 2001-2009 (Sharp, 2009). Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολεμική προσπάθεια των ΗΠΑ σε Ιράκ και Αφγανιστάν στοίχισε στους αμερικανούς φορολογούμενους το ιλιγγιώδες ποσό των 1.024 τρις δολαρίων για την περίοδο 2001-2010 (The Military Balance 2010, κεφ. 3, σελ. 24) το οποίο οι Stiglitz και Bilmes (2008) ανεβάσουν (ως πραγματικό συνολικό κόστος) στα τρία τρις δολάρια, αν συνυπολογιστούν μια σειρά άλλων παραμέτρων.

Διάγραμμα 3: Αμ.ΑΔ την περίοδο 1948-2014 σε απόλυτα μεγέθη

Πηγή: Harrison, T. (2015), p. 15.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, (Harrison 2015, σελ 1; Military Balance, North America 2015, σελ. 40) οι αμυντικές δαπάνες των ΗΠΑ για το 2015 θα ανέλθουν συνολικά σε 580 δις δολάρια , σημαντικά μικρότερες από τις αντίστοιχες του 2010, που ανήλθαν σε 712 δις δολάρια, (κάτι για το οποίο ασκούν δριμεία κριτικοί οι αντιπολιτευόμενοι Ρεπουμπλικάνοι) ποσό που αντιστοιχούσε στο 22% του συνολικού κρατικού προϋπολογισμού και στο 4.8% επί του ΑΕΠ (Harrison 2010).

Το συμπέρασμα μας συμπίπτει με τα ευρήματα των Metaxas and Economou (2012) οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η υψηλή αύξηση των αμερικανικών αμυντικών δαπανών για όλη την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα σε συνδυασμό με την αμερικανική χρηματοπιστωτική κρίση της περιόδου 2007/8 αύξησαν σημαντικά το αμερικανικό δημόσιο χρέος αναγκάζοντας τις δυο διαδοχικές κυβερνήσεις του B. Obama (2009-2015) να εξαγγείλουν περικοπές στις αμυντικές δαπάνες έναντι της περισσότερο “φιλοπόλεμης” στρατηγικής του G. Bush.

4. Συγκρίνοντας την Πολιτική Ασφάλειας ΕΕ-ΗΠΑ υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών και της σύνθεσης των στρατιωτικών τους δυνάμεων

Στον πίνακα 2 αναλύθηκε ήδη η σημαντική απόκλιση αμυντικών δαπανών των χωρών ΕΕ-28 σε σχέση με τις αντίστοιχες των ΗΠΑ. Οι ευρωπαϊκές αμυντικές δαπάνες αναλογούν στο 45% των αντίστοιχων αμερικανικών για το 2013. Επίσης, αναφέρθηκε ότι για το 2015 οι Αμ.ΑΔ θα ανέλθουν σε 580 δις δολάρια. Το αμερικανικό ΑΕΠ για το οικονομικό έτος 2014 ανήλθε σε 17.4 τρις δολάρια και οι Αμ.ΑΔ σε 581 δις δολάρια (Military Balance, 2015 κεφ 3). Συνεπώς, οι Αμ.ΑΔ αναλογούσαν στο 3,33% επί του αμερικανικού ΑΕΠ, ενώ οι δαπάνες των ΕΕ-28 δεν ξεπερνούν όπως διαπιστώθηκε στην ενότητα 3, το 2% επί του ΑΕΠ της ΕΕ.

Στον πίνακα 3 βασιζόμενοι σε στοιχεία του The Military Balance για το 2015, παρουσιάζουμε τις πρώτες 10 σε κατάταξη στρατιωτικών δαπανών χώρες ανά την υφήλιο, όπου η υπεροχή των ΗΠΑ καθίσταται πρόδηλη (581 δις δολάρια).

Πίνακας 3: Οι 10 πρώτες σε κατάταξη μεγέθους αμυντικών δαπανών χώρες σε ονομαστικές τιμές του 2014 (σε δις δολάρια)

Κατάταξη	Χώρα	Σύνολο Αμυντικών Δαπανών	Κατάταξη	Χώρα	Σύνολο Αμυντικών Δαπανών
1.	ΗΠΑ	581	6.	Γαλλία	53,1
2.	Κίνα	129	7.	Ιαπωνία	47,7
3.	Σαουδική Αραβία	80,8	8.	Ινδία	45,2
4.	Ρωσία	70,0	9.	Γερμανία	43,9
5.	Ην. Βασίλειο	62,7	10.	Νότια Κορέα	34,4

Πηγή: The Military Balance (2015, κεφ. 2, σελ 21).

Η δεύτερη Κίνα παρουσιάζει στρατιωτικές δαπάνες περίπου ίσες με το 1/5 των αμερικανικών (129 δις) ενώ η τρίτη Σ. Αραβία περίπου ίσες με το 13% των Αμ.ΑΔ. (80,89 δις). Οι αμυντικές δαπάνες της Ρωσίας ανέρχονται σε 70 δις ευρώ. Μια απλή αριθμητική αναγωγή αποδεικνύει ότι οι δυο κύριοι γεωπολιτικοί ανταγωνιστές των ΗΠΑ για το πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα (Κίνα-Ρωσία) παρουσιάζουν στρατιωτικές δαπάνες ύψους 199 δις δολαρίων, δηλαδή λιγότερες του μισού των αντιστοιχών αμερικανικών. Οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές και ασιατικές δυνάμεις καθώς και η Βραζιλία παρουσιάζουν στρατιωτικές δαπάνες πολύ μικρότερες σε σχέση με τις ΗΠΑ.

Ωστόσο μια άλλη σημαντική διάσταση στο ζήτημα της υπεροχής της αμερικανικής αμυντικής ισχύος των ΗΠΑ έναντι της ΕΕ σε όρους ασφάλειας δεν προκύπτει μόνο από αυτό που πρώτος ο Θουκυδίδης ανέλυσε ως “διαφορά στρατιωτικής ισχύος”, αλλά και εξαιτίας μιας σειράς άλλων παραμέτρων, όπως η αποτελεσματική διαχείριση των πόρων που κατευθύνονται για το (σε οικονομικούς όρους) αγαθό άμυνα, όπως πχ, οι δαπάνες που αποτελούν το μισθό του στρατιωτικού προσωπικού κλπ. Συνεπώς, το μέγεθος των αμυντικών δαπανών ως απόλυτο μέγεθος αυτό καθ’ αυτό δεν θα πρέπει να αποτελεί ασφαλή εκτίμηση για την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων ως προς το επίπεδο της στρατιωτικής ισχύος ενός κράτους σε σχέση με τα υπόλοιπα.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια αναφορά στην ίδια την δομή των Ευρωπαϊκών Ενόπλων Δυνάμεων (ΕΔ). Οι ευρωπαϊκές ένοπλες δυνάμεις χαρακτηρίζονται από πολυτυπία σε στρατιωτικά μέσα το οποίο προκαλεί χαμηλότερη αποτελεσματικότητα σε στρατιωτικούς όρους και επαυξάνει το μέσο λειτουργικό κόστος συντήρησης του στρατιωτικού εξοπλισμού. Αντίθετα, οι αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις κατά κύριο ρόλο επικεντρώνονται στην παραγωγή οπλικών συστημάτων εστιάζοντας σε ένα μόνο τύπο τον οποίο αναπαράγουν σε μεγάλες ποσότητες. Μέσω της χρήσης ενός “ομογενοποιημένου” σε στρατιωτικά μέσα στόλου επιτυγχάνεται αποτελεσματικότητα σε στρατιωτικούς όρους και οικονομίες κλίμακας σε οικονομικούς Hartley (2003, 2007).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναποτελεσματικότητας είναι ο χώρος των ευρωπαϊκών αρμάτων μάχης. Τα οπλοστάσια των χωρών της ΕΕ διαθέτουν άνω των 12(!) διαφορετικών τύπων αρμάτων (Leopard 1A5/ 2A4 /2A6, AMX 30/ 30B2/ 56,

Challenger E2, Ariete C1, CV 90-120 και τα παλαιότερα αμερικανικά M48A5, το ρωσικό T80U για την Κύπρο, και διάφορες εκδόσεις των σοβιετικών T72 για τις χώρες της Αν. Ευρώπης κλπ) τη στιγμή που οι ΗΠΑ διαθέτουν μόνο ένα κύριο άρμα μάχης σε πολύ μεγάλους αριθμούς (M1 Abrams)! Μια τέτοια επιλογή χαρακτηρίζεται αναποτελεσματική σε οικονομικούς όρους (διασπάθιση πόρων) έναντι της δυνητικής επίτευξης οικονομιών κλίμακας από την χρήση ενός ενιαίου τύπου (για τις ΗΠΑ).

Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του European Political Strategy Center (Ιούνιος 2015), σε περίπτωση που επιτυγχάνονταν σύγκληση και ολοκλήρωση σε στρατιωτικά μέσα, η ΕΕ θα εξοικονομούσε ως σύνολο 600 εκ. ευρώ για τεθωρακισμένα οχήματα του πεζικού και 500 εκ. ευρώ αν υπήρχε ένα συλλογικό σύστημα προμηθειών πυρομαχικών. Επιπλέον η αποτελεσματική συνεργασία και η κοινή χρήση μέσων και πόρων θα ήταν δυνατόν να εξοικονομήσει το (διόλου ευκαταφρόνητο) ποσό των 20.6 δις ευρώ ανά έτος, “ενώ η έλλειψη αυτών των δυνατοτήτων σημαίνει ότι με συνολικές αμυντικές δαπάνες (σ.σ. των χωρών ΕΕ-28) περισσότερες του μισού του προϋπολογισμού των ΗΠΑ, η αποτελεσματικότητα των ευρωπαϊκών ενόπλων δυνάμεων (σ.σ. αθροιστικά) είναι μικρότερη του 1/10ου των αντίστοιχων αμερικανικών”. ικανοτήτων.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ανομοιογένεια σε μέσα των ΕΔ των χωρών της ΕΕ οφείλεται στην σημαντική έλλειψη συναντίληψης ως προς την φύση των απειλών και των προκλήσεων του διεθνούς περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, η πρόσφατη απόφαση της Ολλανδίας να προχωρήσει στην κατάργηση των τεθωρακισμένων της δυνάμεων σε σχέση με την Ελλάδα, η οποία εξακολουθεί να διατηρεί μεγάλους αριθμούς αρμάτων (4 διαφορετικοί τύποι), αποτελούν σαφή ένδειξη διαφορετικής εκτίμησης των σύγχρονων απειλών. Υπό την έννοια αυτή, συμφωνούμε με το πόρισμα των Schake, Bloch-Laine and Grant (1999) ότι οι ατέλειες και αναποτελεσματικότητες της ΚΕΠΠΑ σχετίζονται σημαντικά με το ανεπαρκές επίπεδο του βαθμού πολιτικής ολοκλήρωσης της ΕΕ και της από κοινού υιοθέτησης μια ενιαίας γραμμής ως προς την φύση, την οριοθέτηση και την αντιμετώπιση των απειλών σε ζητήματα ασφάλειας. Συνεπώς οι αδυναμίες ολοκλήρωσης της ευρωπαϊκής άμυνας, είναι πρωτίστως αδυναμίες της ίδιας της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης.

Παρά ταύτα, πρέπει να επισημανθεί ότι λόγω της αναγκαιότητας για την αντιμετώπιση των σύγχρονων απειλών, οι οροφές στρατιωτικών δυνάμεων των χωρών μελών της ΕΕ έχουν μεν δραστικά περιοριστεί (επενδύοντας σε σύγχρονα οπλικά συστήματα έντασης κεφαλαίου, όπως πύραυλοι stand-off τύπου cruise, συστήματα δορυφόρων τηλεπισκόπησης, C4I, μη επανδρωμένα ιπτάμενα οχήματα (UAV/UCAV) κλπ) αλλά ταυτόχρονα και αναδιοργανωθεί και παρά το γεγονός ότι η σύνθεση τους εξακολουθεί να διαφέρει σημαντικά, έχουν γίνει βήματα προς την προμήθεια οπλικών συστημάτων υπό ενιαία βάση από πολλές χώρες-μέλη, αντί της πλήρους ανεξαρτησίας ως προς την προμήθεια συστημάτων για την εξυπηρέτηση των εθνικών βιομηχανιών και μόνο. Τέτοια παραδείγματα επιτυχούς συνεργασίας αφορούν πχ., το μέσο μεταφορικό ελικόπτερο NH90, το αεροσκάφος στρατηγικών μεταφορών A400M κλπ.

Η σημασία της προμήθειας ενιαίου τύπου οπλικών συστημάτων έχει ήδη αναφερθεί στην ενότητα 2, όπου έγινε και σύντομη αναφορά στις 2 σημαντικές ευρωπαϊκές υπηρεσίες προμηθειών EDA, OCCAR, αλλά νομίζουμε ότι αξίζει να γίνει πιο σαφής με ένα συγκεκριμένο παράδειγμα (πίνακας 4) που παρουσιάζει μια πολύ αντιπροσωπευτική πτυχή της αμυντικής βιομηχανίας που σχετίζεται με τον κλάδο της αεροναυπηγικής. Ειδικότερα, ο πίνακας 4 παρουσιάζει το κόστος Έρευνας και Ανάπτυξης για νέα οπλικά συστήματα σε σχέση με το μέγεθος των τελικών παραγγελιών για μαχητικά αεροσκάφη, συμπεριλαμβανομένων και των εξαγωγών.

Το κύριο συμπέρασμα που ανακύπτει σε οικονομικούς όρους από την ανάλυση του πίνακα 4 είναι ότι χάριν της μεγάλης αμερικανικής εσωτερικής αγοράς (ειλημμένες αποφασισμένες αγορές ύψους περίπου 2500 μαχητικών για ΗΠΑ και 150 για Ην. Βασίλειο) οι ΗΠΑ μπορούν να καλύψουν το κόστος Έρευνας και Ανάπτυξης για νέα οπλικά συστήματα μέσω των μεγάλων εσωτερικών παραγγελιών της πολεμικής τους αεροπορίας.

Έτσι, αυτόματα το κόστος παραγωγής κάθε επιπλέον μονάδας για εξαγωγή σε συμμαχικά αεροπορικά σχήματα “συμπιέζεται” προς τα κάτω. Αντίθετα, οι μικρή εσωτερική αγορά των εθνικών ευρωπαϊκών ενόπλων δυνάμεων και η έλλειψη συναντίληψης για κοινή πολιτική προμηθειών αμυντικού υλικού, δεν δίνει τη δυνατότητα στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές εταιρίες να επιτύχουν οικονομίες κλίμακας,

όπως στην ανωτέρω αμερικανική περίπτωση. Τα μη ικανοποιητικά κέρδη λόγω των μικρών παραγγελιών καθιστούν τα ευρωπαϊκά μαχητικά ακριβότερα και συνεπώς λιγότερο ανταγωνιστικά έναντι των αμερικανικών στις διεθνείς αγορές οπλικών συστημάτων.

Χαρακτηριστικό σημείο από το πίνακα 4 είναι οι περιπτώσεις των μαχητικών EF-2000 Eurofighter Typhoon και του αμερικανικού F35 Lightning. Με περίπου ίδιο κόστος για έρευνα και ανάπτυξη (13.8 δις λίρες για το Typhoon και 13.7 για το F35) το τελικό μέγεθος παραγωγής είναι συντριπτικά υπέρ του αμερικανικού μαχητικού. Ενώ το Eurofighter - πάντα με τα σημερινά δεδομένα - έχει “κολλήσει” στα 710 μαχητικά ως οροφή παραγωγής, το F35 θα παραχθεί σύμφωνα με το γενικότερο σχεδιασμό σε 2457 μονάδες για την εσωτερική αγορά των ΗΠΑ και του Ην. Βασιλείου, με προοπτική εξασφαλισμένων (κατά τα φαινόμενα) τουλάχιστον 700ων μονάδων προς εξαγωγή.

Πίνακας 4: Κόστος για Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) και οροφές παραγγελιών για τα κύρια μαχητικά αεροσκάφη των ΕΕ-28 και των ΗΠΑ.

Μαχητικό Αεροσκάφος	Χώρα προέλευσης	Κόστος Έρευνα ανάπτυξη (δις £)	για Συνολικές και εγχώριες (σε πωλήσεις	Εξαγωγές	Σύνολο πωλήσεων (εγχώριες πωλήσεις + εξαγωγές)
SAAB Gripen	Σουηδία	1.3	204	42	246
Dassault Rafale	Γαλλία	6.1	294	-	294
EF-2000 Typhoon	Ην.Βασίλειο, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία	13.8	620	90	710
JSF F35	ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο (150 μονάδες)	13.7	~ 2500	2000 (κατά εκτίμηση)	5000 (περίπου)
F16	ΗΠΑ	N/A	2250	1750	4000+
F18	ΗΠΑ	4.0	1363	401	1764
F22 Raptor	ΗΠΑ	15.2+	295	-	295

Πηγή: Hartley (2003, σελ 110).

Επιπλέον, ο πίνακας 4 δείχνει ότι το κόστος ενός Eurofighter (EF-2000) είναι περίπου το διπλάσιο από ένα γαλλικό Rafale C, αν και η μαχητική τους αξία είναι περίπου παρόμοια (Kyriazis and Salavrakos 2006), γεγονός που σημαίνει ότι η βιομηχανική συνεργασία μεταξύ των χωρών του πολυεθνικού Eurofighter (Hv. Βασίλειο, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία) δεν ήταν η βέλτιστη δυνατή, θέση που υποστηρίζει και ο Hartley (2003).

5. Συμπεράσματα

Ο κύριος στόχος της ανάλυσης μας είναι να διερευνήσουμε το πώς οι αμυντικές δαπάνες επηρεάζουν τη χάραξη της πολιτικής άμυνας και ασφάλειας στην ΕΕ-28 συγκρινόμενες με αυτών των ΗΠΑ.

Διαπιστώσαμε ότι από την περίοδο του Ψυχρού πολέμου ως σήμερα μια σειρά παραγόντων, όπως η απροθυμία για υψηλότερες δαπάνες άμυνας, η έλλειψη απαραίτητης πολιτικής βούλησης για την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΚΕΠΠΑ, οι ελλείψεις σε κρίσιμα στρατιωτικά μέσα και η έλλειψη ομοιογένειας στα υφιστάμενα μέσα, καθώς και η ισχνή συνεργασία στο ζήτημα της κοινής προμήθειας στρατιωτικού υλικού, αποτελούν τις βασικές εγγενείς αδυναμίες της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας. Αντίθετα, το υψηλό μέγεθος των Αμ.ΑΔ είναι δυνατόν, μεταξύ άλλων, να ερμηνεύσει ικανοποιητικά το γιατί οι ΗΠΑ εξακολουθούν να διατηρούν τα σκήπτρα της παγκόσμιας γεωπολιτικής ηγεμονίας.

Τέλος, αναφερθήκαμε στη σχέση αμυντικών δαπανών με την πτυχή της μεγάλης εσωτερικής αγοράς στρατιωτικού υλικού των ΗΠΑ, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το γεγονός αυτό, καθιστά εφικτή την επίτευξη αυξουσών αποδόσεων κλίμακας για την αμερικανική αμυντική βιομηχανία σε αντίθεση με το χαμηλό αντίστοιχο επίπεδο πωλήσεων των κατακερματισμένων εθνικών βιομηχανιών των χωρών ΕΕ-28, που πρωτίστως εξυπηρετούν τις εθνικές ένοπλες δυνάμεις. Η καλύτερη σχέση ποιότητας – τιμής ανά μονάδα για τα αμερικανικά στρατιωτικά προϊόντα θεωρούμε ότι ερμηνεύουν αποτελεσματικά το γιατί η αμερικανική αμυντική βιομηχανία επιτυγχάνει υψηλότερες πωλήσεις στις διεθνείς αγορές οπλικών συστημάτων.

Τα ανωτέρω συμπεράσματα, είναι δυνατόν να συνεισφέρουν κατά την άποψη μας, σε μια σειρά προτάσεων πολιτικής. Υποστηρίζουμε σε πρώτο επίπεδο: α) την δημιουργία ενός πιο ολοκληρωμένου και διευρυμένου πανευρωπαϊκού πολιτικό-στρατιωτικού φορέα από τον Ευρωστρατό και τα EU Battlegroups ο οποίος να δρα κατ' εντολή της ΕΕ, όπως έχει ήδη προταθεί και από τους Fontanel and Smith (1991) και Kollias (2008) β) την ομογενοποίηση σε στρατιωτικά μέσα των ευρωπαϊκών ενόπλων δυνάμεων μέσω χρήσης κοινού στρατιωτικού υλικού ευρωπαϊκής παραγωγής, μέσω OCCAR/EDA γ) τον περαιτέρω μετασχηματισμό και ολοκλήρωση της αμυντικής βιομηχανίας (μεγέθους 750.000 εργαζομένων Wulf, 2011) μεταξύ των χωρών της ΕΕ με στόχο την επίτευξη οικονομιών κλίμακας. Οι τρεις αυτές προτάσεις σχετίζονται με τον μελλοντικό βαθμό προθυμίας των ΕΕ-28 για περαιτέρω πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης.

Σε δεύτερο επίπεδο υποστηρίζουμε την βελτίωση της ποιότητας της συνεργασίας μεταξύ ΕΕ και ΗΠΑ μέσω του NATO η οποία καθίσταται επιτακτική για δυο πρωτίστως λόγους: πρώτον γιατί ιστορικά η ευρω-ατλαντική σχέση έχει αποδειχθεί κρίσιμη για την ειρήνη στη μεταψυχροπολεμική Ευρώπη (Mearsheimer, 2010) και δεύτερον, διότι η αποτελεσματικότερη συνεργασία ως προς τη διαχείριση των αμυντικών δαπανών των ευρωπαϊκών χωρών εντός του NATO πιθανόν να συμβάλλει στον εξορθολογισμό τους, ενώ παράλληλα είναι δυνατόν να συμπίψει ευεργετικά προς τα κάτω το λειτουργικό τους κόστος.

Τα δημοσιονομικά προβλήματα που φαίνεται να διογκώνονται έντονα σε ΕΕ και ΗΠΑ και η ανάγκη η ΕΕ να αποδώσει μεγαλύτερη βαρύτητα σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής (όπως το ασφαλιστικό, οι κοινωνικές παροχές σε ευπαθείς κοινωνικά ομάδες κλπ), σε συνδυασμό με τη σταδιακή αλλαγή στη φύση της στρατιωτικής ισχύος (ειρηνευτικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις αποτροπής συγκρούσεων, αντιμετώπιση της διεθνούς τρομοκρατίας κλπ.) καθιστούν την συνεργασία των ΗΠΑ και της ΕΕ, μέσω του συστήματος NATO-ΚΕΠΠΑ πιο επιτακτική. Η συνεργασία είναι απαραίτητη με σκοπό τον επιμερισμό του κόστους υποστήριξης στρατιωτικών δυνάμεων, κάτι που είναι προς το συμφέρον και των δυο πλευρών. Για την μεν Ευρώπη επειδή θα σημαίνει την εξασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας και της

ασφάλειας σε βάθος χρόνου, για τις δε ΗΠΑ, επειδή θα συντελέσει στην διατήρηση της επιρροής τους στη περιοχή έναντι ανταγωνιστών, όπως η Ρωσία.

Νομίζουμε επίσης ότι η επίτευξη μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας της ΚΕΠΠΑ, όπως αναλύθηκε στην ενότητα 2 μέσω μεγαλύτερης αυτονομίας της ως προς την ευρωπαϊκή αμυντική ικανότητα δεν είναι απαραίτητα αντιθετική σε ένα ισχυρό μελλοντικό ΝΑΤΟ. Ήδη από το 1997 με την Διακυβερνητική Διάσκεψη του Άμστερνταμ και την διακήρυξη του St. Malo, τα συμπεράσματα των οποίων υιοθετήθηκαν και από Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας, του Ιουνίου του 1999, οι Ευρωπαίοι αποφάσισαν την ουσιαστικότερη επιτάχυνση της διαδικασίας για την ΚΕΠΠΑ, η οποία από τότε έχει προχωρήσει σε ουσιαστικότερα βήματα, όπως συνέβη με την σχετικά πρόσφατη Συνθήκη της Λισαβόνας του 2007 όπου αποφασίστηκε η δημιουργία νέων θεσμικών οργάνων, όπως του Ύπατου Εκπρόσωπου για την ΚΕΠΠΑ (de Fiers 2008; Kollias 2008).

Θεωρούμε ότι εφόσον η ευρω-ατλαντική συνεργασία εξακολουθήσει να είναι αποτελεσματική στο μέλλον ο βαθμός αυτονομίας της ΚΕΠΠΑ σε σχέση με το ΝΑΤΟ δεν αποτελεί την πιο κρίσιμη παράμετρο, υπό την έννοια ότι η ΚΕΠΠΑ είναι στην πραγματικότητα ένα “εργαλείο πολιτικής” στην υπηρεσία της ΕΕ. Το κρίσιμο στοιχείο εδώ είναι αν στον νέο μετά-μονοπολικό κόσμο που φαίνεται να δημιουργείται μετά τη διαφαινόμενη γεωπολιτική υποχώρηση της “μονοκρατορίας” των ΗΠΑ, η καλλιέργεια ενός αμοιβαίως επωφελούς περιβάλλοντος συνεργασίας μεταξύ των ΕΕ-28 και ΗΠΑ θα συνεχίσει να είναι αποτελεσματική ή όχι, το οποίο με την σειρά του προϋποθέτει να καταστεί αμοιβαίως επωφελής για όλους τους εμπλεκόμενους.

Συνεπώς καταλήγουμε στο ότι η συνέχιση της συνεργασίας μεταξύ ΕΕ και ΗΠΑ έχει νόημα αν δύναται να απαντήσει αποφασιστικά σε κρίσιμα σύγχρονα ζητήματα ασφάλειας, όπως την παγκόσμια τρομοκρατία και αν εδράζεται πάνω στην έννοια της “σύγκλησης” συμφερόντων, πέραν της άμυνας και της ασφάλειας, και σε μια σειρά άλλων εκφάνσεων της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς εκφράζουν τις ευχαριστίες τους στον Επιμελητή Έκδοσης του περιοδικού και τους αξιολογητές, οι οποίοι συνέβαλαν στην συμπερίληψη σημαντικών στοιχείων και στην αναβάθμιση της γενικότερης επιχειρηματολογίας μας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Austin D.A., Levit M.R., “The debt limit: history and recent increases”, Congressional Research Service, 2014, pp. 1-37.
- Brzoska M., “World military expenditures”. In Handbook of Defense Economics, edited by Keith Hartley & Todd Sandler (pp 46-67). North Holland, Amsterdam, 1995.
- Caruso R., di Domizio M., “Interdependence between US and European military spending: a panel cointegration analysis (1988-2013)”, Applied Economic Letters, 2015 DOI:10.1080/13504851.2015.1071466.
- CSIS European Defense Trends: Briefing Update, 2015. Ανακτήθηκε την 30η Νοε 2015, http://csis.org/files/publication/150105_Berteau_EuropeanDefenseTrends2014_BriefingUpdate_Web.pdf.
- Cline R.S., World Power Assessment: A Calculus of Strategic Drift. Westview Press, Colorado, 1975.
- de Flers A.N., The provisions on CFSP and CSDP in the Lisbon reform treaty: Stumbling blocks or Milestones? Institute for European Integration Research, 2008, pp. 1-23.
- Edwards J., “The EU Defence and Security procurement directive: A step towards affordability”? International Security Programme Paper ISP PP 2011/05, Clatham House, 2011. Ανακτήθηκε την 1η Δεκεμβρίου 2015, https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/0811pp_edwards.pdf
- Flores, A.Q., “Alliances as Contiguity in Spatial Models of Military Expenditures”, Conflict Management and Peace Science, Vol. 28, No. 4, 2011, pp. 402–418.
- Fontanel J, Smith R.A ., “European Defence Union? Economic Policy”, volume 113, 1991, pp. 393-424.

- Gertler J., ‘F-35 Joint Strike Fighter (JSF) Program’, Congressional Research Service, 2014, pp. 1-55.
- Gilpin R., ‘The theory of hegemonic war’, *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, 1988, pp. 591-613.
- Harrison T., ‘Analysis of the fiscal year 2011 defense budget request’, Center for Strategic and Budgetary Assessments, 2010, pp. 1-71.
- Harrison, T., ‘Analysis of the fiscal year 2015 defense budget request’, Center for Strategic and Budgetary Assessments, 2015, pp. 1-44.
- Hart L.B., *The Real War: 1914-1918*, Little Brown and Company: Boston, New York, 1963.
- Hartley K., ‘The future of European Defence Policy: an economic perspective’, *Defence and Peace Economics*, Vol. 14 No. 2, 2003, pp. 107-115.
- Hartley K., ‘The arms industry, procurement and industrial policies’. In *Handbook of Defense Economics*, edited by Keith Hartley and Todd Sandler, (pp. 1140-1176). North Holland, Amsterdam, 2007.
- Kennedy P., *The Rise and the Fall of the Great Powers*, Vintage Books, New York, 1989.
- Kollias C., ‘The Greek–Turkish conflict and Greek military expenditure 1960–92’, *Journal of Peace Research*, Vol. 33, No. 2, 1996, pp. 217–228.
- Kollias C., ‘A Preliminary investigation of the burden sharing aspects of a European Union Common Defence Policy’, *Defence and Peace Economics*, Vol. 19, No. 4, 2008, pp. 253-263.
- Kyriazis N., Salavrakos I.D., ‘Defense procurement in Greece, a cost-benefit analysis of fighters for the Hellenic Air Force’, paper presented at the 10th Annual International Conference on Economics and Security, Thessaloniki, 22-24 June 2006.
- Machiavelli N., *The Prince*, Simon and Brown, New York, 2011.
- Mearsheimer J., ‘Back to the future: Instability in Europe after the Cold War’, *International Security*, Vol. 15, no. 1, 1990, pp. 5-56.
- Mearsheimer J., ‘Why is Europe peaceful today?’, *European Political Science*, Vol. 9, No. 3, 2010, pp. 387-397.
- Metaxas T., Economou E.M.L., ‘Security policy in the European Union and the United States through the issue of their defence expenditures’, *Global Analysis*, Vol. 3, No. 1, 2012, pp. 52-79.
- Morgenthau H., *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, McGraw-Hill Humanities Social, New York, 1993.
- O’ Hanlon M., *The Science of Wwar*, Princeton University Press, Princeton, 2009.

- Olson M., Zeckhauser R., *An Economic Theory of Alliances*, The RAND Corporation, Santa Monica, California, 1966.
- Patterson T.G., *On Every Front: The Making and Unmaking of the Cold War*, W. W. Norton, New York, 1992.
- Pietz, T., “The European Union and UN peacekeeping: half-time for the EU’s action plan”, Policy Briefing, Center for International Peace Operations, 2013.
- Polachek S.W., Seiglie C., “Trade, peace and democracy: An analysis of dyadic dispute”. In *Handbook of Defense Economics*, edited by Keith Hartley and Todd Sandler (pp. 1018-1073.). North Holland, Amsterdam, 2007.
- Reeve M.D., *Epitoma rei Militaris*, Oxford Classical Texts, Oxford, 2004.
- Sandler T, Hartley, K. Economics of alliances: The lessons for collective action, *Journal of Economic Literature*, XXXIX, pp. 869–896, 2001.
- Sandler T., “Regional public goods and international organizations”, *The Review of International Organizations*, Vol. 1, 2006, pp. 5–25.
- Schake K., Bloch-Lainé A., Grant C., “Building a European defence capability”, *Survival: Global Politics and Strategy*, Vol. 41, No. 1, 1999, pp. 20–40.
- Sharp T., “Fiscal year 2010 pentagon defense spending request: February Topline”, *The Centre for Arms Control and non-Proliferation*, 2009, pp. 1-27.
- Shimizu H., Sandler T., “Recent peacekeeping burden sharing”, *Applied Economics Letters*, Vol. 17, No. 15, 2010, pp. 1479-1484.
- SIPRI Yearbook 2009, Summary: Armaments, Disarmament and International Security. Oxford University Press, Oxford, 2009.
- SIPRI Yearbook 2014 Summary: Armaments, Disarmament and International Security”, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- Slijper F., “The emerging EU Military-Industrial Complex arms industry lobbying in Brussels,” TNI Briefing Series No. 2005/1, Transnational Institute, 2005. Ανακτήθηκε 25 Νοεμβρίου 2015, <http://www.uk.peacelink.org/gmd/docs/20.pdf>
- Stiglitz J.E., Bilmes L., *The Three trillion Dollar War. The True Cost of the Iraq Conflict*. W. Norton, New York, London 2008.
- The Military Balance, “North America”, Routledge, Taylor & Francis Group, London, 2010.
- The Military Balance, “Europe”, London: Routledge, Taylor & Francis Group, London, 2015.
- The Military Balance, “North America”, Routledge, Taylor & Francis Group, London, 2015.
- Waltz K., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, 1979.

Wulf H., "Will the European defence market strengthen or weaken the EU 's Foreign and Security Policy? In The EU Defence Market: Balancing Effectiveness with Responsibility", edited by A. J.K Bailes, & S. Depauw, (pp. 21-28). Drukkerij Artoos, Brussels, 2011.

Ελληνική

Θουκυδίδης, Ιστορία. Πόλις, Αθήνα, 2011

Κόλλιας Χ., Η Πολιτική Οικονομία της Άμυνας, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Κυριαζής Ν., Σωμάκος Λ., Ελλάδα-Τουρκία, Άμυνα και Οικονομία, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1999.

Κυριαζής Ν., Σπανός Σ.Χ., Το Πρόσωπο του Πολέμου στον 21ο αιώνα, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2000.

Τσακαλογιάννης Π., Ευρώ και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, εκδόσεις Σταμούλης, Αθήνα, 2000.

Έργα μεταφρασμένα στα ελληνικά

Clausewitz K.V., Περί του Πολέμου, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1999.

Πηγές από το διαδίκτυο

<http://blogs.ft.com/the-exchange/2015/03/11/europe-needs-a-commitment-to-defence-before-it-needs-an-army>

http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/esdp/91624.pdf

http://ec.europa.eu/epsc/publications/notes/sn4_en.htm

<http://www.economist.com/news/europe/21569718-europeans-ability-deploy-force-abroad-falling-mali-shows-it-still-needed-europe>

http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/sede/dv/sede030909noteesdp/_sede030909noteesdp_en.pdf

<http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=188705>

<http://www.militaryaerospace.com/articles/2012/02/military-technology-research-and-development-set-to-continue-three-year-decline-in-2013.html>

<http://www.military.ie/overseas/eu-battle-group/>

<https://mises.org/library/no-military-has-not-withered-away-under-obama>

<http://www.politifact.com/truth-o-meter/statements/2011/sep/14/ron-paul/ron-paul-says-us-has-military-personnel-130-nation/>

http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database

<http://www.theguardian.com/world/2014/jun/23/us-nato-members-increase-defence-spending>.

<http://www.sipri.org/research/armaments/production/recent-trends-in-arms-industry>.

Τα κράτη, η επιθετικότητά τους και ο J. Mearsheimer: Μία συμπληρωματική ανάγνωση

*Κυριάκος Μικέλης #, Μάρκος Τρούλης **

Περίληψη

Ο διεθνολόγος J. Mearsheimer έχει συνεισφέρει στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής και ιδίως στη θεματική για το πλαίσιο του παιχνιδιού ανάμεσα στα κράτη λαμβανομένων υπόψη της ισχύος, του ρόλου και των επιδιώξεών τους. Το σχετικό επιχείρημά του έχει διατυπωθεί με όρους 'τραγωδίας της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων', η οποία σχετίζεται με το ότι τα ισχυρότερα κράτη δεν είναι προδιατεθειμένα στη διατήρηση του status quo, καθόσον συνδέουν την επιβίωσή τους με την αύξηση της ισχύος ή επιρροής. Το άρθρο πραγματεύεται το συγκεκριμένο επιχείρημα. Ειδικότερα, παρουσιάζεται συνοπτικά η συζήτηση ανάμεσα σε δύο επί μέρους προσεγγίσεις της ρεαλιστικής θεώρησης των Διεθνών Σχέσεων, ήτοι τον αμυντικό ρεαλισμό και τον επιθετικό ρεαλισμό, και η σχετική στάση του Mearsheimer. Ακολουθώς, περιγράφεται μία σειρά απαντήσεων προς αυτόν. Τέλος, διερευνάται η έννοια της επέκτασης και οι όροι με τους οποίους μπορεί να οριστεί η κυριαρχία στην οικεία θεωρία. Η έμφαση του Mearsheimer στη μεγιστοποίηση της ισχύος των κρατών, μέσω εδαφικών αξιώσεων, δεν πρέπει να συντελεί στην έλλειψη προσοχής έναντι στρατηγικών πλέον της κλασσικής εδαφικής επέκτασης.

Λέξεις κλειδιά: Διεθνής πολιτική, θεωρία διεθνών σχέσεων, J. Mearsheimer, επιθετικότητα, μεγάλες δυνάμεις

Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας/Τμήμα Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών

* Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Πειραιώς & Ερευνητής, Κέντρο Διεθνών & Ευρωπαϊκών Υποθέσεων

1.Εισαγωγή¹

Στην επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων, το ενδιαφέρον για τα κορυφαία στοιχεία και διαστάσεις της διεθνούς πολιτικής είναι διαφοροποιημένο, δεδομένης της ανάδειξης ποικίλων πτυχών ή θεματικών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν: α) η πολυπλοκότητα της διεθνούς οργάνωσης και τάξης, β) οι διαδικασίες της διεθνοποίησης και της παγκοσμιοποίησης, & γ) η δυνατότητα και ο τρόπος εξέλιξης/μεταμόρφωσης του διεθνούς συστήματος.² Ωστόσο, μία δημοφιλής πτυχή αφορά ειδικά στο πλαίσιο του παιχνιδιού ανάμεσα στα κράτη, λαμβανομένων υπόψη της ισχύος, του ρόλου και των επιδιώξεών τους. Πρόκειται για τη σχέση ανάμεσα στη διακρατική διάδραση (με τη μορφή της αντιπαλότητας, των συμμαχιών ή των διεθνών καθεστώτων κλπ) και την άνοδο/πτώση των δυνάμεων ή αλλιώς ανάμεσα στην ισότητα, στη σταθερότητα, στην πολικότητα και στον πόλεμο/ειρήνη. Ο John Mearsheimer εντάσσεται στο πλήθος των διεθνολόγων που αποδέχεται την σημασία της εν λόγω πτυχής, προσφέροντας ένα οικείο επιχείρημα.

Συγκεκριμένα, το γνωστό εκτενές έργο του «Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων»³ αποτελεί συνεισφορά σε μία από τις νεότερες εκδοχές της ρεαλιστικής θεώρησης των Διεθνών Σχέσεων, τον επιθετικό ρεαλισμό. Κοντολογίς, προβάλλει τη θέση ότι τα κράτη –ιδίως τα ισχυρότερα– δεν είναι προδιατεθειμένα στη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης (status quo), συνδέοντας την επιβίωσή τους με την αύξηση της ισχύος ή επιρροής. Ως εκ τούτου, η αέναη επιθετικότητα με σκοπό την ηγεμονία είναι ενδημική στο διεθνές σύστημα. Αυτό επιβεβαιώνεται, κατά τον Mearsheimer, από την εξέταση ποικίλων περιπτώσεων, που έχουν καταλήξει στην εδαφική ή στρατιωτική επέκταση και στη διεξαγωγή πολέμου, επιδιώκοντας την επιβίωση μέσω της μεγιστοποίησης της ισχύος. Κατά τα λεγόμενα του ιδίου, και μάλιστα σε μία στιγμή που παρουσιάζονταν εναλλακτικές θεωρήσεις της διεθνούς πολιτικής με όρους τραγωδίας,⁴ το τραγικό στοιχείο στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων συνίσταται ειδικά στο γεγονός ότι τα κράτη, «άσχετα αν έχουν αναθεωρητικούς σκοπούς ή όχι», επηρεάζονται από τη δομή του διεθνούς συστήματος, οδηγούμενα στο «να συμπεριφέρονται σαν να ήταν αναθεωρητικές δυνάμεις και ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την ισχύ».⁵

Το περιγραφόμενο από αυτόν διεθνές σύστημα αντικρούει σημαντικά την αντίστοιχη περιγραφή ενός άλλου κορυφαίου διεθνολόγου, του Kenneth Waltz.

Μάλιστα, χαρακτηρίζεται «πολύ διαφορετικό από αυτό με το οποίο έχουν εξοικειωθεί όσοι έχουν διαβάσει και μελετήσει τον Waltz».⁶ Η ρεαλιστική εκδοχή του Mearsheimer «φαίνεται να προβλέπει πολύ περισσότερη σύγκρουση και πόλεμο από ό,τι εκείνη του Waltz».⁷ Ομοίως, έχει θεωρηθεί «σημαντική εξαίρεση στη γενικευτική τάση των περισσότερων θεωρητικών της ισορροπίας δυνάμεων/ισχύος», δεδομένων των συμπερασμάτων του ότι: α) η παγκόσμια ηγεμονία είναι μη εφικτή λόγω των τεράστιων υδάτινων εκτάσεων του πλανήτη, β) τα κράτη προσπαθούν διαρκώς να ηγεμονεύσουν στην περιφέρειά τους όπου αυτό διευκολύνεται από πλευράς εδάφους, και γ) οι παγκόσμιες δυνάμεις συμπεριφέρονται συχνά ως υπερπόντιοι εξισορροπητές.⁸

Το συγκεκριμένο επιχείρημα έχει προκαλέσει ποικίλες απαντήσεις. Το παρόν άρθρο τις παρουσιάζει και περαιτέρω πραγματεύεται το περιθώριο για τις μη στρατιωτικές διαστάσεις της στρατηγικής συμπεριφοράς με επιθετικογενείς τάσεις. Εφόσον «η στρατηγική αφορά σε μία κατάσταση συγκερασμού των μέσων και των σκοπών εντός του πλαισίου του διεθνούς ανταγωνισμού εν καιρώ τόσο ειρήνης όσο και πολέμου»,⁹ η επονομαζόμενη από τον Mearsheimer ως «στρατηγική συμπεριφορά» (strategic behavior) σχετίζεται με ένα σύνολο πολιτικών, στρατιωτικών και/ή οικονομικών μέσων προς εκπλήρωση των επιδιωκόμενων σκοπών, ήτοι με τον εννοιολογικό πυρήνα της υψηλής στρατηγικής. Το ορθολογικό κριτήριο για την κρατική συμπεριφορά και το γεγονός ότι το κόστος της στρατιωτικής εμπλοκής συχνά υπερβαίνει το όφελος, στο πλαίσιο της οικονομικής αλληλεξάρτησης, δικαιολογεί την επέκταση των οικείων θεωρητικών παραδοχών σε περιπτώσεις όπως οι «σφαίρες οικονομικής επιρροής» ή οι διακρατικές συμπράξεις μέσω της ήπιας ισχύος. Βάσει αυτής της λογικής, είναι δυνατή η ανάδειξη μίας ανάλυσης, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεχομένως ωμά ή κάπως φιλόδοξα ως «μετα-επιθετικός ρεαλισμός». Δεν αντικρούει το αναλυτικό πλαίσιο του Mearsheimer καθαυτό, αλλά επιχειρεί τον εμπλουτισμό της σημασίας του, με την έννοια της ανάδειξης στρατηγικών της μεγιστοποίησης της κρατικής ισχύος πέραν της κλασσικής εδαφικής επέκτασης.

Αναφορικά με τη δομή του άρθρου, το δεύτερο μέρος παρουσιάζει συνοπτικά τη συζήτηση ανάμεσα σε δύο επί μέρους προσεγγίσεις της ρεαλιστικής θεώρησης, ήτοι τον αμυντικό ρεαλισμό και τον επιθετικό ρεαλισμό, και τη σχετική στάση του Mearsheimer. Το τρίτο μέρος περιγράφει μία σειρά απαντήσεων προς αυτόν και το πώς ο επιθετικός ρεαλισμός έχει αποτελέσει πηγή έμπνευσης στην οικεία θεωρητική

αναζήτηση. Το επόμενο μέρος πραγματεύεται την έννοια της επέκτασης και τους όρους με τους οποίους μπορεί να οριστεί η κυριαρχία στη θεωρία του Mearsheimer. Ενώ εκείνος συνδέει χαρακτηριστικά την έννοια της εδαφικής προσάρτησης με την εξάπλωση και τη μεγιστοποίηση της ισχύος των κρατών, αυτές δεν εξαντλούνται στη συγκεκριμένη έννοια. Το επιλογικό τμήμα ανακεφαλαιώνει τα σχετικά συμπεράσματα. Συνολικά, η έμφαση στη μεγιστοποίηση της ισχύος των κρατών, μέσω των εδαφικών αξιώσεων, δεν πρέπει να μεταφράζεται ως έλλειψη προσοχής έναντι στρατηγικών πλέον της κλασσικής εδαφικής επέκτασης.

2. Το επιχείρημα του Mearsheimer

Το επιχείρημα του Mearsheimer δεν έχει προκύψει εν κενώ. Η ειδικότερη ανάλυσή του ανήκει σε μία ευρύτερη συζήτηση με βάση τη διάκριση μεταξύ του αμυντικού ρεαλισμού και του επιθετικού ρεαλισμού, που τέμνει κάθετα τη διάκριση μεταξύ του νεορεαλισμού (δομικού ρεαλισμού/ τονίζει τους συστημικούς περιορισμούς στη διεθνή συμπεριφορά των κρατών) και του νεοκλασσικού ρεαλισμού (τονίζει εσωτερικά των κρατών στοιχεία που επηρεάζουν την εν λόγω συμπεριφορά),¹⁰ μάλιστα έχοντας εμπνεύσει μία ανάλογη διάσταση εντός του φιλελευθερισμού.¹¹ Σε αυτήν τη συζήτηση, ο πιο γνωστός αντίπαλος είναι ο Waltz, του οποίου η «σκιά» στη Θεωρία Διεθνών Σχέσεων είναι αδιαμφισβήτητη, ως πηγή έμπνευσης και πολυδιάστατης κριτικής εντός και εκτός του πολιτικού ρεαλισμού. Ανάμεσα στα διάφορα βασικά στοιχεία της νεορεαλιστικής του ανάλυσης, εκείνο που εν τέλει θεωρείται ως μία αμυντική εκδοχή του ρεαλισμού εστιάζει στην εξισορρόπηση. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη λογική, το κορυφαίο συμφέρον του κράτους ταυτίζεται με την επιβίωση μέσω της ισορροπίας ισχύος. Θέτοντάς το χαρακτηριστικά, «[η] επιτυχία ορίζεται ως η διατήρηση και η ισχυροποίηση του κράτους [...] εφόσον βρίσκονται σε κατάσταση αυτοβοήθειας, η επιβίωση είναι σημαντικότερος σκοπός από το κέρδος, καθώς η επιβίωση είναι προϋπόθεση για την επίτευξη άλλων σκοπών [...] η διατήρηση του status quo είναι ο ελάχιστος στόχος κάθε μεγάλης δύναμης».¹²

Η δομή του διεθνούς συστήματος ωθεί τα κράτη προς την ισορροπία και τη σταθεροποίηση του ίδιου του συστήματος, υπό την έννοια του αριθμού των βασικών πόλων (πολικότητα) και συνακολούθως της κατανομής ισχύος. Εφόσον μάλιστα

γίνεται αποδεκτό το ορθολογικό κριτήριο λήψης αποφάσεων, ο δρών αποφασίζει υπέρ της εξισορρόπησης, δεδομένης της υπέρβασης του οφέλους της εξάπλωσης από το σχετικό κόστος. Έτσι, τα κράτη οδηγούνται στην απόρριψη της πιθανότητας της διακινδύνευσης του ύψιστου εθνικού συμφέροντός τους, δηλαδή της επιβίωσής τους. Κατά συνέπεια, οι πολιτικές υποστήριξης της καθεστηκυίας τάξης καθίστανται «ο κανόνας παρά η εξαίρεση» εντός του διεθνούς συστήματος. Η ορθολογική ανάγνωση εκείνου αποτελεί τη μοναδική διέξοδο για μία κατά το δυνατόν επιτυχή απόφαση. Εξάλλου, σύμφωνα με άλλους ενστερνιζόμενους την κεντρική παραδοχή του αμυντικού ρεαλισμού, όπως οι Stephen Walt, Barry Posen, Stephen Van Evera και Jack Snyder και σε πείσμα των κυρίων υποθέσεων του νεορεαλισμού, λανθασμένες αντιλήψεις στο γραφειοκρατικό επίπεδο -ήτοι η στρεβλή ανάγνωση του ορθολογικού κριτηρίου- συνιστούν συνήθως το αίτιο λήψης των λανθασμένων αποφάσεων στρατηγικής.¹³ Ειδικότερα, το διεθνές σύστημα ωθεί τα κράτη προς την ισορροπία, αλλά, όταν τούτο δεν πραγματοποιείται, τα αίτια δύνανται να εντοπισθούν στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, δηλαδή στο εσωτερικό του κράτους.

Οι αμυντικοί ρεαλιστές δηλώνουν ότι μία μεγάλη δύναμη προτιμά την εξισορρόπηση, με σκοπό την αποφυγή της υπερεξάπλωσης (overexpansion) και τη διαχείριση ενδεχομένων αντισυσπειρώσεων (counter-alliances) εναντίον της.¹⁴ Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές του επιθετικού ρεαλισμού αντιτείνουν ότι η εξασφάλιση της επιβίωσης συνάδει με τη διαρκή και αδιάληπτη ισχυροποίηση. Κατά το σκεπτικό τους, «αν η ασφάλεια -και όχι η διαρκής μεγιστοποίηση της ισχύος- συνιστά τον πρώτιστο σκοπό των κρατών εν μέσω αναρχίας, πώς τα κράτη δύνανται να γνωρίζουν πότε η επιβίωσή τους διασφαλίζεται;». ¹⁵ Ειδικότερα, η κύρια υπόθεση εργασίας του Mearsheimer αναφέρεται στην αέναη ισχυροποίηση ως τη μοναδική επιλογή για την επιβίωση. Η συγκρουσιογενής ιδιοσυστασία της διεθνούς πολιτικής και η αναγκαιότητα για διασφάλιση της κυριαρχίας αναλύονται, από εκείνον, στη βάση των διαρκώς αυξανόμενων συμφερόντων. Εξάλλου, ο ίδιος ο τίτλος του ανωτέρω αναφερθέντος βιβλίου του υπογραμμίζει την πρωτόγονη και διαρκή τάση προς την ισχυροποίηση ως μία διέξοδο αντιμετώπισης του φόβου. Αντικατοπτρίζει έναν ιστορικό κύκλο χαρακτηριζόμενο από ηγεμονικές φιλοδοξίες και (αντι)συσπειρώσεις. Έτσι, δυνάμεις υποστήριξης της καθεστηκυίας τάξης δεν υφίστανται, με μοναδική εξαίρεση την ανάδειξη ενός μοναδικού και αδιαμφισβήτητου παγκόσμιου ηγεμόνα.¹⁶ Παρότι η παγκόσμια ηγεμονία αποτελεί την αποκλειστική

διέξοδο από την αβεβαιότητα και τα διλήμματα ασφαλείας, δεν είναι πρακτικά εφικτή, εξαιτίας της ανασχετικής δύναμης των τεράστιων ωκεάνιων εκτάσεων. Η προηγηθείσα ανάλυση δεν λαμβάνεται ως μία πρόταση πολιτικής, αλλά προκύπτει από τις περιπτώσιολογικές μελέτες, τις οποίες ο Mearsheimer παραθέτει. Τελικά, οδηγείται στο συμπέρασμα μίας τραγικής ανάλυσης της πραγματικότητας, δίχως να υποστηρίζει ότι εκείνη συνιστά τη βέλτιστη στρατηγική επιλογή.

Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, έχει παραθέσει πέντε αλληλένδετες παραδοχές με σκοπό τον έλεγχο της κύριας υπόθεσής του, η οποία αναφέρεται στη διαρκή μεγιστοποίηση της ισχύος από πλευράς των κρατών, επιπρόσθετα στο φόβο και στην ανάγκη για αυτοβοήθεια στο διακρατικό επίπεδο: α) η διεθνής αναρχία, ως απουσία μίας υπερκείμενης ρυθμιστικής αρχής των διακρατικών σχέσεων, β) η κατοχή επιθετικής στρατιωτικής ικανότητας, γ) η αβεβαιότητα περί των εκατέρωθεν προθέσεων, δ) η ανάγκη για εξασφάλιση της επιβίωσης και ε) ο ορθολογισμός που διέπει τη χάραξη της υψηλής στρατηγικής.¹⁷ Ως απόρροια αυτών, ο απώτερος σκοπός της υψηλής στρατηγικής συνδέεται με την περιφερειακή ηγεμονία καθώς και τη σχετική οικονομική ανάπτυξη στο πλαίσιο της στρατιωτικής ενδυνάμωσης, της πρωτοκαθεδρίας στο πεδίο των χερσαίων δυνάμεων και της πυρηνικής υπεροχής.¹⁸

Με αυτόν τον τρόπο, ο επιθετικός ρεαλισμός του Mearsheimer εντάσσεται στο πλαίσιο της νεορεαλιστικής προσέγγισης, καθόσον οι υποθέσεις και η αναλυτική μεθοδολογία εστιάζουν στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης· το συστημικό. Η επιχειρηματολογία του βασίζεται στη βεσφαλιανή κρατοκεντρική ανταγωνιστική φυσιογνωμία του διεθνούς συστήματος και στα προκείμενα διλήμματα ασφαλείας. Υπό αυτή την έννοια, είναι χαρακτηριστική η εκτενής κριτική του προς την προαναφερθείσα τάση αρκετών αμυντικών ρεαλιστών για την καταφυγή στο δεύτερο επίπεδο (κράτος) και μεταβλητές όπως η γραφειοκρατία, το καθεστώς ή ο μιλιταρισμός και όχι στο τρίτο (δομή του διεθνούς συστήματος), κατά τη διερεύνηση των αιτιωδών σχέσεων στη διεθνή πολιτική. Η αδυναμία τους στην ερμηνεία των αιτίων-αιτιατών σε σειρά περιπτώσιολογικών μελετών, όπως η Γερμανία του Κάιζερ, η αυτοκρατορική Ιαπωνία ή η ναζιστική Γερμανία, απομακρύνει -κατά τον Mearsheimer- τον αμυντικό ρεαλισμό από τα όρια της συστημικής ανάλυσης.¹⁹ Με άλλα λόγια, οι παρεμβαίνουσες μεταβλητές των ως άνω αμυντικών ρεαλιστών, οι οποίες ενέχουν καθοριστικό ρόλο κατά την ανάλυση και αποκρυπτογράφηση μιας αιτιώδους σχέσης, προκύπτουν από το ενδοκρατικό επίπεδο ανάλυσης και εστιάζουν

αποκλειστικά στη διασφάλιση των κεκτημένων. Από την άλλη πλευρά, ο κατά Mearsheimer επιθετικός ρεαλισμός, όντας μία αμιγώς συστημική θεωρία, καλύπτει το θεωρητικό και ερμηνευτικό πρόβλημα ένταξης μεταβλητών του δευτέρου επιπέδου εντός της συστημικής ανάλυσης. Το διεθνές σύστημα απαρτίζεται από απερίσκεπτα κράτη (υπό την έννοια ότι δεν διαβλέπουν και δεν δρουν αποτελεσματικά έναντι των κινδύνων) τα οποία περιβάλλουν επιθετικογενή κράτη και τούτο το γεγονός «ορισμένες φορές απαιτεί να δράσεις επιθετικά».²⁰ Πάντως, είναι αξιοσημείωτη η κατοπινή ενασχόληση του Mearsheimer με τη λειτουργία συγκεκριμένων μηχανισμών στη λήψη των αποφάσεων και στη δράση των κρατών και των ηγετών τους.²¹

3. Απαντήσεις στον Mearsheimer

Οι απαντήσεις στον Mearsheimer είναι εξίσου ενδιαφέρουσες. Καταρχάς, οι υποστηρικτές του επιθετικού ρεαλισμού επιμένουν ότι η μετα-ψυχροπολεμική συμπεριφορά των ΗΠΑ επιβεβαιώνει το αναλυτικό πλαίσιο της συγκεκριμένης θεώρησης, αναφορικά με την επέκταση των φιλοδοξιών του εν λόγω δρώντα κατά την αύξηση της σχετικής ισχύος του.²² Γενικότερα, η επιθετικότητα των κρατών κρίνεται ως εγγενές στοιχείο της δομής του διεθνούς συστήματος.²³ Ωστόσο, μία εσωτερική του επιθετικού ρεαλισμού αντιπαράθεση λαμβάνει χώρα. Εντός αυτού, αμφιλεγόμενο σημείο συνιστά το αν οι μεγάλες δυνάμεις δύνανται να επιτύχουν την παγκόσμια ηγεμονία, σύμφωνα με το σκεπτικό του Christopher Layne και άλλων, ή μόνο την περιφερειακή ηγεμονία, σύμφωνα με τη λογική του Mearsheimer.²⁴ Μάλιστα, για τον Layne οι ΗΠΑ μπορεί να θεωρηθούν ως η «επιτομή του επιθετικού ρεαλισμού», χωρίς ωστόσο να συνιστούν μόνο έναν περιφερειακό ηγεμόνα ή έναν υπερπόντιο εξισορροπητή.²⁵

Από την άλλη, ο αμυντικός ρεαλισμός δεν θα υποχωρούσε εύκολα, προσάπτοντας στον Mearsheimer, για παράδειγμα, εσφαλμένη πραγμάτευση των κινήτρων και εύκολη απόρριψη των μεταβλητών επίθεσης-άμυνας.²⁶ Επίσης, από το εφελτήριο του κλασσικού ρεαλισμού, έχει κατηγορηθεί για την υποτίμηση του γεγονότος ότι μία μεγάλη δύναμη, που δεν επιδιώκει την ηγεμονία, έχει καλύτερη πιθανότητα επιβίωσης από μία δύναμη που πράττει αντίστροφα.²⁷ Διεθνολόγοι, οι οποίοι πριμοδοτούν τη διάκριση μεταξύ της χερσαίας και της θαλάσσιας ισχύος, βρίσκουν έδαφος συνεννόησης μαζί του, αν και μεταφράζουν την έννοια της

«ανασχετική δύναμη του νερού» περισσότερο -τρόπον τινά- ως «ανασχετική δύναμη του εδάφους μετά τη διάσχιση του νερού».²⁸ Από μία πιο αφαιρετική σκοπιά, οι βασικές υποθέσεις του έχουν συχνά κριθεί ως γενικές και όχι αρκούντως εξειδικευμένες ως προς το ρεαλισμό: θέτοντάς το γλαφυρά, «κανείς ρεαλιστής, ανεξαρτήτως εκδοχής, δεν θα διαφωνούσε με κάποια από τις πέντε παραδοχές του Mearsheimer», ενώ οι τελευταίες χαρακτηρίζονται «στέρεες ρεαλιστικές παραδοχές, αν και ορισμένοι κλασσικοί ρεαλιστές θα έβρισκαν την πέμπτη, και κυρίως την τέταρτη, κάπως περιοριστικές».²⁹

Από μία άλλη οπτική γωνία, ο Mearsheimer έχει θεωρηθεί συμπληρωματικός του Waltz, στο βαθμό που επεκτείνει τη λογική των αναθεωρητικών κρατών.³⁰ Και πάλι όμως, έχει κριθεί ότι προσφέρει μία «ανίκητη εξίσωση, δηλαδή επιβίωση = εδαφική ακεραιότητα = κυριαρχία = ασφάλεια».³¹ Επιπλέον, ο Colin Elman ζήτησε μία προέκταση της λογικής του επιθετικού ρεαλισμού και ειδικότερα της συνεισφοράς του Mearsheimer, με αναλυτική τροποποίηση ως προς τους ακριβείς μηχανισμούς για την επίτευξη της περιφερειακής ηγεμονίας. Η κυριαρχία του οικείου γειτονικού χώρου εξηγείται καλύτερα από την απουσία εξισορροπητών, παρά από την αδυναμία της εξισορρόπησης ή την ικανότητα αντιμετώπισης των οικείων εμποδίων των άλλων μεγάλων δυνάμεων. Υπό αυτή την έννοια, η κυριαρχία των ΗΠΑ στο αμερικανικό ημισφαίριο εξηγείται από την απουσία εσωτερικών εξισορροπητών (internal balancers) και την αδυναμία των εξω-περιφερειακών δυνάμεων (extra-regional forces).³²

Σε ένα άλλο παράδειγμα, όπου ο Mearsheimer έχει χρησιμοποιηθεί ρητά ως πηγή έμπνευσης, ο Shiping Tang προσφέρει μία συγκεκριμένη εκδοχή της εξελικτικής ανάλυσης, που θα μπορούσε να ερμηνευτεί –χωρίς να αδικείται το επιχείρημά του– ως μία μορφή μετα-επιθετικού ρεαλισμού, παρότι δεν αυτο-προσδιορίζεται έτσι. Περιλαμβάνει τον επιθετικό ρεαλισμό, αποδεχόμενη αυτόν ως την κατάλληλη μεγάλη θεωρία για την ανάλυση της εποχής προ των μεγάλων δυνάμεων, όπου η ασφάλεια επιτυγχάνονταν μέσω της κατάκτησης και της επέκτασης. Ωστόσο, υπερβαίνει το «επιθετικό» σκέλος, στη βάση του ότι το διεθνές σύστημα έχει ανεπίστροφα μεταμορφωθεί, ακόμα και κατά την περίοδο των μεγάλων δυνάμεων, αναλυόμενο αποτελεσματικότερα σε όρους του αμυντικού ρεαλισμού. Η επιθετική ρεαλιστική συμπεριφορά μπορεί να υφίσταται, δίχως πάντως να ανταμείβεται ή να αποδίδει τόσο όσο παλαιότερα. Θέτοντάς το γλαφυρά, η διεθνής πολιτική εξελίχτηκε από τον

«κόσμο του Mearsheimer» στον «κόσμο του Jervis».³³ Ακόμα και έτσι, υπό μία έννοια διαβαθμίζεται ούτως ή άλλως η σφοδρή κριτική ότι η ιστορία έχει αναγνωστεί στρεβλά από τον πρώτο,³⁴ καθόσον άλλωστε φαίνεται να στηρίζεται από ένα ευρύ ιστορικό πλαίσιο.³⁵

Τέλος, αν και η αντιπαράθεση μεταξύ του επιθετικού ρεαλισμού και του αμυντικού ρεαλισμού έχει συνήθως παρουσιαστεί και κατανοηθεί ως σχετική κυρίως με τις παρωθητικές αξιώσεις των κρατών, για τον Peter Toft κατανοείται περισσότερο στη βάση του πώς τα κράτη εξασφαλίζουν καλύτερα την επιβίωσή τους στην αναρχία, ιδίως όσον αφορά στην αποτελεσματικότητα της δυναμικής της εξισορρόπησης. Περιορίζοντας την περίοδο που δύσκολα αναλύεται με τους όρους του Mearsheimer κυρίως στη μετα-ψυχροπολεμική εποχή, το αναλυτικό του πλαίσιο επαινείται για την αναγνώριση αυτού που έλειπε ή υποεκτιμήθηκε από τον Waltz: το πώς το σύστημα δημιουργεί τα κίνητρα για τη μεγιστοποίηση της ισχύος.³⁶ Δεδομένης της ευμενούς αντιμετώπισης του επιχειρήματος του Mearsheimer από τον Toft, οι παρατηρήσεις του τελευταίου για την οικεία λογική εξυπηρετούν ως ένα εφελκυστικό ήπιας διαφοροποίησης από τη λογική του πρώτου. Αφορούν στα ακόλουθα στοιχεία:³⁷ α) αν οι υποθέσεις απορρέουν λογικά από τις παραδοχές,³⁸ β) ο ρόλος της παραδοχής για την ορθολογικότητα, γ) η αμφιταλάντευση για το επίπεδο ανάλυσης, δεδομένης της συμπερίληψης της γεωγραφικής τοποθεσίας ως ενδιάμεσης μεταβλητής, και δ) η ιεραρχία μεταξύ δύο παραγόντων, ήτοι της διεθνούς κατανομής της ισχύος και της τοποθεσίας.

4. Προς μη-στρατιωτικές διαστάσεις της επιθετικογενούς υψηλής στρατηγικής;

Ως εδώ, έχει περιγραφεί η θεμελιώδης θέση του Mearsheimer και έχουν χαρτογραφηθεί οι σχετικές απαντήσεις. Στο παρόν άρθρο εξειδικεύεται μία κατεύθυνση που αφορά στην πιθανότητα ύπαρξης μη στρατιωτικών εκφάνσεων της επιθετικογενούς τάσης των κρατών. Εν προκειμένω, το ορθολογικό κριτήριο δύναται να οδηγήσει τα κράτη προς εναλλακτικές επεκτατικές στρατηγικές, δίχως αυτό να ταυτίζεται αναγκαία με εκείνες οι οποίες σχετίζονται με τον πυρήνα της σκληρής ισχύος, ήτοι τα στρατιωτικά μέσα.³⁹ Εφόσον το κόστος της στρατιωτικής εμπλοκής συχνά υπερβαίνει το όφελος, εξαιτίας της οικονομικής αλληλεξάρτησης σε αξιοσημείωτο βαθμό, το αναλυτικό περιεχόμενο των θεωρητικών υποθέσεων του

Mearsheimer θα ήταν δυνατό να διευρυνθεί με τη συμπερίληψη περιπτώσιολογικών μελετών. Οι εν λόγω περιπτώσεις σχετίζονται με τη δημιουργία σφαιρών οικονομικής επιρροής ή την εγκαθίδρυση διακρατικών θεσμικών σχημάτων στη βάση της ήπιας ισχύος. Επίσης, θα ήταν δυνατή η ενσωμάτωση πολιτικών με άξονα ρητορικά προωθούμενες πολιτισμικές, γλωσσικές ή θρησκευτικές συγγένειες, όπως στην περίπτωση της μεταψυχροπολεμικής τουρκικής υψηλής στρατηγικής εντός του πρώην σοβιετικού χώρου μέσω της πολιτικής του «μεγάλου αδελφού». ⁴⁰ Η εν λόγω πολιτική ταυτίστηκε με τη συμμετοχή του συνόλου των θεσμών του τουρκικού κράτους στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής ως εργαλεία είτε μέσω της οργάνωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης είτε μέσω της κατασκευής τζαμιών. Με γεωγραφική ζώνη αναφοράς τον πρώην σοβιετικό χώρο του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας, η Άγκυρα εξακολουθεί να χρησιμοποιεί εκδοχές ήπιας ισχύος με σκοπό την ανάληψη ηγετικού ρόλου, ήτοι ενός ρόλου «μεγάλου αδελφού», ο οποίος διαθέτει μακραίωνη αυτοκρατορική, γραφειοκρατική, πολιτισμική, πολιτική παράδοση και απευθύνεται προς μόλις ιδρυθέντα κράτη όπως το Αζερμπαϊτζάν ή το Τουρκμενιστάν. Κατά συνέπεια, δημιουργεί ή προσπαθεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εμπέδωσης ενός διακρατικού σχήματος, το οποίο θα υπερβαίνει την έννοια της συμμαχίας και θα υποτάσσεται στη λογική μιας κάθε άλλο παρά ισότιμης διπλωματικής και οικονομικοπολιτικής σύμπραξης.

Με αυτόν τον τρόπο, χωρίς να αμφισβητείται ο πυρήνας του αναλυτικού πλαισίου του Mearsheimer, θα γινόταν παραλλήλως εφικτή η ανάλυση των μαξιμαλιστικών στρατηγικών των κρατών δίχως τον περιορισμό σε κλασικές αντιλήψεις περί κατάκτησης εδάφους. Διαμέσου της οικονομικής αλληλεξάρτησης, οι προϋποθέσεις διακρατικής συνεργασίας και σύζευξης αντικρουόμενων συμφερόντων καθίστανται εφικτές. Καθόσον εκείνη αφορά στην «άμεση και θετική σύνδεση κρατικών συμφερόντων, στο πλαίσιο της οποίας μία αλλαγή στη θέση ενός κράτους επηρεάζει τις θέσεις των υπολοίπων εταίρων προς την ίδια κατεύθυνση», ⁴¹ η διατάραξη της εν λόγω σχέσης είναι εξαιρετικά κοστοβόρα. Επιπλέον, ο Waltz θίγει την πιθανότητα αυτή η διατάραξη να δημιουργεί κεντρόφυγες δυνάμεις, αναγνωρίζοντας ότι «εφόσον οι λειτουργίες του συνόλου των κρατών είναι παρόμοιες, η διαφοροποίηση μεταξύ τους έγκειται στην κατοχή διαφορετικών δυνατοτήτων [...] [καθώς επίσης] αν μία χώρα εξάγει ένα μεγάλο μέρος της βιομηχανικής παραγωγής της, όπως μικρότερα κράτη τείνουν να κάνουν, τότε οι αλλαγές επί του εμπορίου θα έχουν αξιοσημείωτα

αποτελέσματα επί της οικονομικής ανάπτυξης σε αυτή τη χώρα [...] [συνεπώς] οι χώρες με μεγάλο ΑΕΠ προστατεύονται διπλά έναντι από τέτοιες επιδράσεις-αλλαγές». ⁴²

Δύο αλληλένδετες υποθέσεις συνιστούν τον πυρήνα του ζητήματος. Πρώτον, ένα κράτος τείνει στη μεγιστοποίηση της ισχύος του και την ηγεμόνευση, όταν διαγιγνώσκει ορθολογικά ότι ο καλύτερος τρόπος διαχείρισης των διλημμάτων ασφαλείας του σχετίζεται με τον έλεγχο αρχικά της περιφέρειάς του και μετέπειτα του πλανήτη. Γι' αυτόν το λόγο, η επαλήθευση της θεωρίας του επιθετικού ρεαλισμού, η οποία ενσωματώνει στον πυρήνα της την εν λόγω υπόθεση, παραμένει υψηλή. Δεύτερον, εφόσον γίνεται αποδεκτό το ορθολογικό κριτήριο, όπως αναλύεται ιδίως από τα κυρίαρχα ρεύματα σκέψης, ⁴³ το κόστος λήξης της αλληλεξάρτησης παραμένει μεγάλο. Τα κράτη επιχειρούν τη διασφάλιση του ύψιστου συμφέροντος της επιβίωσης μέσω της μεγιστοποίησης της ισχύος. Παράλληλα, δεν αγνοούν τα οικονομικά οφέλη, τα οποία εξάγονται μέσω των αλληλεξαρτώμενων δομών των διεθνών καθεστώτων. Προς τούτο, η επιθετικογενής τάση των κρατών του επιθετικού ρεαλισμού αναλύεται εναργέστερα με την προσθήκη στη συζήτηση και άλλων στρατηγικών μέσων και σκοπών και ιδιαιτέρως των οικονομικών. Υπό αυτήν την έννοια, ο έλεγχος της περιφέρειας επιτυγχάνεται μέσω της οικονομικής ενδυνάμωσης και κατ' επέκταση μέσω της μετατροπής του κράτους στον ισχυρότερο εταίρο ενός καθεστώτος.

Αντιστρέφοντας τη λογική του επιχειρήματος από εκείνη ενός προβλήματος διεθνούς ασφαλείας σε εκείνη μίας στρατηγικής χειραγώγησης εκ μέρους μίας Μεγάλης Δύναμης, ένα ηγεμονικό κράτος δύναται να δημιουργήσει τις σχετικές προϋποθέσεις υλοποίησης των στόχων του δίχως να απορρίπτει την ιδέα ένταξής του σε ένα διεθνές καθεστώς. Μία «σφαίρα επιρροής» δημιουργείται, ενώ τα οφέλη της οικονομικής αλληλεξάρτησης παραμένουν. Εξάλλου, συχνά διατυπώνεται η άποψη ότι ένα αδύναμο κράτος-ανάχωμα μπορεί να είναι περισσότερο χρήσιμο εν σχέσει με μία προσαρτημένη περιοχή, όπως έχει συμβεί ιστορικά στις περιπτώσεις του Καζακστάν, του Βελγίου, του Καναδά, του Μεξικού, καθώς και στη Γαλλία του Βισύ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ή και συγκαιρινά διαφαίνεται ότι τείνει να έχει γίνει στην περίπτωση της Ουκρανίας. Ειδικά στην τελευταία περίπτωση, η προσάρτηση της Κριμαίας από την Ρωσική Ομοσπονδία δε συνιστά ένα επαρκές προηγούμενο για παρόμοιες κινήσεις της Μόσχας στην Ανατολική

Ουκρανία. Η δημιουργία ζωνών ανάσχεσης (buffer zones) αποτελεί μία κλασική διέξοδο των Μεγάλων Δυνάμεων να διαχειρίζονται διλήμματα ασφαλείας δίχως την άμεση-εδαφική εμπλοκή τους αλλά με την αδιάλειπτη άσκηση επιρροής και κεκαλυμμένης ισχύος. Συνεπώς, οι στρατηγικοί σκοποί της μεγιστοποίησης της επιρροής και της ισχύος παραμένουν, αλλά τα μέσα μπορούν να είναι περισσότερα από εκείνα που ο Mearsheimer περιέγραψε και χρησιμοποίησε, δηλαδή πλέον των πολιτικών με άξονα αναφοράς την κατάκτηση εδάφους.⁴⁴

Αν επιχειρήσουμε να παραθέσουμε μία περιπτωσιολογική μελέτη για το παραπάνω επιχείρημα, ιδιαιτέρως εντός των πλαισίων του μεταψυχροπολεμικού διεθνούς συστήματος, η υψηλή στρατηγική της Ρωσίας με άξονα την πρωτοκαθεδρία στον ευρασιατικό χώρο και εν προκειμένω έναντι του συνόλου ή έστω ορισμένων εκ των πρώην σοβιετικών δημοκρατιών συνιστά ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Ενδεικτικά, η σχέση Ρωσίας-Καζακστάν έχει χαρακτηριστεί ως μονομερής εξάρτηση.⁴⁵ Μεγάλο μέρος των εξαγωγών του δεύτερου αφορούσε στην πρώτη,⁴⁶ γεγονός αποδιδόμενο στο κοινό σοβιετικό παρελθόν και δη στις υποδομές μεταφοράς ενεργειακών πόρων.⁴⁷ Η συγκεκριμένη πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την ευνοϊκή για την Ρωσία περιφερειακή κατανομή ισχύος, το έχει ενσωματώσει κατ' ουσία στη ρωσική σφαίρα επιρροής.⁴⁸ Άλλα παρόμοια παραδείγματα δύνανται να εξαχθούν από τη συγκαιρινή οικονομική κρίση στην Ευρώπη και την εξελισσόμενη σχέση μεταξύ «βόρειων και νότιων εταίρων» της ΕΕ. Τα πληγμένα από την κρίση κράτη -κυρίως του νότου- δεν έχουν καν αναζητήσει την πιθανότητα εύρεσης εναλλακτικών στρατηγικών διαχείρισής της, δεδομένου του εγκλωβισμού σε ένα πολιτικοοικονομικό καθεστώς, του οποίου ηγούνται μείζονες ευρωπαϊκοί δρώντες, όπως η Γερμανία και η Γαλλία.⁴⁹

Στις παραπάνω ενδεικτικές περιπτωσιολογικές μελέτες, δεν έλαβε χώρα κάποια προσάρτηση ή ενδεχόμενες εδαφικές διενέξεις. Επιπροσθέτως, δεν υπήρξαν στρατιωτικές επιχειρήσεις ούτε ρητορικές επικλήσεις σε στρατιωτικά μέσα. Ωστόσο, το αποτέλεσμα ήταν η ηγεμόνευση επί γεωγραφικού χώρου εκ μέρους μίας ή λίγων δεσποζουσών δυνάμεων. Σύμφωνα και με τον Layne, η ηγεμονία ως έννοια σχετίζεται παράλληλα με τη «σκληρή ισχύ», την «οικονομική επιβολή», την «υπεροχή σε επίπεδο πρώτων υλών» και «τις φιλοδοξίες της δεσπόζουσας δύναμης». Έτσι, ένας ηγεμόνας αποτελεί «τη μοναδική μεγάλη δύναμη» σε ένα περιφερειακό υποσύστημα και «σκόπιμα ασκεί την αδιαφιλονίκητη δύναμη του ώστε να επιβάλει

την τάξη σε αυτό».⁵⁰ Κατά συνέπεια, δύναται να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι σφαίρες επιρροής, οι οποίες δημιουργούνται υπό μη στρατιωτικούς όρους, μπορούν να αναλυθούν μέσω μίας τροποποίησης του επιθετικού ρεαλισμού. Τα κράτη συχνά αποπειρώνται να μεγιστοποιήσουν την ισχύ τους δίχως να εκφράζουν εδαφικές αξιώσεις ή να χρησιμοποιούν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους. Υπό τη σκέπη δομικής φύσεως παραγόντων όπως η γεωγραφία ή οι μειονότητες, η εξάπλωση και η μεγιστοποίηση της ισχύος των κρατών συχνά πραγματοποιείται δίχως τις εδαφικές προσαρτήσεις, στις οποίες παραπέμπει μονοδιάστατα ο Mearsheimer εντός των περιπτώσιολογικών μελετών του.

5. Συμπεράσματα

Όπως καταδείχθηκε παραπάνω, ο Mearsheimer έχει συνεισφέρει σημαντικά στην έρευνα για την άνοδο και πτώση των δυνάμεων και ειδικότερα στη συζήτηση μεταξύ του αμυντικού και του επιθετικού ρεαλισμού, παίρνοντας θέση υπέρ του τελευταίου μέσω της έμφασης στο «τραγικό» στοιχείο της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων. Η συμβολή του αντιμετωπίστηκε με ποικίλες απαντήσεις εντός και εκτός της εν λόγω συζήτησης. Σε κάθε περίπτωση, τα ανωτέρω θιγόμενα ζητήματα σχετίζονται με το «θουκυδίδειο αδιέξοδο» των διαρκών διλημάτων ασφαλείας, τα οποία προκύπτουν ως εκφάνσεις της άνισης ανάπτυξης μεταξύ των δρώντων του διεθνούς συστήματος και τις ηγεμονικές αξιώσεις ορισμένων εξ αυτών.⁵¹ Κατά συνέπεια, τον τοποθετούν στον πυρήνα μιας κορυφαίας θεωρητικής συζήτησης για τη διεθνή πολιτική.

Ο Mearsheimer τονίζει την ανένα ισχυροποίηση ως τη μοναδική επιλογή για την επιβίωση των κρατών στο πλαίσιο ενός ιστορικού κύκλου που χαρακτηρίζεται από ηγεμονικές φιλοδοξίες και (αντι)συσπειρώσεις. Ταυτόχρονα, η παγκόσμια ηγεμονία δεν είναι πρακτικά εφικτή, δεδομένης της ανασχετικής δύναμης των ωκεανών. Το επιχείρημά του έχει ανατροφοδοτήσει ιδιαίτερα και πολυδιάστατα τον προβληματισμό για τους ακριβείς μηχανισμούς και τις προοπτικές των ηγεμονικών τάσεων, τόσο παγκόσμια όσο και περιφερειακά. Στο παρόν άρθρο, αναδείχθηκε η ανάγκη για την απόδοση έμφασης σε ένα ειδικότερο ερώτημα: την πιθανότητα ύπαρξης μη στρατιωτικών εκφάνσεων της επιθετικογενούς τάσης των κρατών. Ο συγκεκριμένος διεθνολόγος συνδέει κυρίαρχα την εδαφική προσάρτηση με την εξάπλωση και τη μεγιστοποίηση της ισχύος των κρατών. Ωστόσο, η ισχυροποίηση δεν περιλαμβάνει

μόνο την εδαφική διάσταση, ειδικά αν ληφθεί υπόψη το πλαίσιο των ιδιαίτερα πυκνών ροών της παγκοσμιοποίησης. Αφορά και σε στρατηγικές πλέον της κλασσικής εδαφικής επέκτασης. Κατά συνέπεια, ο προσανατολισμός στη μεγιστοποίηση της κρατικής ισχύος δεν πρέπει να μεταφράζεται στην έλλειψη προσοχής έναντι των συγκεκριμένων στρατηγικών.

Περαιτέρω ανάλυση στο πλαίσιο της μετα-εδαφικής συμπληρωματικής ανάγνωσης του κατά Mearsheimer επιθετικού ρεαλισμού θα μπορούσε κάπως φιλόδοξα να θεωρηθεί ότι αφήνει περιθώριο για την ανάπτυξη ενός μετα-επιθετικού ρεαλισμού. Ούτως ή άλλως, εξειδικευμένες απόψεις του Mearsheimer για των ρόλο των ΗΠΑ σε συγκεκριμένες περιφέρειες (ειδικότερα δε τη Μέση Ανατολή) έχουν ήδη ερμηνευτεί ως μία «μετα-ρεαλιστική προσέγγιση», όπου με τον εν λόγω όρο υποδηλώνεται γλαφυρά η έμφαση από τον ρεαλισμό σε έννοιες όπως ο πολιτικός ορθολογισμός, η σωφροσύνη κ.ά.⁵² Σε κάθε περίπτωση, φαντάζει δύσκολο το να μη διέπεται η διεθνής πολιτική –τουλάχιστον (μεσο)βραχυχρόνια– και από μία τραγική διάσταση. Εν προκειμένω, πρόκειται για «το πρόσωπο των Αθηναίων όταν ζητούν από τους Μηλίους να υποταγούν. Δεν το ζητούν με τη συνείδησή τους βεβαρημένη, δεν πιστεύουν ότι έτσι παραβιάζουν τη θεία τάξη, γιατί η θεία ή φυσική τάξη, ο εσώτερος νόμος του Όντος είναι ακριβώς ο νόμος του ισχυρότερου».⁵³ Με αυτήν την έννοια, η τραγική διάσταση μετακενώνεται σε άλλες μορφές ή μέσα, εξαιτίας του υψηλού κόστους εφαρμογής μιας εδαφικής πολιτικής, αλλά το προσωπείο της παραμένει αν μη τι άλλο αμείλικτο.

Βιβλιογραφία

- Blagden, D., Levy, J. & Thompson, W. (correspondence), *Sea Powers, Continental Powers, and Balancing Theory*. *International Security*, 36 (2), 2011, 190-202
- Elman, C. *Extending Offensive Realism: The Louisiana Purchase and America's Rise to Regional Hegemony*. *American Political Science Review*, 98 (4), 2004, 563-576
- Evaghorou, E. *The State Offensiveness in the International System: A Theoretical Discussion on Political Realism*. *International Journal of Public Law and Policy*, 4 (1), 2014, 14-23
- Fuller, G.E. *The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in the Muslim World*. Washington: United States Institute of Peace Press, 2008

- Gilpin, R. Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική. 4η εκδ. Αθήνα: Ποιότητα, 2006 (πρωτότυπη έκδοση στα Αγγλικά, το 1981)
- Gilpin, R. Economic Interdependence and National Security in Historical Perspective. Στο: Knorr, K. & Trager, F.N. (επιμ.) Economic Issues and National Security. Kansas: The Regents Press, 1977, σελ. 19-66
- Glaser, Ch. Rational Theory of International Politics. The Logic of Competition and Cooperation. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2010
- Haslam, J. John Mearsheimer's 'Elementary Geometry of Power': Euclidean Moment or an Intellectual Blind Alley? Στο May, E., Rosecrance, R. & Steiner, Z. (επιμ.) History and Neorealism. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, σελ. 322-340
- Heydarian Pashakhanlou, A. Back to the Drawing Board: A Critique of Offensive Realism. International Relations, 27 (2), 2013, 202-225
- Kadercan, B. Making Sense of Survival: Refining the Treatment of State Preferences in Neorealist Theory. Review of International Studies, 39 (4), 2013, 1015-1037
- Karagiannis, E. The 2008 Russian–Georgian War via the Lens of Offensive Realism. European Security, 22 (1), 2013, 74-93
- Kaufman, S., Little, R. & Wohlforth, W. Conclusion: Theoretical Insights from the Study of World History. Στο Kaufman, S., Little, R. & Wohlforth, W. (επιμ.) The Balance of Power in World History. Basingstoke: Palgrave Macmillan, (επιμ.), 2007, σελ. 228-246
- Kirshner, J. The Tragedy of Offensive Realism: Classical Realism and the Rise of China. European Journal of International Relations, 18 (1), 2010, 53-75
- Labs, E. Beyond Victory: Offensive Realism and the Expansion of War Aims. Security Studies, 6 (4), 1997, 1-49
- Layne, C. The Waning of U.S. Hegemony-Myth or Reality? A Review Essay. International Security, 34 (1), 2009, 147-172
- Layne, C. The Unipolar Illusion Revisited: The Coming End of the United States' Unipolar Moment. International Security, 31 (2), 2006, 7-41
- Layne, C. The Poster Child for Offensive Realism: America as a Global Hegemon. Security Studies 12 (2), 2002, 120-163
- Lebow, R. The Tragic Vision of Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2003
- Levy, J. & Thompson, W.R. Balancing on Land and at Sea: Do States Ally Against the Leading Global Power? International Security, 35 (1), 2010, 7-43
- Malik, H. New Relationships Between Central and Southwest Asia and Pakistan's Regional Politics. Στο: Malik, H. (επιμ.) Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects. London: Macmillan Press, 1994, σελ. 249-281

- Mearsheimer, J. Realists as Idealists. *Security Studies*, 20 (3), 2011(α), 424-430
- Mearsheimer, J. *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics*. New York: Oxford University Press, 2011(β)
- Mearsheimer, J. *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*. 3η εκδ. Αθήνα: Ποιότητα, 2007 (πρωτότυπη έκδοση στα Αγγλικά, το 2001)
- Mearsheimer, J. *Conversations in International Relations: Interview with John J. Mearsheimer (Part I)*. *International Relations*, 20 (1), 2006(α), 105-123
- Mearsheimer, J. *Structural Realism*. Στο: Dunne, T., Kurki, M. & Smith S. (επιμ.) *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. Oxford: Oxford University Press, 2006(β), σελ. 71-88
- Mearsheimer, J. & Walt, S. *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2007.
- Miller, B. *Democracy Promotion: Offensive Liberalism versus the Rest (of IR Theory)*. *Millennium*, 38 (3), 2010, 561–591
- Olcott, M.B. *Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy and Regional Security*. Washington: United States Institute of Peace Press, 1996
- Orme, J. *The Utility of Force in World of Scarcity*. *International Security*, 22 (3), 1997/1998, 138-167
- Platias, A.G. & Koliopoulos, C. *Thucydides on Strategy: Grand Strategies in the Peloponnesian War and Their Relevance Today*. London: Hurst and Company, 2010
- Rosecrance, R. et al. *Whither Interdependence?* *International Organization*, 31 (3), 1977, 425-471
- Schmidt, B. *Realism as Tragedy*. *Review of International Studies*, 30 (3), 2004, 427-441
- Sinitsina, I. *Economic Cooperation Between Russia and Central Asian Countries: Trends and Outlook*. University of Central Asia: Institute of Public Policy and Administration, 5, 2012
- Snyder, G. *Mearsheimer's World. Offensive Realism and the Struggle for Security: A Review Essay*. *International Security*, 27 (1), 2002, 149-173
- Taliaferro, J.W. *Security Seeking Under Anarchy: Defensive Realism Revisited*. *International Security*, 25 (3), 2001, 128-161
- Tang, S. *Social Evolution of International Politics: From Mearsheimer to Jervis*. *European Journal of International Relations*, 16 (1), 2010, 31-55
- Toft, P. *John J. Mearsheimer: an Offensive Realist Between Geopolitics and Power*. *Journal of International Relations and Development*, 8 (4), 2005, 381-408

- Valeriano, B. The Tragedy of Offensive Realism: Testing Aggressive Power Politics Models. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations* 35 (2), 2009, 179–206
- Voskopoulos, G. Russian Foreign Policy in the New Millennium: Balancing Between Defensive and Offensive Realism. *The IUP Journal of International Relations*, III (3-4), 2009, 49-68
- Wagner, R.H. *War and the State: The Theory of International Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007
- Walt, S. Rigor or Rigor Mortis? Rational Choice and Security Studies. *International Security*, 23 (4), 2009, 5-48
- Walt, S. International Relations: One World, Many Theories. *Foreign Policy*, 110, 1998, 29-47
- Waltz, K. *Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής*. Αθήνα: Ποιότητα, 2011 (πρωτότυπη έκδοση στα Αγγλικά, το 1979)
- Waltz, K. The Myth of National Interdependence. Στο: Kindleberger, C.P. (επιμ.) *The International Corporation: A symposium*. Cambridge: The M.I.T. Press, 1970, σελ. 205-223
- Wohlforth, W., Kaufman, S. & Little, R. Introduction: Balance and Hierarchy in International Systems. Στο Kaufman, S., Little, R. & Wohlforth, W. (επιμ.) *The Balance of Power in World History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007, σελ. 1-21
- Zakaria, F. *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role*. New Jersey: Princeton University Press, 1998
- Ήφαιστος, Π. *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας: Ευρωπαϊκή Άμυνα, Ασφάλεια και Πολιτική Ενοποίηση*. Αθήνα: Ποιότητα, 2001
- Κονδύλης, Π. *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*. Αθήνα: Στιγμή, 2000.
- Κοτζιάς, Ν. *Ελλάδα Αποικία Χρέους. Ευρωπαϊκή Αυτοκρατορία και Γερμανική Πρωτοκαθεδρία*. Αθήνα: Πατάκης, 2013
- Κουσκουβέλης, Η. Πολιτική των 'Μηδενικών Προβλημάτων' με τους Γείτονες ή Προβληματική Πολιτική; Στο Κουσκουβέλης, Η. & Λίτσας, Σ. (επιμ.) *Το Στρατηγικό Βάθος και η Τουρκία*. Αθήνα: Ποιότητα, 2013, σελ. 15-45
- Κουσκουβέλης, Η. *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*. Αθήνα: Ποιότητα, 2004
- Λίτσας, Σ. *Πόλεμος και Ορθολογισμός: Θεωρητικές Προεκτάσεις και Στρατηγικές Εφαρμογές*. Αθήνα: Ποιότητα, 2010
- Μακρής, Σ. Ο Στρατηγικός Ρόλος στον 21ο Αιώνα. Η Αμερικανική Ισχύς και Διπλωματία στη Μέση Ανατολή στο Σταυροδρόμι της Μεταψυχροπολεμικής Εποχής, *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 16, 2014, 221-233

- Σιούσιουρας, Π. & Χαζάκης, Κ. (επιμ.) Παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα: Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις. Αθήνα: Ποιότητα, 2010 (β' έκδοση)
- Σπυρόπουλος, Γ. (2010) Διεθνείς Σχέσεις. Ρεαλιστική Προσέγγιση: Θεωρία και Πράξη. Αθήνα: Ποιότητα

¹Το κείμενο αντλεί -ως εκτενής και επικαιροποιημένη εκδοχή- από την ανακοίνωση που εκπονήθηκε στα αγγλικά με τίτλο “Multiple Dimensions of John Mearsheimer’s Conceptualization of Revivalism: Towards a Post-offensive Realist Analysis?” (International Conference On International Business/ICIB 2014. Θεσ/κη, 23-25 Μαΐου 2014). Εκφράζονται ευχαριστίες στους συμμετέχοντες στο σχετικό πάνελ -όπως βεβαίως και στους ανώνυμους κριτές του άρθρου- για τις παρατηρήσεις τους.

² Γενικά βλ. Κουσκουβέλης, 2004, κεφ. 5 και ιδίως για τη 2η θεματική Σιούσιουρας, & Χαζάκης, 2010.

³ Mearsheimer, 2007.

⁴ Lebow, 2003.

⁵ Mearsheimer, 2006α, σελ. 120.

⁶ Schmidt, 2004, σελ. 434.

⁷ Snyder, 2002, σελ. 153.

⁸ Levy & Thompson, 2010, σελ. 13 (υποσ. 24).

⁹ Platias & Koliopoulos, 2010, σελ. 2-3.

¹⁰ Taliaferro, 2001, σελ. 135. Για μία εναλλακτική θεώρηση του δίπολου «αμυντικός ρεαλισμός-επιθετικός ρεαλισμός», βλ. Σπυρόπουλος, 2010, σελ. 80-90.

¹¹ Miller, 2010. Εν προκειμένω, χρησιμοποιείται μία κατηγοριοποίηση τεσσάρων διαστάσεων για την ανάλυση της προώθησης της ειρήνης και της ασφάλειας.

¹² Waltz, 2011, σελ. 250, 285 και 396-397.

¹³ Walt, 1998, σελ. 37. Αξίζει να διευκρινισθεί ότι η έννοια του «ορθολογικού» δε συνεπάγεται το «ορθό»: Μία απόφαση, η οποία λαμβάνεται με άξονα την προσμέτρηση κόστους και οφέλους, είναι ορθολογική αλλά όχι απαραίτητα ορθή, καθώς παρεμβαίνουσες μεταβλητές όπως η ανθρωπολογία, ένα τυχαίο γεγονός, το φρόνημα ή το ηθικό δύνανται να διαταράξουν την εξέλιξη μιας ορθολογικά ειλημμένης απόφασης.

¹⁴ Snyder, *όπ. παρ.*, σελ. 153 & Waltz, *όπ. παρ.*, σελ. 203-204.

¹⁵ Labs, 1997, σελ. 8-9. Ο Fared Zakaria και ο Randall Schweller επίσης ασκούν κριτική στον αμυντικό ρεαλισμό για ανεπαρκή ανάλυση των επεκτατικών στρατηγικών. Ενδεικτικά, ο Zakaria αναλύει τις ρίζες της πρωτοκαθεδρίας των ΗΠΑ κυρίως στο περιφερειακό επίπεδο και μετέπειτα στο παγκόσμιο. Ο φόβος για εξωτερική παρέμβαση -κυρίως των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων- οδήγησαν τις ΗΠΑ σε συνεχή επέκταση κατά τον 19^ο αιώνα. Οι αδύναμες ιθαγενείς φυλές εξοντώθηκαν με σκοπό την αμερικανική ενδυνάμωση και τη συγκρότηση μίας συνεκτικής, κυρίαρχης και ισχυρής κρατικής οντότητας. Μετά την επίτευξη της περιφερειακής ηγεμονίας κατά τον 19^ο αιώνα, οι ΗΠΑ αναζήτησαν έναν παγκόσμιο στρατηγικό ρόλο. Με αυτήν την έννοια, η απόλυτη υπεροχή έναντι ομόλογων ανταγωνιστών και εν τέλει η απόκτηση του ρόλου του παγκόσμιου ηγεμόνα συνιστά τη μοναδική πιθανότητα μετατροπής μίας δύναμης σε υποστηρίκτρια της καθεστηκυίας τάξης. Zakaria, 1998, σελ. 174-180; Taliaferro, *όπ. παρ.*, σελ. 129-130.

¹⁶ Mearsheimer, 2007, σελ.25-26.

¹⁷ *Όπ. παρ.*, σελ.79-83.

¹⁸ *Όπ. παρ.*, σελ. 295-304.

¹⁹ Mearsheimer, 2006β, σελ. 77.

²⁰ Mearsheimer, 2011α, σελ. 430.

²¹ Walt & Mearsheimer, 2007 & Mearsheimer, 2011β.

²² Layne, 2009, σελ. 149 (υποσ. 4).

²³ Evaghorou, 2014.

²⁴ Schmidt, *όπ. παρ.*, σελ. 437-438; Miller, *όπ. παρ.*, σελ. 580-581 (υποσ. 59).

²⁵ Βλ. Layne, 2002.

²⁶ Glaser, 2010, σελ. 152-156 & 138-139.

²⁷ Kirshner, 2010, σελ. 61.

²⁸ Levy & Thompson, *όπ. παρ.*, σελ. 38 (υποσ. 80). Βλ. Blagden, Levy, & Thompson, 2011, σελ. 196 & 201-202. Γενικότερα, βλ. Wohlforth, Kaufman & Little, 2007, σελ. 16-17.

²⁹ Wagner, *όπ. παρ.*, σελ. 15; Kirshner, *όπ. παρ.*, σελ. 60.

³⁰ Snyder, *όπ. παρ.*, σελ. 150-151 & 173.

³¹ Kadercan, 2013, σελ. 1022.

³² Elman, 2004.

³³ Tang, 2010.

³⁴ Π.χ. Valeriano, 2009; Haslam, 2010, σελ. 326 & 334-337; Heydarian Pashakhanlou, 2013, σελ. 213-216.

³⁵ Για την επιβεβαίωση του ότι ο κόσμος του Mearsheimer έχει πράγματι υπάρξει ανά ποικίλους χώρους και χρονικές περιόδους (με την έννοια ότι η επέκταση ήταν συνήθης), βλ. Kaufman, Little & Wohlforth, 2007, σελ. 237-240 & 245-247.

³⁶ Toft, 2005.

³⁷ *Όπ. παρ.*, σελ. 391-393.

³⁸ Η εν λόγω κριτική βρίσκεται και στους Wagner, *όπ. παρ.*, σελ. 14-16; Heydarian Pashakhanlou, *όπ. παρ.*, σελ. 203-210.

³⁹ Για τη συζήτηση επί των χαρακτηριστικών και των προοπτικών της άσκησης βίας, βλ. Orme, 1997/1998.

⁴⁰ Στην προκειμένη περίπτωση, η Τουρκία αποπειράθηκε να μεγιστοποιήσει την επιρροή της επί των νεότευκτων κρατών του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας μέσω επίκλησης στην ταυτοτική συγγένεια μεταξύ των εθνών της περιοχής και του τουρκικού έθνους. Ενδεικτικά βλ. Fuller, 2008, σελ. 133; Olcott, 1996, σελ. 27. Πβ. Κουσκουβέλης, 2013, σελ. 24-30.

⁴¹ Rosecrance, R. et al., 1977, σελ. 425. Όσον αφορά την επιχειρηματολογία περί οικονομικής αλληλεξάρτησης, ο Robert Gilpin σημειώνει αρκούτως κριτικά προς τις νεοφιλελεύθερες αντίστοιχες θέσεις: «με την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση, τα έθνη έχουν γίνει περισσότερο ανήσυχα αναφορικά με την απώλεια της αυτονομίας τους και με ζητήματα όπως η πρόσβαση σε ξένες αγορές, η ασφάλεια των πηγών πρώτων υλών και τα κόστη αλληλεξάρτησης». Προς τούτο, η διεύρυνση των αλληλεπιδράσεων δημιουργεί αβεβαιότητα και συγκρουσιογενείς σχέσεις αντί σύγκλιση συμφερόντων. Gilpin, 2006, σελ. 366.

⁴² Waltz, 1970, σελ. 207 & 213.

⁴³ Π.χ. Walt, 1999 & Λίτσας, 2010.

⁴⁴ Ήδη από το 1977, ο Gilpin είχε αποκρυσταλλώσει τη μετάβαση από τις πολιτικές κατάκτησης εδαφών προς περισσότερο γενικευμένες τάσεις προβολής ισχύος και επιρροής. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, οι Μεγάλες Δυνάμεις έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους σε περισσότερο ουσιαστικές και ίσως εξυπνότερες επεκτατικές στρατηγικές. Σύμφωνα με τον Gilpin, «στη θέση της μερκαντιστικής έμφασης στον έλεγχο και στην κατοχή αποικιών, η Pax Britannica στον κολοφόνα της ύπαρξης της (1849-1880) εστίασε επί μίας ανοιχτής, ανεξάρτητης παγκόσμιας οικονομίας [...] η κατά κατάκτηση εδάφους και αποικιών απώλεσε τη

σημασία της. Πίσω από την προστασία της βρετανικής θαλάσσιας κυριαρχίας, τα έθνη είχαν σχετικά ανοίξει και απελευθερώσει την πρόσβαση στις παγκόσμιες αγορές και τις πηγές των πρώτων υλών». Gilpin, 1977, σελ. 31.

⁴⁵ Μάλιστα, οι σχέσεις Ρωσίας-Καζακστάν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως πελατειακές. Εν τω μεταξύ, το Καζακστάν διασφαλίζει την εδαφική ακεραιότητά του και την προκείμενη εξασφάλιση της πίστης και νομιμοφροσύνης εκ μέρους του δυναμικού και πολυπληθούς ρωσικού μειονοτικού στοιχείου και κατ' επέκταση την επιβίωση του καθεστώτος του. Στον αντίποδα, παρέχει διπλωματική υποστήριξη στα πλαίσια των διεθνών fora, στρατιωτικές βάσεις, καθώς και υδρογονάνθρακες σε χαμηλές τιμές προς την Ρωσία. Για ένα σχετικό παράδειγμα επί της ευρύτερης περιοχής, βλ. Voskopoulos, 2009 & Karagiannis, 2013.

⁴⁶ Αντιπροσωπεύουν το 49,9%, 48,4% & 38% εκ του συνολικού μεγέθους για τα έτη 1995, 2000 & 2005 αντιστοίχως. Sinitsina, 2012, σελ. 8-9.

⁴⁷ Η Ρωσική κοινότητα στο Καζακστάν συνιστούσε περίπου το 38% του συνολικού πληθυσμού, ενώ συνιστά την πλειονότητα σε πολλές από τις βόρειες περιοχές. Malik, 1994, 268.

⁴⁸ Κατόπιν ισχυρών πιέσεων εκ μέρους της Ρωσίας, ο πρόεδρος του Καζακστάν Nursultan Nazarbayev -πρώην σοβιετικός αξιωματούχος και Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος στο ομόσπονδο Καζακστάν της ΕΣΣΔ- αρνήθηκε να συμμετάσχει στον πρώτο αγωγό πετρελαίου, ο οποίος θα ξεκινούσε από τον πρώην σοβιετικό χώρο δίχως την εδαφική παρέμβαση της Ρωσίας, ήτοι στον αγωγό Baku-Tbilisi-Ceyhan, αγνοώντας τόσο τις υποσχέσεις του προς τη Δύση όσο και τα ίδια τα συμφέροντα της χώρας του τα οποία ταυτίζονται με την αποτελεσματική διαχείριση του ενεργειακού τομέα και την ανάγκη εύρεσης εναλλακτικών διαδρόμων μεταφοράς. Συνεπώς, το ορθολογικό κριτήριο απουσίασε φαινομενικά από τη χάραξη της καζακικής πολιτικής, καθότι ένας ισχυρότερος δρώντας συνέστησε απειλή εξισορροπητική ως προς την προοπτική αυτονόμησής της.

⁴⁹ Για την ανάλυση της εν λόγω κατάστασης ιδίως με όρους «αποικίας χρέους», βλ. Κοτζιάς, 2013.

⁵⁰ Layne, 2006, σελ. 11. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ρωσία περιλαμβάνεται σε αυτόν τον ορισμό, ενώ παράλληλα αυτός συνδέεται με την ανάλυση του Mearsheimer για την περιφερειακή ηγεμονία ως τον απόλυτο σκοπό κατά την προσπάθεια επίτευξης της επιβίωσης.

⁵¹ Ήφαιστος, 2001, σελ. 14.

⁵² Μακρής, 2014, σελ. 224-228 (τίτλος τμήματος).

⁵³ Κονδύλης, 2000, σελ. 58.

Η άμεση βία στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης

*Αικατερίνη Τσέκου**

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα αντλεί τα θεωρητικά της ερείσματα από την Παιδαγωγική της Ειρήνης, τη θεωρία του Johan Galtung για την τριπλή ταξινόμηση της βίας ως άμεσης ή προσωπικής, έμμεσης/δομικής ή διαρθρωτικής και πολιτισμικής, τη Διεθνή Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και την αντίστοιχη πολιτική προσέγγισή του μαθήματος των Θρησκευτικών. Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών Γυμνασίου και Λυκείου της μεταπολιτευτικής περιόδου, ενώ η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία, στο σύνολό τους καταδικάζουν τη χρήση βίας μέσα από την προβολή των δεινών που προκαλούν οι συγκρούσεις και οι εχθροπραξίες, οι οποίες, συνδέονται με κοινωνικοοικονομικοπολιτικά κίνητρα και προβάλλουν την επίλυση των διενέξεων με ειρηνικές και δημοκρατικές διαδικασίες.

Λέξεις κλειδιά: Παιδαγωγική της Ειρήνης, βία, σχολικά βιβλία Θρησκευτικών, συγκρούσεις, πόλεμος.

* Ph.D. Θεολογίας, Ph.D. Παιδαγωγικής, M.Sc. Παιδαγωγικής, Διευθύντρια βου Γυμνασίου Ν. Ιωνίας, μέλος του Κέντρου Έρευνας Σχολικού Βιβλίου και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε) του Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

A. Εισαγωγικά-Θεωρητικό πλαίσιο

Η Θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας αποτελούν η Παιδαγωγική της Ειρήνης, η θεωρία του Νορβηγού ερευνητή της ειρήνης Johan Galtung για την τριπλή ταξινόμηση της βίας ως άμεσης ή προσωπικής, έμμεσης/δομικής ή διαρθρωτικής και πολιτισμικής οι οποίες βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση, η Διεθνής Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και η αντίστοιχη πολιτική προσέγγιση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ειδικότερα:

Η Παιδαγωγική της Ειρήνης εμφανίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, ιδιαίτερη όμως ανάπτυξη γνώρισε μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση;). Είναι ο ειδικός επιστημονικός κλάδος της Παιδαγωγικής, ο οποίος έχει ως αντικείμενό του –μεταξύ άλλων- «το σχεδιασμό μιας εκπαίδευσης που εξετάζει τις διαφορετικές μορφές της βίας και την απουσία της ειρήνης σε διεθνές και ενδοκοινωνικό επίπεδο, αναλύει, διαγιγνώσκει τις αιτίες και τη σχέση αιτίας και αιτιατού των φαινομένων αυτών με σκοπό να συμβάλλει στη μείωσή τους» (Μπονίδης, 1998). Η Παιδαγωγική της Ειρήνης επιδιώκει μέσα από παιδαγωγικές διαδικασίες να απαλείψει από το μυαλό των εκπαιδευόμενων αντιλήψεις που στηρίζονται σε βίαια πρότυπα, να ενισχύσει το αίσθημα της ανοχής και σεβασμού της ιδιαιτερότητας, να αποδυναμώσει τα στερεότυπα, να καλλιεργήσει το αίσθημα μιας συλλογικής ταυτότητας και να συμβάλλει στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων εδραιωμένης στην ειρήνη (Hicks, 2004; Johnson & Johnson, 2006; Hettler & Johnston, 2009; Coy & Hancock, 2010). Καλύπτει όλο το φάσμα της τυπικής και της άτυπης εκπαίδευσης και στοχεύει στην καλλιέργεια γνώσεων στάσεων, αξιών, δεξιοτήτων, συμπεριφορών που απαιτούνται για την καλλιέργεια ενός πολιτισμού ειρήνης (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση; Ardizzone, 2001; Reardon, 2002; Harris, 2004; Arweck & Nesbitt, 2008; Toh, 2010). Επιπλέον έχει επίκεντρο τους μαθητές και την κοινωνία και αποβλέπει στην εξασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της διαπολιτισμικής κατανόησης, του διεθνούς διαλόγου, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του σεβασμού για τη ζωή, της δέσμευσης για τη μη βία, θεωρώντας ότι η εξασφάλιση και εδραίωση μιας παγκόσμιας ειρήνης μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαδικασίας της αγωγής (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση; Page, 2004; Salomon, 2004; Danesh, 2006; Bekerman, 2007; Bajai & Brantmeier, 2010; Lum, 2010; Τσέκου, 2015).

Η άμεση ή προσωπική βία προϋποθέτει μια άμεση σχέση μεταξύ του δράστη και του παραλήπτη της βίας, υπάρχει πάντα ένας «ηθοποιός» ή ένας παράγοντας ο οποίος δεσμεύει τη βία (Galtung, 1969), πρόκειται για μια προσχεδιασμένη εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς εναντίον κάποιου προσώπου ή ομάδων και προξενεί ορατή φυσική βλάβη. Μορφές άμεσης βίας μπορούν να είναι, μεταξύ άλλων, στο παγκόσμιο σύστημα ο πόλεμος και η γενοκτονία, σε επίπεδο κοινωνίας ο εμφύλιος πόλεμος και σε επίπεδο ατόμου η εγκληματικότητα (Μπονίδης, 1988). Η δομική /έμμεση ή διαρθρωτική βία, από την άλλη μεριά, εντοπίζεται στις δομές των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συστημάτων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο και είναι εξίσου επιβλαβής όσο και η άμεση ή προσωπική βία (Galtung, 1969). Η πολιτισμική βία την οποία εισήγαγε ο Νορβηγός ερευνητής της ειρήνης Johan Galtung το 1990 νομιμοποιεί την άμεση και έμμεση/δομική βία μέσα από κάποιες πτυχές του πολιτισμού όπως η θρησκεία, η ιδεολογία, η τέχνη, η γλώσσα, η επιστήμη ώστε να επιτρέπουν ή να διευκολύνουν τη χρήση της άμεσης βίας ή τη διαιώνιση της έμμεσης/δομικής βίας (Galtung, 1996).

Παράλληλα, η ενασχόληση με το σχολικό βιβλίο διεθνώς συνεπικουρεί την ευρέως αποδεκτή από τον επιστημονικό χώρο θέση πως το σχολικό βιβλίο αποτελεί πολιτικό «προϊόν», το οποίο συνδέεται με συμφέροντα και εξουσία (Giroux, 1981; Luke, 1988), στοχεύει στη μετάδοση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας της ιστορικής περιόδου κατά την οποία συγγράφεται, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως κατεξοχήν πεδίο μετάδοσης αξιών και προτύπων (Μπονίδης, 2004; 2007; 2009; υπό έκδοση; Apple, 2008). Ιδιαίτερα τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών, μέσω της γνώσης που παρέχουν, συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις ειρηνικές ή βίαιες επιλογές και τη συμπεριφορά των ατόμων καθώς και τη σχέση και την επικοινωνία μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και λαών, διαμορφώνοντας στους αποδέκτες/τριες διαθέσεις, στάσεις, προκαταλήψεις ή και εικόνες «εχθρού» για ομάδες και λαούς, κατασκευάζοντας και αναπαράγοντας την εικόνα του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου», ταυτίζοντας το έθνος με τη θρησκεία και εμφανίζοντας άλλοτε μικρότερο και άλλοτε μεγαλύτερο βαθμό εθνοκεντρισμού (Μαυροσκούφης, 2006; Μπονίδης, 2007; Τσέκου, 2014a; 2014b; 2014c; 2015; υπό έκδοση), στοιχείο το οποίο παρατηρείται και στα σχολικά βιβλία και άλλων μαθημάτων, όπως η Γλώσσα, η Ιστορία, η Πολιτική Αγωγή, η Γεωγραφία

και η Λογοτεχνία (Αχλης, 1983; 1993; Μπονίδης, 1988; 2004; 2009; υπό έκδοση; Ξωχέλλης, κ.ά., 2000a; 2000b; Μαυροσκούφης, 2006).

Γι αυτό το λόγο σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα έγιναν πολλές προσπάθειες αναθεώρησης των σχολικών βιβλίων υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης από διεθνείς οργανισμούς, όπως, η UNESCO (UNESCO, 1949; 1974; Μπονίδης, 1988; 2004; υπό έκδοση; υπό έκδοση), το Συμβούλιο της Ευρώπης και το Ινστιτούτο Διεθνούς Έρευνας Σχολικών βιβλίων Georg Eckert (Fritzsche, 1992; Johnsen, 1993; Μπονίδης, 1998; 2004; υπό έκδοση). Στην Ελλάδα, στο πλαίσιο αυτό δραστηριοποιείται, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής, στον Τομέα Παιδαγωγικής, το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε) (Ξωχέλλης, 2002; Μπονίδης, 2014b; Τσέκου, 2014d) το οποίο τελεί υπό τη διεύθυνση του Αναπληρωτή Καθηγητή Κυριάκου Μπονίδη.

Στο πλαίσιο που προδιαγράφηκε παραπάνω, εντάσσεται και η θεματική της παρούσας έρευνας στην οποία ερευνώνται οι γνώσεις που παρέχονται και οι στάσεις που μπορούν να καλλιεργηθούν μέσα από τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006 στους εκπαιδευόμενους/ες σχετικά με την απόρριψη της βίας, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εδραίωση της ειρήνης σε τοπικό, κοινωνικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

B. Η ΕΡΕΥΝΑ

1. Σκοπός

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει και να αναλύσει την άμεση βία όπως προβάλλεται αλλά και όπως διαμορφώνεται στο κείμενο και στο περιεχόμενο των ελληνικών σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006, ενταγμένων στο ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους, υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης.

2. Το υπό έρευνα υλικό.

Σημαντικό Υλικό της έρευνάς μας αποτέλεσαν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006. Μελετήθηκαν 3 βιβλία της Α΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1996, 2002, 2006, 3 βιβλία της Β΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1982,

1996, 2006, 4 βιβλία της Γ΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1980, 1991, 1999, 2006, 1 βιβλίο για τις τρεις τάξεις του Λυκείου με έτος έκδοσης 1978, 4 βιβλία της Α΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1979, 1985, 1992, 2000, 3 βιβλία της Β΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1980, 1996, 1999/2006, 3 βιβλία της Γ΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1982, 1996, 1999/2006.

3. Η μεθοδολογία της έρευνας-Το «παράδειγμα» ανάλυσης της παρούσας έρευνας

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα ανάλυση των υπό έρευνα σχολικών βιβλίων είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (Mayring, 2000; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb; Πουρκός, 2010), με την οποία διερευνήθηκαν, κάθετα και οριζόντια οι αιτίες, μορφές, συνέπειες των συγκρούσεων, η λεκτική και ψυχολογική βία καθώς και οι προτάσεις για την αποφυγή των συγκρούσεων.

Ως ερμηνευτικές κατευθύνσεις της ανάλυσης ορίζονται ο πομπός, το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν τα βιβλία και οι μαθητές/τριες ως δέκτες (Μπονίδης 2004). Κατά την ανάλυση με κατεύθυνση τον πομπό και το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον συγγραφής των εν λόγω βιβλίων ως πομπός του μηνύματος θεωρούνται οι συντάκτες των βιβλίων όχι ως μεμονωμένες προσωπικότητες αλλά ως φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας, εφόσον τα ερευνώμενα σχολικά βιβλία της προαναφερθείσας περιόδου είναι προϊόν εγκεκριμένο από την πολιτική ηγεσία, ενώ ως κοινωνικοπολιτικό συγκεκριμένο θεωρείται το ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους. Διάυλος επικοινωνίας είναι το κείμενο και το περιεχόμενο των ερευνώμενων σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της περιόδου 1974 έως 2006, ενώ μήνυμα αποτελεί το φανερό (τι δηλώνεται) περιεχόμενο του κειμένου και του περιεχόμενου των εν λόγω σχολικών βιβλίων ενταγμένο στο ιστορικό τους πλαίσιο.

Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις έγιναν σε μακρο-επίπεδο με ένα «παράδειγμα» της ποιοτικής ανάλυσης το οποίο συζευγνύει τα επιμέρους παραδείγματα της ποιοτικής ανάλυσης με την ερμηνευτική μέθοδο (Μπονίδης 2004; 2014a; υπό έκδοσηb). Έτσι, με αφετηρία το σκοπό, τα ερευνητικά ερωτήματα και τα θεωρητικά ερείσματα της έρευνας συγκροτήθηκε ένα σύστημα κατηγοριών βάσει του οποίου αποδελτιώθηκαν οι σχετικές αναφορές στα κείμενα, οι οποίες αναλύθηκαν με τη Δόμηση Περιεχομένου

και την Πρότυπη Δόμηση (Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb) ως εξής: Αφού αποδελτιώθηκε με μονάδα καταγραφής το «θέμα» και ταξινομήθηκε σε δελτία, βάσει του συστήματος των (υπο)-κατηγοριών το σχετικό με το αντικείμενο της έρευνας υλικό, περιγράφηκε κατά υποκατηγορία και κατηγορία, με τη δόμηση περιεχομένου. Με αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτή η αναπαράσταση του αποδελτιωμένου υλικού σε μακρο-επίπεδο. Στη συνέχεια, με την πρότυπη δόμηση τεκμηριώθηκαν οι παραφράσεις, αφού επιλέχθηκαν από το υλικό και παρατέθηκαν τα «πρότυπα», με το μέγιστο δυνατό συγκείμενο τους, για κάθε (υπο)-κατηγορία, δηλαδή οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές με κριτήρια το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τη μεγάλη συχνότητα και την ιδιαίτερη διατύπωση και οι οποίες έφεραν ενδιαφέροντα μηνύματα όσον αφορά την Παιδαγωγική της Ειρήνης. Έπειτα, στο τέλος κάθε βασικής κατηγορίας ακολούθησε η ερμηνεία του υλικού με την ερμηνευτική μέθοδο (Θεοδώρου, 1999; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοσηb; Πουρκός, 2010). Στο στάδιο αυτό επιχειρήθηκε με την ερμηνεία των σχετιζομένων με τη θεματική της έρευνας περιεχομένων των υπό εξέταση σχολικών βιβλίων να διαπιστωθεί αν τα συγκεκριμένα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών δρουν ως πεδία διαλόγου στην αντιμετώπιση της βίας και στη δημιουργία ειρηνικών κοινωνιών.

4. Ανάλυση δεδομένων

Η ανάλυση των παραπάνω βιβλίων καταδεικνύει τα εξής:

A. Αναφορικά με τις αιτίες των συγκρούσεων οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων το θρησκευτικό φανατισμό ο οποίος δεν συμβάλλει στην αποδοχή της εθνοθρησκευτικής και κοινωνικής «διαφοροποίησης», αντίθετα, καλλιεργεί το μίσος εναντίον των ετερόδοξων ή αλλόθρησκων ως εθνοθρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά «άλλων», προσφέρει τη «φυσικοποιημένη» λογική της προάσπισης ή της διάδοσης των «ιερών αξιών» και με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιείται ως νομιμοποιητικός παράγοντας χρήσης της βίας από την κυρίαρχη κοινωνικοπολιτικά «ομάδα» είτε ως στήριγμα της εξουσίας της είτε ως πρόσχημα για επεκτατισμό. Στην πλειονότητα των αναφορών ο ορθόδοξος «εαυτός» είναι αυτός που συνήθως γίνεται δέκτης βίαιων ενεργειών από την αλλόθρησκη ή ετερόδοξη κυρίαρχη «ομάδα», η οποία παρουσιάζει αρνητική εικόνα με χαρακτηριστικά βίαια και κατώτερα του ορθόδοξου «εαυτού». Μεταξύ των ιστορικών γεγονότων αναφέρονται

οι διωγμοί των πρώτων χριστιανών από το Ιουδαϊκό ιερατείο και από τη ρωμαϊκή ηγεσία, οι βίαιες συγκρούσεις εντός του Χριστιανισμού με τις αιρέσεις και η εικονομαχία της Ανατολικής Εκκλησίας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Επίσης, οι διωγμοί κυρίως των ορθοδόξων χριστιανών από το Ισλάμ και από τους Δυτικούς (Σταυροφορίες) παρουσιάζονται με φορτισμένο λόγο στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997 και με πιο ήπια πληροφόρηση στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006. Ακόμα, η Ιερά Εξέταση και οι θρησκευτικοί πόλεμοι Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών στην Ευρώπη από το 16ο έως το 18ο αιώνα καταγράφονται στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Γίνεται λόγος για τη φασιστική και ναζιστική ιδεολογία η οποία συνδέεται με τη βία και τον αφανισμό των αντιφρονούντων για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων προβάλλονται τα οικονομικά συμφέροντα των «ισχυρών» του πλανήτη, συνδεδεμένα με τα οικονομικά συμφέροντα της βιομηχανίας των όπλων, την αποικιοκρατία, τον ιμπεριαλισμό, τις εδαφικές προσαρτήσεις, τις επεκτατικές τάσεις κρατών, λαών ή εθνών, προκειμένου να πετύχουν την εμπορική και στρατιωτική εκμετάλλευση των κατακτημένων περιοχών, να εδραιώσουν την δική τους παγκόσμια ηγεμονία, γεγονότα τα οποία συνήθως συνδέονται και με ηγετικές στρατιωτικές προσωπικότητες:

-«Η παγκόσμια πολιτική ιστορία είναι, δυστυχώς γεμάτη από θρησκευτική μισαλλοδοξία, που οδήγησε τα κράτη και τους λαούς σε αρκετούς θρησκευτικούς πολέμους (εμφύλιους ή εθνικούς) και σε απάνθρωπους διωγμούς. Αλλά και η θρησκευτική ιστορία των λαών είναι γεμάτη από αιρέσεις, σχίσματα, διώξεις, αφορισμούς και αναθέματα, με χαρακτηριστικότερες εκφράσεις τον εξισλαμισμό των κατακτημένων λαών από τους Άραβες και τους Τούρκους, την Ιερά Εξέταση της Δυτικής Εκκλησίας, την εικονομαχία της Ανατολικής Εκκλησίας, κά... Οι πολιτικοί, φανατίζοντας θρησκευτικά τους λαούς εκμεταλλεύονταν από παλιά τη δύναμη της θρησκείας και τη χρησιμοποιούσαν είτε ως στήριγμα της εξουσίας τους είτε ως πρόσχημα για επεκτατισμό» (Β΄ Λυκείου 1996: 192).

-«Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ο θρησκευτικός φανατισμός εμφανίστηκε με ένταση σε μερικές φάσεις της ιστορίας. ... τους διωγμούς του Ισλάμ κατά των χριστιανών της Μέσης Ανατολής και αργότερα των Βαλκανίων. Πριν από την πτώση του Βυζαντίου έχουμε τις Σταυροφορίες των Δυτικών χριστιανών κατά των ορθοδόξων χριστιανών και μουσουλμάνων από τον 11ο έως το 15ο αιώνα, με τις

γνωστές επιδιώξεις της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ...Επίσης, τις δίκες της Ιεράς Εξέτασης, το «κυνήγι μαγισσών» στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική. Τέλος, από τις χειρότερες ενδείξεις θρησκευτικού φανατισμού (με πολιτικά αίτια) υπήρξαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι μεταξύ Προτεσταντών και Ρωμαιοκαθολικών στην Ευρώπη από το 16ο έως το 18ο αιώνα» (Β΄ Λυκείου 2006: 174-175).

-«...Τεράστια οικονομικά συμφέροντα βρίσκονται πίσω από πολλές συρράξεις και συχνά οι πόλεμοι κρίνονται αναγκαίοι από όσους επιθυμούν να ξοδευτεί το πανάκριβο στρατιωτικό υλικό που έχει σωρευτεί σε αποθήκες και να παραγγελθεί άλλο στις πανίσχυρες κατασκευάστριες εταιρείες.» (Γ΄ Λυκείου 2006: 66).

Β. Καταγράφονται συγκρούσεις σε διαπροσωπικό επίπεδο· περιπτώσεις δηλαδή κατά τις οποίες φυσικά πρόσωπα γίνονται δέκτες βίαιων πράξεων και με αυτόν τον τρόπο στερούνται το δικαίωμα του σεβασμού της ζωής (δολοφονίες, βασανιστήρια, κακουχίες) και της ελευθερίας (φυλάκιση, διωγμοί, εξορίες) στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Οι διαπροσωπικές συγκρούσεις εμφανίζονται ως απόρροια των κοινωνικοπολιτικών δομών. Παρουσιάζονται περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εθνο-θρησκευτικά και κοινωνικά ανίσχυροι γίνονται αποδέκτες βίαιων ενεργειών όπως η καταπίεση, η εξουθένωση και οι δολοφονίες από την κρατούσα τάξη στην προσπάθειά της να ενισχύσει την εξουσία της. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα βιβλικές διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης, γεγονότα συνδεδεμένα με το πρόσωπο και τη ζωή του Ιησού Χριστού, τη σφαγή των μικρών αγοριών που θανατώθηκαν από τον Ηρώδη, αγώνες σύγχρονων ρωμαιοκαθολικών θεολόγων οι οποίοι αγωνίστηκαν ενάντια σε ανελεύθερα δικτατορικά καθεστώτα με αποτέλεσμα να αποκηρυχτεί η δράση τους από την επίσημη ηγεσία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και να υποστούν διώξεις ή και θάνατο στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, εκκλησιαστικές προσωπικότητες των πρώτων χριστιανικών χρόνων, αλλά και απλούς πολίτες-χριστιανούς που φυλακίστηκαν, μαστιγώθηκαν, διώχτηκαν, εκτελέστηκαν από την ιουδαϊκή θρησκευτική ηγεσία ή από τη ρωμαϊκή ηγεσία κατά τους διωγμούς, θεολογικές προσωπικότητες από την πατερική παράδοση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας καθώς και μοναχούς, οι οποίοι εξορίστηκαν, διώχτηκαν κατά την περίοδο των αιρέσεων και της εικονομαχίας από την πολιτική ηγεσία, την Ιερά Εξέταση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ένα πανίσχυρο δικαστήριο με κρατική δύναμη η οποία χρησιμοποιούσε βασανιστήρια και επέβαλλε θανατική ποινή στους διαφωνούντες με την ηγεσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας

στα σχολικά όλων των περιόδων. Επίσης γίνεται αναφορά στους βίαιους εξισλαμισμούς των υπόδουλων Ορθοδόξων Ελλήνων από τους Ισλαμιστές Τούρκους και τα μαρτύρια που υφίσταντο όσοι αρνούσαν να εξισλαμιστούν. Ο λόγος είναι φορτισμένος και βεβαρυμμένος για τους μαθητές και τις μαθήτριες στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997 και πιο ήπιος στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006:

-«...Σύντομα όμως κατέφθαναν από τα Ιεροσόλυμα εχθρικές επιστολές, οι οποίες ξεσήκωναν τις ιουδαϊκές κοινότητες εναντίον του Παύλου, ο οποίος έφευγε από τη μια πόλη στην άλλη σχεδόν πάντοτε διωκόμενος, πολλές φορές μάλιστα άγρια κακοποιημένος. Όπως ο ίδιος αναφέρει, πέντε φορές μαστιγώθηκε στο υπόγειο της Συναγωγής, τρεις φορές ραβδίστηκε από ρωμαίους ραβδούχους, μια φορά λιθοβολήθηκε, χωριστά οι φυλακίσεις... (Β΄ Κορινθ. 11, 23-28)» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 32).

-«Το 13ο αιώνα ο Πάπας ίδρυσε την Ιερά Εξέταση, ένα πανίσχυρο εκκλησιαστικό δικαστήριο με κρατική δύναμη, για να ελέγχει και να τιμωρεί αιρετικούς και απίστευτους. Είχε μάλιστα την εξουσία να χρησιμοποιεί βασανιστήρια και να επιβάλλει θανατική ποινή (συνήθως κάψιμο). Έτσι εξαπολύθηκε τρομοκρατία εναντίον όποιου διαφωνούσε με τον Παπισμό...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 197).

-«...Τα μαρτύρια στα οποία υποβάλλονταν οι χριστιανοί ήταν σκληρότατα και απάνθρωπα, ήταν ένας αργός θάνατος. Χιλιάδες μάρτυρες θανατώθηκαν στις φυλακές ή ρίχτηκαν σε στάδια για να γίνουν βορά άγριων θηρίων...» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 36).

Γ. Στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων καταγράφονται εδοκοινωνικές συγκρούσεις, μεταξύ των μελών που ανήκουν στην ίδια επικράτεια ή χώρα (εμφύλιος/θρησκευτικός πόλεμος) εξαιτίας διαφορετικών οικονομικών συμφερόντων και θρησκευτικο-ιδεολογικών αξιών και πεποιθήσεων. Στην περίπτωση αυτή η βία ασκείται από την κυρίαρχη εθνο-θρησκευτικά και κοινωνικά ομάδα εναντίον της ανίσχυρης με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας της. Παρουσιάζονται ιστορικές ενδοκοινωνικές διενέξεις, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι διώξεις των πρώτων χριστιανών από τους Ιουδαίους και τους Ρωμαίους, οι αιρέσεις οι οποίες καταγράφονται ως ιστορικό γεγονός το οποίο διαίρεσε την Εκκλησία και έστρεψε τους χριστιανούς σε μεταξύ τους συγκρούσεις στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, η Εικονομαχία, οι θρησκευτικές συγκρούσεις Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών το

Μεσαίωνα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Επίσης σημειώνονται περιπτώσεις ενδοκοινωνικών συγκρούσεων (ταξικές συγκρούσεις) ως αποτέλεσμα της άνισης κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής διαστρωμάτωσης. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα τη θεοκρατική πολιτική της Παπικής Εκκλησίας το Μεσαίωνα στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006, τους αγώνες ενάντια στα δικτατορικά καθεστώτα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006:

-«Διατάχτηκαν λοιπόν επανειλημμένα διωγμοί εναντίον των χριστιανών. Οι διωγμοί των αυτοκρατόρων ήταν γενικοί και συστηματικοί, ενώ οι διωγμοί που προκαλούσαν Ιουδαίοι και Εθνικοί ιερείς ήταν τοπικοί και είχαν περιορισμένη σημασία. Πολλοί από τους διωγμούς ήταν τόσο άγριοι και απάνθρωποι, ώστε μόνο τα μαρτύρια των χριστιανών από τους Τούρκους και οι πράξεις ορισμένων απολυταρχικών καθεστώτων στον εικοστό αιώνα θα μπορούσαν να συγκριθούν μαζί τους» (Α΄ Λυκείου 1979: 10-11).

-«... Οι Αρειανοί εκτός των άλλων μέσων για την επικράτησή τους, θα χρησιμοποιήσουν και τη βία. Ο τελευταίος αρειανός αυτοκράτορας της Ανατολής, ο Ουάλης (364-378), καταδίωξε με φανατισμό του Ορθοδόξους, πολλοί από τους οποίους κακοποιήθηκαν, εξορίστηκαν, και έχασαν τη ζωή τους» (Α΄ Λυκείου 1985: 65).

-«...Τη νύχτα από 23 προς 24 Αυγούστου 1572 σφαγιάστηκαν στη Γαλλία από τους Ρωμαιοκαθολικούς γύρω στις 20.000 Προτεστάντες...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 200).

-« Κατά την επταετή ...δικτατορία... υπήρξαν ωστόσο και τα πρόσωπα εκείνα που εξέφραζαν το ήθος της Ορθοδοξίας και αντιστάθηκαν, όπως ο Μητροπολίτης Ελευθερουπόλεως Αμβρόσιος, ο ιερέας Γεώργιος Πυρουνάκης κ.ά. Πολλοί κατήγγειλαν ότι το σύνθημα της δικτατορίας 'Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών' ήταν απάτη και ότι η τυραννία δεν έχει σχέση με το Χριστιανισμό. Πολλοί επίσης συμπαραστάθηκαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου (1973) και διώχτηκαν...» (Γ΄ Γυμνασίου 1999: 221).

-«Τα αίτια της εικονομαχίας είναι κυρίως θεολογικά, αλλά έχουν και πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο... Οι πιστοί στην Ελλάδα και στην Ιταλία επαναστατούν και συγκρούονται με τον εικονομαχικό στρατό του αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος Ε' (741-775), αργότερα, σκλήρυνε τον αγώνα κατά των εικόνων. Έκλεισε τα μοναστήρια και καταδίωξε τους μοναχούς που υποστήριζαν τη λατρεία των εικόνων. Ιερείς,

μοναχοί, απλοί πιστοί κακοποιήθηκαν, εξορίστηκαν και πολλοί εκτελέστηκαν...» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 73).

Δ. Καταγράφονται συγκρούσεις σε διακρατικό επίπεδο (πολεμικές συρράξεις). Γίνεται αναφορά στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1974-1981 και 1982-1997, σημειώνεται ο κίνδυνος καταστροφής του πλανήτη και ο αφανισμός του ανθρώπινου είδους στην περίπτωση ενός επικείμενου πυρηνικού πολέμου και γίνεται αναφορά στον αμυντικό ή «πατριωτικό» πόλεμο, η νομιμοποίηση του οποίου προβάλλεται ως προστασία των «ιερών και των οσίων» του λαού και της χώρας από τον άδικο εισβολέα στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Καταγράφονται ιστορικές διακρατικές διενέξεις στις οποίες όμως ο ελληνορθόδοξος «εθνικός» εαυτός είναι αυτός που στερείται την ελευθερία του, κινδυνεύει να τη χάσει ή προσπαθεί να την ανακτήσει στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Μεταξύ των γεγονότων αναφέρονται η κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς Τούρκους στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997, οι Σταυροφορίες και η κατάλυση του Βυζαντινού κράτους από τους Δυτικούς ηγεμόνες, ο Μακεδονικός Αγώνας, ο Μικρασιατικός αγώνας του 1922 και η Γερμανική κατοχή στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006 και η επανάσταση του 1821 στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων:

-«...Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, που γέμισαν το πρόσωπο της γης με νεκρούς, έγιναν μέσα στον αιώνα μας...» (Β΄ Λυκείου 1980: 223).

-« Τα χρόνια του β΄ παγκοσμίου πολέμου συνθέτουν μια οδυνηρή πτυχή της ελληνικής ιστορίας... Είναι γνωστές οι πληγές του β΄ παγκοσμίου πολέμου, Θάνατοι, κατοχή της πατρίδας μας από ξένα στρατεύματα, πείνα, εξαθλίωση, εθνικός διχασμός. ...» Β΄ Γυμνασίου 1982: 259).

-«Στη Δυτική Μακεδονία οι αγώνες της Εκκλησίας ενσαρκώθηκαν στο πρόσωπο του Γερμανού Καραβαγγέλη... Ο φλογερός αυτός κληρικός... στην Καστοριά αντιμετώπισε τους Βούλγαρους που ήθελαν τον αφελληνισμό της Μακεδονίας. Ήταν ο πρωτοπόρος, ο οργανωτής, η ψυχή του Μακεδονικού Αγώνα... Ένας άλλος εθνικός αγωνιστής είναι ο Σμύρνης Χρυσόστομος... Οι Τούρκοι τον απομάκρυναν κατά ακιρούς από το ποίμνιό του γιατί αναμείχτηκε στο Μακεδονικό Αγώνα...» (Β΄ Γυμνασίου 1982: 258).

-« ...η Ορθοδοξία στην Ανατολή βρέθηκε μπροστά σ' ένα εξωτερικό εχθρό, το Ισλάμ, που απειλούσε μόνιμα την ίδια της την ύπαρξη. Το πρόβλημα αυτό έγινε

εντονότερό από τη στιγμή που ένας μουσουλμανικός λαός, οι Τούρκοι, πάτησε το πόδι του στη Μ. Ασία και γύρεψε να κατακτήσει όλες τις χώρες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η εγκατάστασή τους στη Μ. Ασία σήμανε και το τέλος της αυτοκρατορίας, που έγινε οριστικό με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως στα 1453» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 209).

-«Η Εκκλησία πρόσφερε και το 1922 χιλιάδες μάρτυρες της πίστewς, γνωστούς και άγνωστους πια σε μας... Κλήρος και λαός της Εκκλησίας ταπεινώθηκαν για τις δύο ιδιότητες που έφερναν, του Έλληνα και του χριστιανού. Το μίσος των Τούρκων αυξανόταν, όταν διαπίστωναν ότι αυτοί ένωναν το λαό σε μια πνευματική δύναμη» (Γ΄ Γυμνασίου 1991: 245-246).

-«...Το πόσο φτηνή θεωρείται σήμερα η ανθρώπινη ζωή φαίνεται και από την επιπολαιότητα με την οποία αντιμετωπίζεται ο κίνδυνος ενός πυρηνικού πολέμου, που απειλεί να εξαφανίσει το ανθρώπινο γένος από τη γη...» (Γ΄ Λυκείου 1996: 117).

-«Η Δύση εκτρέφει συνεχώς σχέδια κατάκτησης της Ανατολής με τις Σταυροφορίες. Με την τέταρτη Σταυροφορία (1202-1204) καταλαμβάνει και καταστρέφει την Πόλη. Προσπαθεί να επιβάλει στα κατακτημένα μέρη τα λατινικά έθιμα. Αντιμετωπίζει τους ορθοδόξους ως εχθρούς χειρότερους και από τους μουσουλμάνους, οι οποίοι αποτελούσαν το πρόσχημα της Σταυροφορίας» (Γ΄ Γυμνασίου 2006: 104).

Ε. Ως συνέπειες των συγκρούσεων αναφέρονται οι διωγμοί, ο ξεριζωμός των ανθρώπων από τις πατρίδες τους και η δημιουργία προσφύγων, οι λεηλασίες και οι καταστροφές, εδαφών, μνημείων και έργων πολιτισμικής σπουδαιότητας, η παρακώλυση πολιτισμικής ανάπτυξης κατακτημένων περιοχών καθώς και η οικονομική εξουθένωση των εμπλεκόμενων μερών, η ηθική κατάπτωση στην οποία οδηγείται ο άνθρωπος, ορατή στα δεινά που υφίστανται οι συμμετέχοντες στον πόλεμο και κυρίως οι ανίσχυρες ομάδες ή οι «ηττημένοι» από τον πόλεμο και ο θάνατος ανθρώπων που συμμετέχουν στον πόλεμο κυρίως αμάχων, στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Παρουσιάζεται ο ανθρώπινος πόνος και η οδύνη που επιφέρουν οι συγκρούσεις καθώς και το αίσθημα φόβου και ανασφάλειας που τις συνοδεύει, οι τραυματισμοί και οι αναπηρίες των συμμετεχόντων στις συγκρούσεις αλλά και του άμαχου πληθυσμού στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Επιπροσθέτως καταγράφεται η γενοκτονία και ο φυλετικός αφανισμός,

ορατός στην εξολόθρευση των Εβραίων από τους Ναζί κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006:

-«...όταν κυριεύτηκε η Πόλη... Χύθηκε πολύ αίμα, ατιμάστηκαν μοναχές, βιάστηκαν παρθένες, αποκεφαλίστηκαν βρέφη· φονεύτηκαν με τα μαχαίρια των ασεβών άρχοντες, ιερείς, άντρες, γυναίκες, άνθρωποι κάθε ηλικίας» (Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων 1978: 53).

-« Ο πόλεμος... καταστρέφει την υγεία, τη σωματική ακεραιότητα ή και τη ζωή των πολεμιστών και πολλές φορές του άμαχου πληθυσμού. Βυθίζει στο πένθος, τη φτώχεια και τη δυστυχία χιλιάδες ανθρώπους. Καταστρέφει μεγάλα έργα του πολιτισμού και γενικά μόνο συμφορές προκαλεί» (Γ΄ Γυμνασίου 1980: 174).

-«Τρεις ώρες, ίσως κάτι λιγότερο, μας πήρε για να φτάσουμε από το Βελιγράδι στα σύνορα μεταξύ Σερβίας και Βοσνίας - Ερζεγοβίνης... Σχεδόν όλα τα μεγάλα κτίρια που έβλεπαν προς τον ποταμό είχαν σημάδια από σφαίρες πολυβόλων.... Σε λίγο δεν υπήρχε ούτε ένα κτίριο χωρίς ζημιές γύρω μας, παντού... Τα σπίτια είχαν γκρεμιστεί. Τζάμια και λυγισμένα σίδερα παντού, σ' όλο το δρόμο... Το Κάσα-μπα ήταν κάποτε ένα μουσουλμανικό χωριουδάκι μόλις δεκαπέντε χιλιόμετρα από κει όπου έγιναν οι αιματηρές μάχες γύρω από τη Σρεμπρένιτσα. Άρνολντ Σέρμαν, Κακοπιστία στα Βαλκάνια» (Α΄ Γυμνασίου 2006: 92).

-«Και στον 21ο αιώνα οι πόλεμοι αφανίζουν τους ανθρώπους.

Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο έχουν ξεσπάσει πάνω από 130 άλλοι πόλεμοι σε όλη την υφήλιο. Σ' αυτούς έχασαν τη ζωή τους περισσότεροι από 20 εκατομμύρια άνθρωποι, ενώ άλλοι τόσοι πέθαναν από τις ασθένειες και την πείνα που ακολούθησαν. Τα περισσότερα θύματα ανήκουν στον άμαχο πληθυσμό» (Α΄ Γυμνασίου 2006: 107).

-«Οι Εβραίοι θεωρήθηκαν δήθεν "κατώτεροι", γιατί ανήκαν στη σημιτική φυλή, με ανατομικά χαρακτηριστικά που διέφεραν από εκείνα της τάχα "ανώτερης" αρίας φυλής των Ινδοευρωπαίων. Με τέτοια βιολογική πρόφαση εξοντώθηκαν εκατομμύρια αθώων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, αφού προηγουμένως χρησιμοποιήθηκαν ως πειραματόζωα στα εργαστήρια ευγονικής και υποβλήθηκαν σε αφάνταστα βασανιστήρια» (Γ΄ Λυκείου 2006: 111).

ΣΤ. Η λεκτική βία καταγράφεται μέσα από αναφορές, στις οποίες, η λεκτική πρόκληση ωθεί φυσικά πρόσωπα (άτομα, ομάδες, λαούς ή έθνη) να προβούν σε βίαιες πράξεις στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα συκοφαντίες, διατάγματα ή διαγγέλματα της κυρίαρχης εθνοθρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά τάξης τα οποία ωθούν τα μέλη μιας κοινωνίας ή τους πολεμιστές, στην περίπτωση πολεμικών συρράξεων, σε διάπραξη βίαιων ενεργειών, ομιλίες σύγχρονων λατινοαμερικανών θεολόγων με τις οποίες καλούνται οι λαοί να εναντιωθούν στην κρατική ηγεσία η οποία καταπατά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα ζωής και ελευθερίας με σκοπό την αλλαγή των άνισων κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών δομών στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006 και το κάλεσμα σε συγκρουσιακή εμπλοκή ως υπηρετικό υψηλών στόχων στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων:

-«... Ο Ισπανός Φερνάντο Κορτές, κατακτητής του Μεξικού (1519- 1521), σε επιστολή του προς τον βασιλιά της Ισπανίας, περιγράφει πώς παρακινούσε τους στρατιώτες του να υποτάξουν τους ντόπιους Ινδιάνους. Κόπιασα πολύ να τους πείσω - τους έλεγα ότι σας οφείλουν το αίμα τους και τη ζωή τους - ότι το ζήτημα ήταν για σας να κατακτηθούν οι πιο μεγάλες κτήσεις της οικουμένης. Ότι ποτέ ένας Ισπανός δε σκεπάστηκε από μια τέτοια επονείδιστη κηλίδα, μια τόσο άνανδρη λιποταξία. Εξάλλου, εδώ ήταν να χτυπήσουμε σαν καλοί χριστιανοί τους εχθρούς της αγίας μας πίστης, και κατά συνέπεια, να αξιωθούμε, στον άλλον κόσμο, τη δόξα την πιο περιφανή, επίσης και μιαν ανταμοιβή που καμιά γενιά δεν χάρηκε μέχρι τα τώρα. Τους έκανα να δουν ότι ολοφάνερα, ο Θεός αγωνιζόταν για μας... Φερνάντο Κορτές, Η κατάκτηση τον Μεξικού, εκδ. Στοχαστής (μτφρ. Πηνελόπη Μαξίμου), Αθήνα 1986, σελ. 45» (Γ' Λυκείου 2006: 77).

Ζ. Η ψυχολογική βία, ως δημιουργία φοβικού κλίματος, παρουσιάζεται να ασκείται από την κυρίαρχη εθνοθρησκευτικά και κοινωνικοπολιτικά τάξη εναντίον φυσικών προσώπων με σκοπό να τα εξαναγκάσει να υπακούσουν ή να συμμορφωθούν με τις επιταγές της στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Ως μορφές εκδήλωσής της αναφέρονται ο εκφοβισμός (απειλές) για τη στέρηση του δικαιώματος του σεβασμού της ζωής (θάνατος, βασανιστήρια) και της ελευθερίας (φυλάκιση, διωγμοί, εξορίες). Καταγράφονται περιπτώσεις που ψυχολογική βία δέχονται τα άτομα ως πολίτες όταν έχουν διαφορετική ιδεολογική τοποθέτηση από αυτή που πρεσβεύει η κρατούσα τάξη. Στην πλειονότητα των αναφορών ο ορθόδοξος «εαυτός» γίνεται αποδέκτης

ψυχολογικής βίας από την ετερόδοξη ή αλλόθρησκη εθνική εξω-ομάδα. Εξιστορούνται συμβάντα που έχουν σχέση με απειλές για φυλάκιση, εξορία, δήμευση της περιουσίας, κακοποίηση ή θάνατο που δέχονταν οι πρώτοι χριστιανοί από την ιουδαϊκή και ρωμαϊκή ηγεσία κατά τους διωγμούς στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, πρόσωπα που συνδέονται με τη ζωή και τη δράση του Ιησού Χριστού, ορθόδοξες χριστιανικές πατερικές προσωπικότητες από την κρατική ηγεσία κατά τις αιρέσεις στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, οι διαφωνούντες με την ηγεσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας κατά το Μεσαίωνα, οι ελληνορθόδοξοι χριστιανοί κατά την τουρκοκρατία για εξισλαμισμό στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006 και Έλληνες Ιεράρχες στη Γερμανική Κατοχή στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997:

-«...Στο μεταξύ για εκείνους που μου καταγγέλλονταν σαν χριστιανοί, ακολούθησα την εξής μέθοδο. Τους ρωτούσα αν είναι χριστιανοί. Σ' εκείνους που το ομολογούσαν επαναλάμβανα δυο και τρεις φορές την ερώτηση, απειλώντας τους ότι θα τους τιμωρήσω...» (Γ' Γυμνασίου 1991: 65).

-«Μια από τις εξαιρετικές ενέργειες ήταν και η έγγραφη διαμαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού προς τις Γερμανικές αρχές για το διωγμό των Εβραίων της Ελλάδας (1943)...Όταν ο Γερμανός Στρατηγός Στροπ έλαβε το έγγραφο, απείλησε τον Αρχιεπίσκοπο ότι θα τον τουφεκίσει...» (Γ' Γυμνασίου 1999: 221).

-«Οι δικαστές... αφού δεν εύρισκαν δικαιολογία για να τους τιμωρήσουν, τους άφησαν ελεύθερους, απειλώντας τους με φυλάκιση αν συνέχιζαν το κήρυγμα...» (Γ' Γυμνασίου 2006: 21).

-«...ο Απόστολος Παύλος ...επέστρεψε στα Ιεροσόλυμα. Εκεί... οι Ιουδαίοι απείλησαν τη ζωή του...» (Γ' Γυμνασίου 2006: 34).

Η. Παρουσιάζονται προτάσεις για αποφυγή των συγκρούσεων προβάλλοντας το διάλογο και τη μη βία ως τρόπους επίλυσης των διαφορών. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα τη συνειδητοποίηση των πραγματικών αιτών των συγκρούσεων, το αδιέξοδο που δημιουργούν και την προσπάθεια για την άρση τους, σε ατομικό, κοινωνικό και διεθνές επίπεδο ως ευθύνη, αφενός, όλων των ανθρώπων και κυρίως των χριστιανών, και, αφετέρου, αυτών που κυβερνούν και εξουσιάζουν στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997, την προβολή της μη βίας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, το διάλογο ως μέσο επικοινωνίας, προσέγγισης και παραμερισμού των διαφωνιών, καθώς και την πρόταξη της ανοχής ανάμεσα σε αυτούς που έχουν

διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις και την προβολή των σημείων που ενώνουν άτομα, έθνη και λαούς και όχι αυτών που τα χωρίζουν στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006:

-«...Η ειλικρινής και προσωπική επικοινωνία των ανθρώπων δημιουργεί κατανόηση, συμπάθεια, πνευματική και πολιτιστική προσέγγιση, παραμερισμό στις παρεξηγήσεις και στις εχθρότητες... Χρειάζεται να ανεχόμαστε εκείνους, που διαφωνούν μαζί μας και να μην προβάλλουμε πρώτα τις διαφωνίες μας, αλλά τα σημεία που μας ενώνουν» (Γ΄ Λυκείου 1982: 138).

-«Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στον κόσμο, τα συστήματα και τις ιδεολογίες, είναι γενικά διαλεκτική... οι χριστιανοί, λοιπόν μπορούν και οφείλουν να συνεργάζονται μέσα στο σύγχρονο πλουραλιστικό κόσμο με όλες τις κοινωνικοπολιτικές ομάδες στα πλαίσια του σεβασμού και της ισοτιμίας...» (Α΄ Λυκείου 1992: 174).

Γ. Συμπεράσματα

Ο Η μελέτη των δεδομένων της παρούσας έρευνας επιτρέπει για τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών τις εξής γενικές διαπιστώσεις:

Γνωστοποιούνται με όμοιο τρόπο οι αιτίες των συγκρούσεων, παρουσιάζονται οι μορφές συγκρούσεων σε όλα τα επίπεδα (διαπροσωπικό, διομαδικό, διακρατικό/πολεμικές συρράξεις), ενώ παράλληλα καταγράφεται η λεκτική και ψυχολογική βία, στοιχεία που συνδέονται και με την καταπάτηση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως επακόλουθο κοινωνικοπολιτικών, οικονομικών και εθνοθρησκευτικών παραγόντων. Επιπλέον καταδικάζονται οι συγκρούσεις μέσα από την προβολή των δεινών που προκαλούν οι εχθροπραξίες και προβάλλεται ο διάλογος και η μη βία ως τρόποι επίλυσης των διαφορών. Ενημερώνονται, επομένως, οι μαθητές και οι μαθήτριες αναφορικά με θέματα συγκρούσεων και διαφαίνεται μια προσπάθεια καλλιέργειας αντι-συγκρουσιακών στάσεων, ενώ έμμεσα υπογραμμίζεται η αξία της ειρήνης με σκοπό τη διαμόρφωση στους εκπαιδευόμενους και εκπαιδευόμενες φιλειρηνικών διαθέσεων.

Οι αναφορές στην κατηγορία της «άμεσης βίας» ερμηνεύονται ως απόρροια των πολιτικών αποφάσεων των κυβερνήσεων της περιόδου 1974-2006 για έναν στρατηγικό εκπαιδευτικό ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Ελλάδας (Χαραλάμπους,

2007) ο οποίος προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία αντισυγκρουσιακών στάσεων και τη σύμπλευση της Ελλάδας με τις χώρες της Ε.Ε.

Ωστόσο, αντίφαση με τα προηγούμενα εμφανίζουν τα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων όταν αναφέρονται σε διενέξεις στις οποίες εμπλέκονται οι ελληνορθόδοξοι. Στις περιπτώσεις αυτές ο ελληνορθόδοξος «εαυτός» προβάλλεται με θετικά αυτο-στερεότυπα ως αποδέκτης βίαιων συμπεριφορών και ενεργειών ο οποίος αντιστέκεται ηρωικά, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τη χρήση βίας στην υπεράσπιση της απειλούμενης πίστης και πατρίδας σε αντίθεση με τον εθνοκθρησκευτικά «άλλο», ο οποίος παρουσιάζεται με «φυσικοποιημένα» αρνητικά ετερο-στερεότυπα να στρέφεται εναντίον του ελληνορθόδοξου εθνικού «εαυτού». Με αυτόν τον τρόπο όμως δυνητικά μπορεί να δημιουργηθεί στους μαθητές και στις μαθήτριες ιδεολογική σύγχυση αφού από την μια πλευρά καλούνται να αποκτήσουν φιλειρηνική συμπεριφορά και από την άλλη ετοιμοπόλεμη διάθεση απέναντι σε αυτούς που απειλούν την πίστη και την πατρίδα τους, δημιουργώντας παράλληλα στάσεις ελληνορθόδοξης ομογενοποίησης. Η αντίθεση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως απόρροια της εθνοκεντρικής εκπαιδευτικής εσωστρέφειας της περιόδου 1974-1981 λόγω των επιπτώσεων των γεγονότων της Κύπρου και των τεταμένων ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επίσης η διατήρηση του εθνικού προσανατολισμού στην εκπαίδευση στην περίοδο 1982-1997 ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των γεγονότων που σημειώθηκαν στα Βαλκάνια (Μακεδονικό ζήτημα), την αλλαγή του γεωπολιτικού κλίματος στην Ελλάδα λόγω της εισροής μεταναστών από τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη και τις χώρες της Μ. Ανατολής, Αφρικής και Ασίας καθώς και την ένταση στις σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας (Ιμια), τα οποία ανέδωσαν σχήματα εθνικισμού προκειμένου να προστατευτεί η επαπειλούμενη ελληνορθόδοξη εθνική ταυτότητα. Παράλληλα η πολιτική απόφαση διατήρησης του εθνικιστικού προσανατολισμού στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006 ερμηνεύεται επίσης ως προσπάθεια συνοχής της ελληνορθόδοξης ταυτότητας λόγω της διεθνοποίησης και της παγκοσμιοποίησης από τα οποία θεωρήθηκε ότι απειλείται.

Παρά το γεγονός ότι τα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων παρουσιάζουν την προαναφερθείσα διττή υπόσταση, στοιχειοθετημένη στο γεγονός ότι, αφενός, οι συγκρούσεις και η χρήση βίας απαντώνται με αρνητική αξιολόγηση και οι εκπαιδευόμενοι και οι εκπαιδευόμενες διδάσκονται πώς είναι εφικτή η αποφυγή εχθροπραξιών με ειρηνικές και δημοκρατικές διαδικασίες, και αφετέρου, ο ορθόδοξος

εθνικός «εαυτός» παρουσιάζεται σε διενέξεις για τις οποίες υπεύθυνος είναι πάντα ο θρησκευτικοεθνικά «άλλος» και συνεπώς η χρήση άμεσης βίας θεωρείται καθόλα νόμιμη και αναγκαία, από το σύνολο των αναλύσεων προκύπτει ότι τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία καταδικάζουν τη συγκρουσιακή επίλυση των διαφορών και ο πόλεμος εμφανίζεται ως ένα σύνολο από βίαιες επιχειρήσεις και εχθροπραξίες, που, αφενός, δε διευθετεί τις διαφορές μεταξύ των λαών, και, αφετέρου, προκαλεί πλήθος δεινών σ' αυτούς. Επομένως θεωρούμε ότι υπάρχει σε αυτά ορατή πρόθεση να διαμορφώσουν μαθητές και μαθήτριες ενημερωμένους και ενημερωμένες πάνω στα θέματα της άμεσης βίας, να τους καλλιεργήσουν αντισυγκρουσιακές και αντιμιλιταριστικές στάσεις, ώστε να οδηγηθούν σταδιακά τόσο σε μια προσωπική δέσμευση για απόρριψη της βίας όσο και στην αναγνώριση της καθολικότητας των ευθυνών όλων απέναντι στην εξάλειψη της, με σαφές το όραμα να καταστούν έτσι ενεργοί πολίτες στη δόμηση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apple, M. (2008). Επίσημη γνώση (μτφρ. Μ. Μπατίλας). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ardizzone, L. (2001). Towards Global Understanding: The Transformative Role of Peace Education. *Current Issues in Comparative Education*, 4 (2), 16-25.
- Arweck, E. & Nesbitt, E. (2008). Peace and non-violence: Sathya Sai Education in Human Values in British schools. *Journal of peace education*, 5 (1), 17-32.
- Άχλης, Ν. (1983). Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Bajai, M., & Brantmeier, E. (2010). The Politics, Praxis, and Possibilities of Critical Peace Education. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 241-242.
- Bekerman, Z. (2007). Rethinking intergroup encounters: Rescuing praxis from theory, activity from education, and peace/co-existence from identity and culture. *Journal of Peace Education* 4 (1), 21–37.
- Coy, P. & Hancock, L. (2010). Mainstreaming peace and conflict studies: designing introductory courses to fit liberal arts education requirements. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 205-219.
- Danesh, H. (2006). Towards an integrative theory of peace education. *Journal of Peace Education*, 3 (1), 55-78.
- Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17, 173-183.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6 (3), 167-191.
- Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization*. London: Sage.
- Giroux, A. (1981). Hegemony, resistance and the paradox of educational reform. *Interchange*, 12 (2-3), 3-26.
- Harris, I. (2004). Peace Education theory. *Journal of Peace Education*, 1 (1), 5-20.
- Hettler, S. & Johnston, L. (2009). Living peace: an exploration of experiential peace education, conflict resolution and violence prevention programs for youth. *Journal of Peace Education*, 6 (1), 101-118.
- Hicks, D. (2004). Teaching for tomorrow: how can futures studies contribute to peace education? *Journal of Peace Education*, 1 (1), 165-178.
- Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Transl. L. Sivesind, Oslo: Scandinavian University Press.

- Johnson, D. & Johnson, R. (2006). Peace education for consensual peace: The essential role of conflict resolution. *Journal of Peace Education*, 3 (2), 147-174.
- Luke, A. (1988). *Literacy, Textbooks and Ideology*. Philadelphia: Falmer Press.
- Lum, J. (2010). Peace Education: Past, Present, & Future. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 243-244.
- Mayring, P. (2000). *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2006). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του 'επεισοδίου Τρίτση'. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης*. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή (σ. 152-196). Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Μπονιδής, Κ. (1998). Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Μπονιδής, Κ. (2003). Η παιδαγωγική και η εκπαίδευση της ειρήνης ως φορείς σχεδιασμού και διάχυσης ενός κοινωνικού νεωτερισμού στη ΝΑ Ευρώπη. *Επιστήμες της Αγωγής*, 3, 87-99.
- Μπονιδής, Κ. (2004). Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονιδής, Κ. (2007). Οι επίσημες προδιαγραφές της διδασκαλίας της μεταπολίτευσης: ιστορικο-συγκριτική και κριτική προσέγγιση. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον* (σ. 265-297). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπονιδής, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης». *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13, 86-122.
- Μπονιδής, Κ. (2014a). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο: Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό* (σ. 473-479). Αθήνα: Ίων.
- Μπονιδής, Κ. (2014b). The image of the Balkan «other»/the neighbor in the Greek school. Στο: D. Goudiras., & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational*

- Systems of the Balkan Countries (1998-2013) (σ. 25-40). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση α). Παιδαγωγική της Ειρήνης. Η θεωρία και η πράξη μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην ειρήνη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικολογία. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση β). Η Έρευνα και η αξιολογική Έρευνα των σχολικών βιβλίων: Το πεδίο, οι διαστάσεις και το μεθοδολογικό ζήτημα. Στο: Α. Κουλουμπαρίτση (επιμ.), Το σχολικό βιβλίο: Σχεδιασμός-Εφαρμογή-Αξιολόγηση. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000α). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας των βαλκανικών χωρών Στο: Α. Καψάλης, Κ. Μπονίδης, Α. Σιπητάνου, (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998. Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών (σ. 43-66). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000β). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών. Στο: Α. Καψάλης, Κ. Μπονίδης, Α. Σιπητάνου, (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998. Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών (σ. 67-99). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ξωχέλης, Π. (2002). Η δραστηριότητα του Κέντρου Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μακεδόν, 10, 93-98.
- Page, J. (2004). Peace Education: Exploring some philosophical foundations. *International Review of Education*, 50 (1), 3-15.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η Φαινομενολογική Μέθοδος Έρευνας: Από τη Φιλοσοφική Προοπτική στην Ποιοτική Έρευνα. Στο: Μ. Πουρκός, & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα (σ. 371-412). Αθήνα: Τόπος.
- Reardon, B. (2002). Human Rights and the global campaign for peace education. *International Review of Education*, 48 (3-4), 283-284.
- Salomon, G. (2004). What is peace education. *Journal of peace education*, 1 (1), 123-127.
- Toh, S. (2010). A report on the Peace Education Commission Program, International Peace Research Association Conference 2010. Sidney, Australia. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 225-228.

- Τσέκου, Α. (2014a). Οι γείτονες βαλκάνιοι λαοί και οι Ρώσοι στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. *Νέα Παιδεία*, 152, 94-110.
- Τσέκου, Α. (2014b). Όψεις εθνοκεντρισμού στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της μεταπολιτευτικής περιόδου 1974-2006: Ο ορθόδοξος εθνικός «εαυτός» και ο εθνικός «άλλος». *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, 19, 117-132.
- Τσέκου, Α. (2014c). The image of the Balkan peoples in the Secondary Education's textbooks of Religious Education in the period between 1974-2011: A timeless research in the light of Pedagogy of Peace. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. *The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 357-370). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2014d). How Greeks view their Neighbours in the content of the Religious Education School Textbooks. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. *The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ.754-759). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2015). Τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1974-2006): Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τσέκου, Α. (υπό έκδοση). Οι ετερόδοξοι εθνικοί «άλλοι» στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006. Στο: Σ. Πανταζής, Ε. Μαράκη, Μ. Καδιανάκη, Ε. Μπελαδάκης (επιμ.), Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική που οργάνωσε το Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (I.A.K.E) στο Ηράκλειο Κρήτης 24-26 Απριλίου 2015. Ηράκλειο: I.A.K.E.
- Χαραλάμπους, Δ. (2007). Μεταπολεμική και μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική: Από την ασυνέχεια στη συνέχεια. Στο: Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση &*

Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον (σ. 121-144). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

UNESCO (1949). A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as Aids to International Understanding. Paris: Fortin.

UNESCO (1974). Recommendation concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms. Paris, France: UNESCO. Recommendation adopted by the General Conference of UNESCO at the 18th Session, on 19 November, 1974.

Παράθεμα

Το υπό έρευνα υλικό

1. Θεοδώρου, Ε. (1978). Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων. Για τις τρεις τάξεις του Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
2. Πετρούνιας, Β. (1979). Εκκλησιαστική Ιστορία. Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
3. Μπούκης, Χ. (1980). Ορθόδοξη πίστη και ζωή. Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
4. Μάσσος, Ι., Ζάγκας, Α., Κούβελας, Γ. (1980). Χριστιανισμός και Κόσμος. Β΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
5. Καρδαμάκης, Μ., Γκότσης, Χ., Κωνσταντινίδης, Ι., Λυκάκης, Κ. (1982). Ο λαός του Θεού. Ιστορία της Εκκλησίας. Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
6. Γρηγοριάδης, Κ. (1982). Χριστιανική Ηθική. Γ΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
7. Πάλλης, Π, πρ. Μεταλληνός, Γ., Τούντας, Φ. (1985). Χριστιανισμός και Ιστορία. Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
8. Καριώτογλου, Α., Ροδίτης, Γ. (1991). Εκκλησία μια νέα κοινωνία σε πορεία. Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
9. Κιρμιζής, Α., Λιαλαμπής, Π. , Χριστοφορίδης, Β. (1992). Θεολογία, Λατρεία και Ζωή της Εκκλησίας. Για την Α΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
10. Δόικος, Δ., Κωνσταντίνου, Μ., Καζλάρη, Π. (1996). Προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
11. Αγουρίδης, Σ., Νίκας, Σ. (1996). Ο Χριστός και ο Καινούριος Κόσμος του Θεού. Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
12. Καριώτογλου, Α., Κεσόπουλος, Α., Παπαευαγγέλου, Π., Τσανανάς, Γ. (1996). Χριστιανισμός και Θρησκευματα. Β΄ Λυκείου.
13. Μαντζαρίδης, Γ., Γιούλτσης, Β., Πέτρου, Ι., Τζουμάκας, Ν. (1996). Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

14. Δρίτσας, Δ., Μόσχος, Δ., Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (1999/2006). Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα. Β΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
15. Μπέζγος, Μ., Παπαθανασίου, Α. (1999/2006). Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
16. Γκότσης, Χ., π. Μεταλληνός, Γ., Φίλιας, Γ. (2000). Ορθόδοξη πίστη και λατρεία. Α΄ Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
17. Δορμπαράκης, Γ., Καριώτογλου, Α., Πατρώνος, Γ. (2002). Η προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
18. Παπαθανασίου, Α., Φίλιας, Γ., Αργυρόπουλος, Α., Καραχάλιας, Σ. (1999). Εκκλησία: η νέα κοινωνία σε πορεία Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
19. Γριζοπούλου, Ο. Καζλάρη, Π. (2006). Θρησκευτικά Α΄ Γυμνασίου. Παλαιά Διαθήκη. Η προϊστορία του Χριστιανισμού. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
20. Τσανανάς, Γ., Μπάρλας, Α. (2006). Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς Χριστός και το έργο του. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
21. Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ., Φίλιας, Γ. (2006). Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου. Θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

Κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και επίδοση στην κατανόηση κειμένου των δεκαπεντάχρονων μαθητών/τριών στην Ελλάδα

*Καρολίνα Ρετάλη #, Βασιλεία Χατζηνικήτα **

Περίληψη

Το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών και των σχολείων, καθώς και η συσχέτισή του με την επίδοση των μαθητών, έχει μελετηθεί συστηματικά διεθνώς. Στην Ελλάδα, εντούτοις, έχει διεξαχθεί ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός συναφών εμπειρικών ερευνών και υπάρχει έλλειψη πρόσφατων ερευνών με πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό δείγμα. Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθεί η συσχέτιση μεταξύ του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου μαθητών και σχολείων της Ελλάδας και της επίδοσης στην κατανόηση κειμένου, με δείγμα που επιτρέπει τη γενίκευση σε επίπεδο μαθητικού πληθυσμού της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν δευτερογενείς αναλύσεις των δεδομένων που συλλέχτηκαν από το αντιπροσωπευτικό δείγμα των 4.969 δεκαπεντάχρονων μαθητών/τριών από 184 σχολεία που συμμετείχαν στο πρόγραμμα PISA 2009 στην Ελλάδα. Είναι αξιοσημείωτη η μεγάλη διαφοροποίηση των σχολείων στην Ελλάδα με βάση το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών/τριών τους και η συσχέτισή του με την επίδοση στην κατανόηση κειμένου των μαθητών/τριών.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (μαθητή, σχολείου), πρόγραμμα PISA, κατανόηση κειμένου, επιδόσεις, δεκαπεντάχρονοι μαθητές/τριες

Διδάκτωρ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Μονάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας και Παιδαγωγικής

* Καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Μονάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας και Παιδαγωγικής

Εισαγωγή

Η έρευνα διεθνώς έχει αναδείξει ποικίλους παράγοντες που συνδέονται με την επίδοση των μαθητών στο σχολείο. Από τους παράγοντες αυτούς, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, καθώς παρουσιάζει συστηματικά συσχέτιση με την επίδοση σε βασικά γνωστικά αντικείμενα, όπως η γλώσσα, τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες (ενδεικτικά, Δραγώνα, Σκούρτου, & Φραγκουδάκη, 2001· Hartas, 2011· Jaeger & Holm, 2007· OECD, 2001, 2004, 2007, 2010· Prenzel et al, 2013· Retali, 2011· Sirin, 2005· White, 1982).

Εδώ κι αρκετές δεκαετίες έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις για τη σύνδεση της επίδοσης στο σχολείο με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών. Κλασική είναι πλέον η έκθεση των Coleman et al. (1966) και η επιβεβαίωση των ευρημάτων της από τους Jencks et al. (1972), όπου αποδείχθηκε με εμπειρικά δεδομένα ότι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών είναι στενά συνδεδεμένο με τη σχολική τους επίδοση, ανεξάρτητα από τις υλικές και εκπαιδευτικές παροχές του σχολείου στο οποίο φοιτούν. Εντούτοις, τις τελευταίες δεκαετίες αναπτύχθηκε συστηματικά, και με τη βοήθεια της σημαντικής αύξησης των δυνατοτήτων των προγραμμάτων στατιστικής ανάλυσης, η έρευνα για την εκπαιδευτική αποτελεσματικότητα (*educational effectiveness*), που τονίζει ότι πολλές φορές χαρακτηριστικά του σχολείου στο οποίο φοιτά ο μαθητής συσχετίζονται με την επίδοσή του (Charman, Muijs, Reynolds, Sammons, & Teddlie, 2015· Creemers, Kyriakides, & Sammons, 2010· Teddlie & Reynolds, 2000) και ότι η επίδραση χαρακτηριστικών του σχολείου στην επίδοση των μαθητών μπορεί να είναι μεν αρκετά μικρότερη από αυτή που ασκούν ατομικοί παράγοντες (π.χ., φύλο, επίδοση στο γνωστικό αντικείμενο του μαθητή τις προηγούμενες σχολικές χρονιές, κτλ.), αλλά δεν παύει, όμως, να είναι σημαντική (Charman et al., 2015· Teddlie & Reynolds, 2000). Επομένως, για μια ολοκληρωμένη διερεύνηση των παραγόντων που σχετίζονται με την επίδοση των μαθητών είναι αναγκαίο να ελεγχθούν συγχρόνως ατομικοί και σχολικοί παράγοντες, ώστε να εντοπιστούν εκείνοι που σχετίζονται με τις διαφορές που παρατηρούνται στην επίδοση των μαθητών.

Το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας για την εκπαιδευτική αποτελεσματικότητα (Charman et al, 2015) έχει κοινά σημεία με την προσέγγιση της οικοσυστημικής

θεωρίας του Bronfenbrenner (1979) σχετικά με την αλληλεπίδραση των πλαισίων/συστημάτων στα οποία αναπτύσσεται το άτομο. Πιο συγκεκριμένα, ο Bronfenbrenner (1979) υποστήριξε ότι υπάρχει μια διαρκής αλληλεπίδραση ατόμου και περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα τα διάφορα περιβάλλοντα στα οποία εντάσσεται το άτομο (ενδεικτικά, τάξη, σχολείο, οικογένεια, γειτονιά) να αλληλεπιδρούν με τα ατομικά του χαρακτηριστικά και να επηρεάζουν τη συμπεριφορά και την ανάπτυξή του. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι είναι σημαντικό όταν διερευνάται η σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με την επίδοση των μαθητών, αυτή να εξετάζεται τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο σχολείου. Με άλλα λόγια, καθώς ο κάθε μαθητής εντάσσεται στο πλαίσιο της οικογένειας αλλά και του σχολείου, πρέπει να εξετάζεται η πιθανή συσχέτιση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου της οικογένειας στην επίδοσή του καθώς και του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου του σχολείου (στην παρούσα έρευνα, ως κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο σχολείου ορίζεται ο μέσος όρος του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών που φοιτούν σε αυτό, βλ. και OECD, 2010).

Το ζήτημα της επίδρασης του περιβάλλοντος στο οποίο εντάσσεται ο μαθητής στην επίδοσή του στο σχολείο μελετήθηκε συστηματικά, με διαφορετική θεωρητική αφηρησία, από τον Bernstein (1971), ο οποίος διερεύνησε τη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος με τη γλωσσική επίδοση των μαθητών. Υποστήριξε ότι η γλώσσα που χρησιμοποιεί κάθε άνθρωπος διαμορφώνεται μέσα από την κοινωνική τάξη στην οποία μεγαλώνει, ότι δηλαδή η δομή της γλώσσας που χρησιμοποιεί και το λεξιλόγιο είναι άμεσα συνδεδεμένο με το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδό του. Καθώς η γλώσσα που απαιτείται από το σχολείο είναι κατά βάση αυτή που ομιλείται από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οι μαθητές που προέρχονται από αυτά τα στρώματα είναι, σύμφωνα με τον Bernstein (1971), καλύτερα προετοιμασμένοι να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου.

Τη σχέση του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος στην επίδοση των μαθητών μελέτησαν και οι Bourdieu και Passeron (1977), οι οποίοι υποστήριξαν μάλιστα ότι το μορφωτικό κεφάλαιο των μαθητών συνδέεται άμεσα με την επίδοσή τους στο σχολείο και ότι έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από το οικονομικό κεφάλαιο, καθώς το υψηλό οικονομικό κεφάλαιο από μόνο του δεν είναι ικανό να εξηγήσει τη διαφορά στη σχολική επίδοση και χρειάζεται να συνδυάζεται με το μορφωτικό για να συσχετιστεί με υψηλές επιδόσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία του πολιτισμικού κεφαλαίου (Bourdieu

& Passeron, 1977), ο τρόπος με τον οποίον θα διαθέσουν οι γονείς τα χρήματα και το χρόνο τους έχει άμεση συνάφεια με το μορφωτικό τους κεφάλαιο (όπως, για παράδειγμα, τα χρήματα που θα διαθέσουν για εκπαιδευτικά παιχνίδια και βιβλία και ο χρόνος που θα αφιερώσουν για να διαβάσουν βιβλία μαζί με τα παιδιά τους, συμμετοχή σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, κτλ.).

Αν και η σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με την επίδοση των μαθητών έχει απασχολήσει, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, συστηματικά τη διεθνή βιβλιογραφία, στην Ελλάδα, παρότι έχει μελετηθεί θεωρητικά (ενδεικτικά, Λάμνιαν, 2002· Φραγκουδάκη, 1985), έχει πραγματοποιηθεί ένας ιδιαίτερα περιορισμένος αριθμός συναφών πρόσφατων εμπειρικών ερευνών. Τα αποτελέσματα, πάντως, των υφιστάμενων ερευνών στην Ελλάδα συμπίπτουν στην πλειονότητά τους με τα διεθνή ευρήματα και καταγράφουν συσχέτιση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με την επίδοση των μαθητών (Δώσσα, Χρηστίδου & Λάμνιαν, 2008· Flouris, Calogiannakis-Hourdakis, Spiridakis, & Campbell, 1994· Gounias, Katsis, & Limakoroulou, 2012· Katsillis & Rubinson, 1990· Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 1995, 1996· Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Σολομών, & Σταμέλος, 2000· Κυρίδης, 1997· Μυλωνάς, 1982· Νόβα-Καλτσούνη, 2012· Παϊζή & Καβουκόπουλος, 2001· Παπακωνσταντίνου, 1981· Psacharopoulos & Tassoulas, 2004· Σιανού-Κύργιου, 2006· Σοφianoπούλου, 2011· Φραγκουδάκη, 1985). Ο Μυλωνάς (1982) μάλιστα αναφέρει ότι η έρευνά του κατέγραψε κυρίως σύνδεση μεταξύ της επίδοσης και του πολιτισμικού παράγοντα και όχι ιδιαίτερα με τον οικονομικό παράγοντα, εύρημα που συγκλίνει και με την προαναφερθείσα θεωρία του πολιτισμικού κεφαλαίου των Bourdieu και Passeron (1977). Επιπρόσθετα, οι Gounias, Katsis και Limakoroulou (2012) σε έρευνα που διεξήγαγαν το 2006 μελετώντας τη σύνδεση των επιδόσεων των μαθητών με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (πανελλήνιο δείγμα 874 μαθητών της τρίτης λυκείου από 50 δημόσια σχολεία), διαπίστωσαν συσχέτιση της συνολικής επίδοσης στις Πανελλήνιες Εισαγωγικές εξετάσεις, και των βαθμών των μαθητών στο σχολείο, με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών.

Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι οι Δανασσής-Αφεντάκης κ. συν. (2002) εντόπισαν πολύ ισχυρή έως μηδενική συσχέτιση μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου και της γλωσσικής επάρκειας των μαθητών της Γ' Λυκείου στο δείγμα που διερεύνησαν

(N=1680) από το Ν. Εύβοιας. Δείκτες της γλωσσικής επάρκειας αποτέλεσαν: α) η σημασιολογία, β) η κατανόηση λόγου και διαχρονία, γ) η σύνταξη, δ) οι λεξιλογικές δομές, ε) οι ρηματικές δομές ιδιάζουσας δυσκολίας, στ) η μορφολογία, ζ) η ορθογραφία, η) η κατανόηση-περιληπτική απόδοση του κειμένου, θ) η δόμηση και συνοχή κειμένου και ι) η ανάπτυξη θέματος – παραγωγή κειμένου. Κάπως υψηλότερη συσχέτιση υπήρξε μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου των γονιών και του επιμέρους δείκτη «ρηματικές δομές ιδιάζουσας δυσκολίας». Είναι σκόπιμο, πάντως, να σημειωθεί ότι το δείγμα της έρευνας δεν ήταν πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό αλλά από μια συγκεκριμένη περιοχή της Ελλάδας. Οι Δανασσής-Αφεντάκης κ. συν. (2002) αποδίδουν τα μη αναμενόμενα ευρήματά τους σε σχέση με τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία στην ηλικία των μαθητών, θεωρώντας ότι όσο απομακρύνονται οι μαθητές από την παιδική ηλικία η μαθησιακή διαδικασία δρα πιο καθοριστικά στην επίδοση των μαθητών από το οικογενειακό περιβάλλον.

Λαμβάνοντας υπόψη, όμως, ότι οι Gounias, Katsis και Limakoroulou (2012) μελέτησαν την ίδια ηλικιακή ομάδα με διαφορετικά ευρήματα -εξετάζοντας, ωστόσο, τη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με τη συνολική επίδοση των μαθητών σε γνωστικά αντικείμενα του σχολείου και στις Πανελλήνιες Εξετάσεις και όχι συγκεκριμένα στο μάθημα της γλώσσας-, κρίνεται σκόπιμη η διεξαγωγή περαιτέρω έρευνας σχετικά με τη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και της επίδοσης των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Επιπλέον, οι προαναφερθείσες έρευνες στην Ελλάδα εστιάζουν στη διερεύνηση της συσχέτισης της επίδοσης των μαθητών με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών, όχι όμως και με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του σχολείου (δηλαδή, με το μέσο όρο του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών που φοιτούν σε αυτό), παρότι αυτό το τελευταίο έχει αναδειχθεί διεθνώς ως ένας παράγοντας που σχετίζεται με την επίδοση των μαθητών (Charman et al, 2015· Marsh, Ludtke et al., 2009· OECD, 2010· Teddlie & Reynolds, 2000).

Καθώς η βιβλιογραφική ανασκόπηση των ερευνών σχετικά με τη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με την επίδοση των μαθητών στην Ελλάδα, και πιο συγκεκριμένα με τη γλωσσική επίδοση, υποδεικνύει ότι οι πρόσφατες έρευνες με πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό δείγμα σε αυτόν τον τομέα είναι ελάχιστες, καθίσταται αναγκαία η περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Στόχος, λοιπόν, της παρούσας

εργασίας είναι να διερευνηθεί κατά πόσο υπάρχει διαφορά στην επίδοση στην κατανόηση κειμένου των μαθητών με βάση το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών αλλά, για πρώτη φορά, και το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του σχολείου. Τα δεδομένα του διεθνούς προγράμματος αξιολόγησης των μαθητών PISA 2009 (Programme for International Student Assessment) που αφορούν την Ελλάδα θα αποτελέσουν το εμπειρικό υλικό της παρούσας εργασίας.

Σε αντίθεση με πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα δεν διαθέτει εθνικές αξιολογήσεις, και ως εκ τούτου δεδομένα σε εθνικό επίπεδο, για την ποιότητα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Επομένως, καθώς δεν υπάρχουν έρευνες και σχετικές βάσεις δεδομένων στην Ελλάδα είτε με πανελλαδικά δεδομένα είτε με εθνικό αντιπροσωπευτικό δείγμα που να προσφέρουν τη δυνατότητα διερεύνησης της επίδοσης των μαθητών με συνδυασμό ατομικών και σχολικών παραγόντων, καθίσταται αναγκαίο να αξιοποιηθούν τα μόνα διαθέσιμα έγκυρα και αξιόπιστα στοιχεία διεθνών ερευνών για την αξιολόγηση των μαθητών. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί το διεθνές πρόγραμμα αξιολόγησης των μαθητών PISA, στο οποίο η Ελλάδα συμμετέχει συστηματικά, από το 2000, σε όλους τους κύκλους διεξαγωγής του (Ρετάλη, 2013).

Το PISA είναι ένα διεθνές πρόγραμμα του ΟΟΣΑ που αποσκοπεί στην αξιολόγηση, ανά τριετία, της ποιότητας, της ισότητας στην παροχή μαθησιακών ευκαιριών και της αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών συστημάτων σε περισσότερες από 70 χώρες. Στόχος του PISA είναι η αξιολόγηση του εγγραμματισμού, δηλαδή της ικανότητας των δεκαπεντάχρονων μαθητών να χρησιμοποιούν γνώσεις σε βασικά γνωστικά αντικείμενα (στην κατανόηση κειμένου, τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες), ώστε να μπορούν να ενταχθούν επιτυχώς στις σύγχρονες κοινωνίες (OECD, 2010). Ως «αναγνωστικός εγγραμματισμός» (κατανόηση κειμένου) ορίζεται, σύμφωνα με το PISA 2009, «η ικανότητα του αναγνώστη να κατανοεί γραπτά κείμενα, να τα χρησιμοποιεί, να προβληματίζεται πάνω σε αυτά και να αναπτύσσει φιλοαναγνωστική διάθεση προκειμένου να επιτυγχάνει τους στόχους του, να διευρύνει τις γνώσεις του, να αναπτύσσει τις δυνατότητές του και να συμμετέχει στην κοινωνική ζωή» (Χατζηνικήτα, 2012, σ. 17).

Η συγκεκριμένη επιλογή των δεδομένων του προγράμματος PISA έγινε καθώς το 2009 δόθηκε έμφαση από το PISA στον αναγνωστικό εγγραμματισμό των μαθητών, η διερεύνηση του οποίου αποτελεί και το πεδίο αναφοράς της παρούσας έρευνας.

Επίσης, η ηλικιακή ομάδα που διερευνάται στο πρόγραμμα PISA είναι αυτή των δεκαπεντάχρονων μαθητών, μια ηλικιακή ομάδα που δίνει τη δυνατότητα μελέτης της επίδοσης μαθητών που έχουν στη συντριπτική πλειοψηφία τους ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Επομένως, μπορούν να αξιολογηθούν γνώσεις και ικανότητες στην κατανόηση κειμένου των μαθητών, οι οποίες αποκτήθηκαν κατά τη φοίτηση στην υποχρεωτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (OECD, 2010).

Επιπρόσθετα, το πρόγραμμα PISA έχει συγκροτήσει μια πλούσια βάση δεδομένων τα οποία έχουν αντληθεί από πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό δείγμα. Αυτή η βάση περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, δεδομένα ατομικών και κοινωνικο-ψυχολογικών χαρακτηριστικών των μαθητών καθώς και χαρακτηριστικών των σχολείων, όπως αυτά προκύπτουν από τις απαντήσεις στα ερωτηματολόγια που δόθηκαν στους μαθητές και στους διευθυντές των σχολείων (OECD, 2010). Ως εκ τούτου, δίνεται η δυνατότητα διερεύνησης στην παρούσα εργασία συσχετίσεων ανάμεσα στην επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών των μαθητών και των σχολείων, οι οποίοι μπορούν να γενικευθούν στον πληθυσμό των δεκαπεντάχρονων μαθητών της Ελλάδας.

Επιπρόσθετα, επικρατέστερος δείκτης για τον υπολογισμό του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου φαίνεται να είναι εκείνος που συνδυάζει το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα των γονέων καθώς και την οικονομική κατάσταση/υλικά αγαθά στο σπίτι (καταναλωτικά, εκπαιδευτικά, πολιτισμικά και βιβλία) (Sirin, 2005· Willms, 2006). Το πρόγραμμα PISA υπολογίζει το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών, ή αλλιώς, όπως το αναφέρει, κοινωνικο-οικονομικο-πολιτισμικό επίπεδο, λαμβάνοντας υπόψη αυτούς τους παράγοντες: μορφωτικό επίπεδο γονέων, επάγγελμα γονέων, υλικά αγαθά στο σπίτι (καταναλωτικά, εκπαιδευτικά, πολιτισμικά και βιβλία) (OECD, 2010).

Τέλος, η Ελλάδα σε όλους τους κύκλους του PISA (2000, 2003, 2006, 2009, 2012) κατατάσσεται συστηματικά σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα στην ομάδα των χωρών με μέσες επιδόσεις μαθητών σημαντικά χαμηλότερες από τη μέση επίδοση των χωρών του ΟΟΣΑ (βλ. ιστοσελίδα Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, <http://www.iiep.edu.gr/pisa>). Παρά τη συστηματικά χαμηλή επίδοση στο PISA των μαθητών στην Ελλάδα, τα δεδομένα που αφορούν την επίδοση στην κατανόηση κειμένου στην Ελλάδα δεν έχουν επεξεργασθεί περαιτέρω προκειμένου να

αναδειχθούν παράγοντες που συσχετίζονται με αυτές τις χαμηλές επιδόσεις. Μια πτυχή αυτού του σημαντικού ερευνητικού κενού αποσκοπεί να καλύψει η παρούσα έρευνα που διερευνά κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με τις επιδόσεις στην κατανόηση κειμένου των μαθητών μέσω δευτερογενών αναλύσεων της βάσης δεδομένων του PISA 2009 που αφορούν τους δεκαπεντάχρονους μαθητές της Ελλάδας.

Η παρούσα έρευνα, καθώς αποτελεί την πρώτη συστηματική διερεύνηση των δεδομένων του PISA στην Ελλάδα για τον αναγνωστικό εγγραμματισμό των μαθητών (επίδοσεις στην κατανόηση κειμένου) και τη συσχέτισή του με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο όχι μόνο των μαθητών αλλά και του σχολείου, θα επιτρέψει μια αρχική ανίχνευση πιθανών αδυναμιών του εκπαιδευτικού συστήματος και τη διαμόρφωση προτάσεων για την εξομάλυνση ανισοτήτων και την παροχή ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία στοχεύει, με βάση τα δεδομένα του προγράμματος PISA 2009, στη διερεύνηση των παρακάτω ερευνητικών ερωτημάτων:

- 1) Υπάρχει διαφοροποίηση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών μεταξύ των σχολείων στην Ελλάδα;
- 2) Υπάρχει διαφοροποίηση των επιδόσεων των μαθητών στην κατανόηση κειμένου μεταξύ των σχολείων στην Ελλάδα;
- 3) Υπάρχει συσχέτιση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών και του σχολείου με τις επιδόσεις στην κατανόηση κειμένου των μαθητών στην Ελλάδα;

Μεθοδολογία

Δείγμα

Η παρούσα έρευνα χρησιμοποίησε ως εμπειρικό υλικό τα δεδομένα του προγράμματος PISA 2009 για την Ελλάδα. Στο πρόγραμμα PISA 2009 έλαβαν μέρος από την Ελλάδα 4.969 μαθητές (2.557 κορίτσια και 2.412 αγόρια) που φοιτούσαν σε 184 σχολεία. Από κάθε σχολείο επιλέχθηκαν με τυχαία δειγματοληψία 35 δεκαπεντάχρονοι μαθητές ή όλοι οι δεκαπεντάχρονοι μαθητές του σχολείου σε

περίπτωση που φοιτούσαν λιγότεροι από 35 σε αυτό. Η επιλογή των σχολείων έγινε από το διεθνή φορέα με στρωματοποιημένη τυχαία δειγματοληψία, λαμβάνοντας υπόψη τις γεωγραφικές περιφέρειες, το καθεστώς λειτουργίας του σχολείου (δημόσιο ή ιδιωτικό), τη βαθμίδα και τον τύπο του σχολείου (Γυμνάσιο ή Ενιαίο Λύκειο, ΤΕΕ, ημερήσιο ή εσπερινό), έτσι ώστε το δείγμα να είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου των δεκαπεντάχρονων μαθητών της Ελλάδας (Χατζηνικήτα, 2012).

Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων του προγράμματος PISA 2009 έγινε με συμπλήρωση από τους μαθητές της κάθε χώρας φυλλαδίων που περιελάμβαναν τεστ με έμφαση στην κατανόηση κειμένου, που ήταν το κύριο γνωστικό αντικείμενο της εν λόγω αξιολόγησης (αλλά και με θέματα σχετικά με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες), καθώς και με ερωτηματολόγια που δόθηκαν στους μαθητές και στους διευθυντές των σχολείων. Η συλλογή, η κωδικοποίηση, η καταχώρηση και ο έλεγχος των δεδομένων πραγματοποιήθηκε από τους φορείς υλοποίησης του προγράμματος PISA. Για δείγματα των θεμάτων των τεστ και των ερωτηματολογίων των μαθητών και διευθυντών μπορεί κανείς να ανατρέξει στις εκθέσεις του ΟΟΣΑ (ενδεικτικά, OECD, 2009) και στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Ελλάδας (στο δικτυακό τόπο <http://www.iep.edu.gr/pisa>). Το εμπειρικό υλικό της παρούσας εργασίας συνίσταται στα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τα ερωτηματολόγια των μαθητών και από το τεστ για την αξιολόγηση της κατανόησης κειμένου (αναγνωστικός εγγραμματισμός) των μαθητών.

Μέθοδος ανάλυσης δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων του PISA 2009 έγινε λαμβάνοντας υπόψη ότι οι μαθητές εντάσσονται σε σχολεία και επηρεάζονται από αυτά. Επομένως, και για την ανάλυση των δεδομένων λήφθηκε υπόψη η οικοσυστημική προσέγγιση του Bronfenbrenner (1979), ελέγχοντας για αλληλοεπιδράσεις συστημάτων, τόσο του οικογενειακού (κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών) όσο και του σχολικού συστήματος (κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του σχολείου).

Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με τη χρήση πολυεπίπεδων μοντέλων ανάλυσης, έτσι ώστε να ληφθεί υπόψη στην ανάλυση συγχρόνως το επίπεδο τόσο των μαθητών (Επίπεδο 1) όσο και των σχολείων (Επίπεδο 2) (Creemers, Kyriakides, & Sammons, 2010). Η πολυεπίπεδη ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη χρήση του στατιστικού προγράμματος MLwiN 2.10 (Rasbash, Steele, Browne, & Prosser, 2005). Στα μοντέλα της πολυεπίπεδης ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή η επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου (αναγνωστικός εγγραμματισμός) όπως μετρείται από το πρόγραμμα PISA (σταθμισμένη). Ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν στα μοντέλα: α) το ατομικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (σταθμισμένο) και β) το μέσο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του κάθε σχολείου.

Για την ανεξάρτητη μεταβλητή «ατομικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μαθητών» χρησιμοποιήθηκε ο δείκτης του κοινωνικο-οικονομικο-πολιτισμικού επιπέδου του προγράμματος PISA 2009 που προέκυψε από το συνδυασμό τριών παραγόντων: α) υψηλότερη επαγγελματική θέση γονέων, β) υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο γονέων και γ) τα υλικά αγαθά στο σπίτι τους. Οι πληροφορίες για το επάγγελμα των γονέων συγκεντρώθηκαν από τα ερωτηματολόγια των μαθητών και κατηγοριοποιήθηκαν από την ομάδα υλοποίησης του προγράμματος PISA στην Ελλάδα με βάση το International Standard Classification of Occupations (ISCO) (International Labour Organisation, 1990) και στη συνέχεια το International Socio-Economic Index of Occupational Status (ISEI) (Ganzeboom, De Graaf, & Treiman, 1992). Ομοίως, για την κατηγοριοποίηση του μορφωτικού επιπέδου των γονέων χρησιμοποιήθηκε το International Standard Classification of Education (ISCED) (OECD, 1999).

Προκειμένου να υπολογιστούν τα υλικά αγαθά που διαθέτουν οι οικογένειες των μαθητών, χρησιμοποιήθηκαν υποκατηγορίες που καταγράφουν, με βάση τις απαντήσεις των μαθητών στο ερωτηματολόγιο, τον πλούτο καθώς και τα εκπαιδευτικά και πολιτισμικά αγαθά των οικογενειών (για περισσότερες λεπτομέρειες μπορεί κανείς να ανατρέξει στην τεχνική έκθεση του ΟΟΣΑ για το PISA 2009, στο OECD, 2012a).

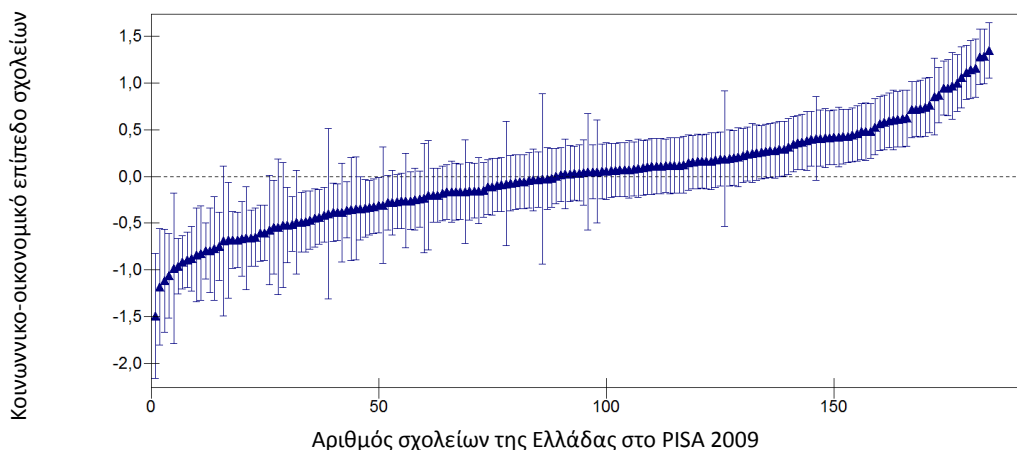
Τέλος, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του κάθε σχολείου υπολογίστηκε με βάση το μέσο όρο του δείκτη του κοινωνικο-οικονομικο-πολιτισμικού επιπέδου του προγράμματος PISA 2009 των μαθητών που φοιτούν σε αυτό (Marsh et al., 2009· OECD, 2010).

Αποτελέσματα

Διαφορές στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των σχολείων

Αρχικά, λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών, όπως αυτό μετρήθηκε από το πρόγραμμα PISA, υπολογίστηκε το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του κάθε σχολείου, δηλαδή ο μέσος όρος του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών που φοιτούν σε κάθε σχολείο (βλ. Γράφημα 1). Ο μέσος όρος του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου όλων των σχολείων του δείγματος παρουσιάζεται με τη διακεκομμένη γραμμή και ο μέσος όρος του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών σε κάθε σχολείο απεικονίζεται με ένα τρίγωνο. Προστέθηκαν διαγράμματα σφάλματος (error bars). Οι διαφορές στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο που απεικονίζονται στο Γράφημα 1 υπολογίστηκαν σε μονάδες τυπικής απόκλισης (standard deviation units).

Όπως διακρίνεται στο Γράφημα 1, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου του μαθητικού πληθυσμού των σχολείων του δείγματος.

Γράφημα 1. Διαφορές στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών μεταξύ των σχολείων

Στο πρώτο μοντέλο της ανάλυσης των δεδομένων, η μοναδική μεταβλητή που συμπεριλήφθηκε είναι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, προκειμένου να εξεταστεί η διακύμανση στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο τόσο εντός κάθε σχολείου όσο και μεταξύ των σχολείων, καθώς και αν η διαφοροποίηση είναι στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακα 1).

Τα αποτελέσματα καταγράφουν στατιστικά σημαντική διακύμανση στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μεταξύ των μαθητών σε κάθε σχολείο (0.743), αλλά και μεταξύ των σχολείων (0.306). Στη συνέχεια, υπολογίστηκε ο συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης (Intra-class correlation Coefficient, ICC), ο οποίος έδειξε ότι σχεδόν 30% της διακύμανσης του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου μπορεί να αποδοθεί σε διαφορές των μαθητών μεταξύ των σχολείων στην Ελλάδα (βλ. Πίνακα 1). Η υπόλοιπη διακύμανση στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο οφείλεται σε ατομικές διαφορές των μαθητών μέσα σε κάθε σχολείο. Συνεπώς, παρατηρείται αρκετά σημαντική διαφοροποίηση των σχολείων στην Ελλάδα στο μέσο όρο του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών σε κάθε σχολείο (υψηλότερη από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ που έλαβαν μέρος στο PISA 2009, βλ. OECD, 2010). Συγκεκριμένα, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών που φοιτούν σε κάθε σχολείο του δείγματος διαφέρει σημαντικά μεταξύ των σχολείων, δηλαδή μαθητές με υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο τείνουν να φοιτούν σε σχολεία που οι μαθητές διαθέτουν υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και το αντίστροφο. Παρ' όλα αυτά, και μέσα σε κάθε σχολείο παρατηρείται σημαντική διαφοροποίηση στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Διαφοροποίηση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών μεταξύ σχολείων

Μοντέλο	Μ0: Μηδενικό μοντέλο	
	Συντελεστές	TΣ
Σταθερά (intercept)	-0.086	0.043
Διακύμανση μαθητή (σ_e^2)	0.743	0.019
Διακύμανση σχολείου (σ_u^2)	0.306	0.037
Συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης (ICC)	0.291	
Απόκλιση (deviance)	13012.54	

Σημείωση: Μηδενικό μοντέλο: Μοντέλο που περιλαμβάνει μόνο την εξαρτημένη μεταβλητή (κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο). Συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης (Intra-class correlation Coefficient, ICC). TΣ: Τυπικό Σφάλμα.

Διαφορές στην επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου μεταξύ των σχολείων

Στη συνέχεια, εξετάστηκαν διαφορές στην επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου με βάση το σχολείο στο οποίο φοιτούν. Στο νέο μοντέλο που δημιουργήθηκε ως μοναδική μεταβλητή συμπεριλήφθηκε η επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η διαφοροποίηση στην επίδοση μεταξύ των σχολείων. Καταγράφεται στατιστικά σημαντική διακύμανση στην επίδοση στην κατανόηση κειμένου μεταξύ των μαθητών σε κάθε σχολείο (0.647), αλλά και μεταξύ των σχολείων (0.425). Ο συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης έδειξε ότι το 39.6% της διακύμανσης στην επίδοση μπορεί να αποδοθεί σε διαφορές μεταξύ των σχολείων.

Πίνακας 2. Διαφορές στην επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου μεταξύ σχολείων

Μοντέλο	Μ0: Μηδενικό μοντέλο	
	Συντελεστές	ΤΣ
Σταθερά (intercept)	-0.093	0.050
Διακύμανση μαθητή (σ_e^2)	0.647	0.016
Διακύμανση σχολείου (σ_u^2)	0.425	0.050
Συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης (ICC)	0.396	
Απόκλιση (deviance)	12450.612	

Σημείωση: Μηδενικό μοντέλο: Μοντέλο που περιλαμβάνει μόνο την εξαρτημένη μεταβλητή (επιδόσεις στην κατανόηση κειμένου). Συντελεστής ενδοταξικής συσχέτισης (Intra-class correlation Coefficient, ICC). ΤΣ: Τυπικό Σφάλμα.

Έχοντας εξετάσει τη διακύμανση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και της επίδοσης στην κατανόηση κειμένου μεταξύ των σχολείων και των μαθητών στην Ελλάδα, έγινε διερεύνηση της συσχέτισης της επίδοσης με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών και του σχολείου.

Συσχέτιση επίδοσης μαθητών και κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου

Στο νέο μοντέλο συμπεριλήφθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή η επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου και ως ανεξάρτητες μεταβλητές (δηλαδή, ως παράγοντες που ενδέχεται να συσχετίζονται με την επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου) χρησιμοποιήθηκαν το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών και του σχολείου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι όταν συμπεριλαμβάνεται στο μοντέλο το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών και του σχολείου, το ατομικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερως ισχυρή συσχέτιση με την επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου (βλ. Πίνακα 3). Καιτοι η συσχέτιση είναι στατιστικά σημαντική –το οποίο σημαίνει ότι όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών τόσο καλύτερη είναι η επίδοσή τους στην κατανόηση κειμένου (0.159 , $T\Sigma=0.015$) και το αντίστροφο–, ο συντελεστής συσχέτισης δεν είναι πολύ υψηλός. Αντιθέτως, ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου του σχολείου και της επίδοσης των μαθητών στην κατανόηση κειμένου είναι υψηλός (0.609 , $T\Sigma=0.067$) και στατιστικά σημαντικός. Η συσχέτιση αυτή δηλώνει ότι μαθητές με ίδιο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο τείνουν να έχουν καλύτερη επίδοση στην κατανόηση κειμένου όταν φοιτούν σε σχολείο με υψηλότερο μέσο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (βλ. Πίνακα 3). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ένα σημαντικό μέρος της διακύμανσης της επίδοσης μεταξύ των σχολείων εξηγείται όταν λάβουμε υπόψη το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του μαθητή και του σχολείου (βλ. Πίνακα 3).

Πίνακας 3. Διαφορές στην επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου με βάση το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μαθητών και σχολείων

Μεταβλητές	M0: Μηδενικό μοντέλο		M1: + Κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο	
	Συντελεστές	TΣ	Συντελεστές	TΣ
Σταθερά (intercept)	-0.093	0.050	-0.014	0.034
Κοινωνικο-οικονομικό μαθητή			0.159*	0.015
Κοινωνικο-οικονομικό σχολείου			0.609*	0.067
Διακύμανση μαθητή (σ_e^2)	0.647	0.016	0.627	0.015
Διακύμανση σχολείου (σ_u^2)	0.425	0.050	0.198	0.028
Απόκλιση (deviance)	12450.612		12123.951	

* $p < .05$ επίπεδο

Σημείωση: Η μεταβλητή που μετράει το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του μαθητή υπολογίστηκε με το σταθμισμένο δείκτη κοινωνικο-οικονομικού-πολιτισμικού επιπέδου του PISA 2009. Η μεταβλητή που μετράει το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του σχολείου διαμορφώθηκε από το μέσο όρο του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών σε κάθε σχολείο. TΣ: Τυπικό Σφάλμα

Συμπεράσματα - Συζήτηση

Στην παρούσα εργασία, ερευνήθηκε η συσχέτιση όχι μόνο του ατομικού κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου αλλά, επιπλέον, και του μέσου όρου του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών της Ελλάδας σε επίπεδο σχολείου, με την επίδοση στην κατανόηση κειμένου, σύμφωνα με το πρόγραμμα PISA.

Τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας συμφωνούν με τα ευρήματα της συναφούς διεθνούς βιβλιογραφίας (όπως, OECD, 2010· Sirin, 2005) αλλά και με την πλειονότητα των προγενέστερων ελληνικών ερευνών (π.χ., Gounias, Katsis, & Limakoroulou, 2012· Katsilis & Rubinson, 1990· Μυλωνάς, 1982· Παπακωνσταντίνου, 1981) όπου έχει διαπιστωθεί συσχέτιση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου με την επίδοση των μαθητών.

Για πρώτη φορά, όμως στην Ελλάδα, ερευνήθηκε η διαφορά στην κοινωνικο-οικονομική σύσταση των σχολείων και η σύνδεσή της με την ατομική επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου. Είναι ιδιαίτερος σημαντικό να μην αγνοούνται τα συστήματα/πλαίσια στα οποία εντάσσεται ο μαθητής καθώς η επίδρασή τους στην επίδοση μπορεί να είναι σημαντική (Baumert, Blum, & Neubrand 2004· Bourdieu & Passeron, 1977· Bronfenbrenner, 1979· Creemers, Kyriakides, & Sammons, 2010). Επιπρόσθετα, το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε ήταν πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό, επιτρέποντας έτσι τη γενίκευση στο μαθητικό πληθυσμό των δεκαπεντάχρονων στην Ελλάδα.

Ειδικότερα, στην παρούσα εργασία, η διαφοροποίηση που παρατηρήθηκε στα σχολεία στην Ελλάδα, με βάση το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο αλλά και την επίδοση, είναι μεγαλύτερη από τη μέση διαφοροποίηση των σχολείων που καταγράφηκε στις χώρες του ΟΟΣΑ (OECD, 2010). Αυτό το εύρημα θεωρείται ιδιαίτερος ενδιαφέρον, καθώς υποδηλώνει ότι οι μαθητές στην Ελλάδα είναι κατανομημένοι σε μεγάλο βαθμό σε σχολεία υψηλού και χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, γεγονός που με τη σειρά του σχετίζεται με την επίδοση των μαθητών στο σχολείο. Έτσι, σε αντίθεση με τους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση και καταπολέμηση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων (EACEA/Eurydice, 2012), οι μαθητές στην Ελλάδα φοιτούν σε σχολεία με σημαντικές διαφορές στο μέσο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, γεγονός που φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με την ατομική σχολική τους επίδοση.

Η έρευνα έδειξε ότι ανεξάρτητα από το ατομικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο του σχολείου έχει ισχυρή συσχέτιση με την επίδοση των μαθητών στην κατανόηση κειμένου. Για παράδειγμα, ένας μαθητής χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου που φοιτά σε σχολείο με υψηλό μέσο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο πιθανώς να έχει υψηλότερη επίδοση από ένα μαθητή με παρόμοιο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο που φοιτά σε σχολείο χαμηλού μέσου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με τα αποτελέσματα των ερευνών της εκπαιδευτικής αποτελεσματικότητας (Teddlie & Reynolds, 2000), και σχετίζεται με την οικοσυστημική προσέγγιση του Bronfenbrenner (1979), η οποία, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγική ενότητα, υποστηρίζει ότι τα διάφορα συστήματα στα οποία εντάσσεται ο μαθητής αλληλοεπηρεάζονται και, επομένως, η κοινωνικο-

οικονομική σύσταση του σχολείου ενδέχεται να επηρεάζει την επίδοση του μαθητή. Η θετική αυτή συσχέτιση υψηλής κοινωνικο-οικονομικής σύστασης του σχολείου και ατομικής επίδοσης του μαθητή που παρατηρήθηκε στην παρούσα εργασία ενδεχομένως να οφείλεται, και είναι σημαντικό να διερευνηθεί μελλοντικά, σε παράγοντες όπως η θετική αλληλεπίδραση των συμμαθητών με πλούσιο μορφωτικό επίπεδο και υψηλότερες προσδοκίες επαγγελματικής αποκατάστασης, σε καλύτερες υποδομές του σχολείου, σε πιο άρτια εκπαιδευμένο και επιλεγμένο διδακτικό προσωπικό, ή τέλος σε συνδυασμό όλων των παραπάνω και άλλων παραγόντων (OECD, 2010). Κατά συνέπεια, επιβεβαιώνεται η σημασία της διάκρισης επιπέδων/συστημάτων κατά τη συλλογή και ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων καθώς και η διερεύνηση της επίδρασης τόσο ατομικών όσο και σχολικών παραγόντων στην επίδοση των μαθητών.

Κρίνεται, επίσης, σκόπιμο να διεξαχθούν περισσότερες ποιοτικές έρευνες σχετικά με τη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών και των σχολείων με την επίδοση τους στο ελληνικό σχολείο. Να μελετηθούν, δηλαδή, σε βάθος οι μηχανισμοί αναπαραγωγής των κοινωνικών ιεραρχιών στο σχολείο και τη σχολική τάξη (ενδεικτικά, παιδαγωγικές πρακτικές, σχολικά εγχειρίδια, αλληλεπίδραση μαθητών-δασκάλων, αξιολόγηση μαθητών, βλ. Cooper & Dunne, 2000, Kanas, Morgan, & Tsatsaroni, 2010· Koulaidis & Tsatsaroni, 1996).

Δεν είναι εφικτό να επέμβει κανείς στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας των μαθητών, αλλά είναι σημαντικό να βρεθούν τρόποι ενίσχυσης των μαθητών και των σχολείων με χαμηλότερο κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο. Διεθνώς έχουν προταθεί διάφοροι τρόποι αντιμετώπισης των χαμηλότερων επιδόσεων στο σχολείο που σχετίζονται με το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών και των σχολείων. Συγκεκριμένα, έχει προταθεί ένα σύστημα επιδοτήσεων (vouchers) είτε για όλους τους μαθητές είτε για τους μαθητές από οικογένειες με χαμηλότερα εισοδήματα, προκειμένου να έχουν οι γονείς μεγαλύτερη ευχέρεια επιλογής σχολείου φοίτησης των παιδιών τους. Το μέτρο αυτό έχει υλοποιηθεί σε κάποιες χώρες (OECD, 2012b), και έχει ως στόχο την καταπολέμηση του φαινομένου της «γκετοποίησης» σχολείων σε υποβαθμισμένες περιοχές και, αντίστοιχα, της συγκέντρωσης μαθητών από υψηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα στα σχολεία με τις καλύτερες υποδομές. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να επισημανθεί ότι έχουν

διατυπωθεί επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα του εν λόγω μέτρου (ενδεικτικά, Howell, Peterson, Wolf, & Campbell, 2002· Levin, 1998· Mizala & Torche, 2012).

Επιπλέον, διαχρονική (longitudinal) έρευνα που διεξάγεται στην Αγγλία έχει αναδείξει τη σημασία της φοίτησης των μαθητών σε υψηλής ποιότητας νηπιαγωγεία και τη μακροχρόνια επίδρασή της στη σχολική επίδοση των μαθητών (Sylva, Melhuish, Sammons, Siraj-Blatchford, & Tagart, 2010). Στην εν λόγω έρευνα, διαπιστώθηκε ότι η διαφορά στην επίδοση για την οποία ευθύνεται το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μπορεί να μειωθεί σημαντικά με τη φοίτηση των μαθητών από χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα σε ποιοτικά νηπιαγωγεία. Επομένως, θα είχε ενδιαφέρον να διεξαχθούν συναφείς έρευνες και στην Ελλάδα, προκειμένου να διαπιστωθεί αν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της φοίτησης στο νηπιαγωγείο και της μετέπειτα σχολικής επίδοσης. Στην περίπτωση που συμφωνούν τα αποτελέσματα των ερευνών στην Ελλάδα με εκείνα άλλων χωρών (όπως, OECD, 2012c· Sylva, Melhuish, Sammons, Siraj-Blatchford, & Tagart 2010), είναι σημαντικό να διαμορφωθούν και να υλοποιηθούν εκπαιδευτικές πολιτικές προς τέτοιες κατευθύνσεις.

Επίσης, δεδομένου ότι διαπιστώθηκε σημαντική διαφοροποίηση στην επίδοση των μαθητών ανά σχολείο, κρίνεται σκόπιμο να ερευνηθεί στο μέλλον η διαφοροποίηση της επίδοσης των μαθητών με βάση και άλλους παράγοντες, όπως οι γεωγραφικές περιφέρειες, και η συσχέτισή τους με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των μαθητών. Ο Μυλωνάς (1982) διεξήγαγε σχετική έρευνα με περιορισμένο δείγμα τη δεκαετία του '70 κι εντόπισε διαφοροποίηση στην επίδοση με βάση τη γεωγραφική περιοχή. Ενδείκνυται, επομένως, να διεξαχθεί μια συναφής έρευνα με πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό δείγμα. Επιπροσθέτως, είναι απαραίτητο να διερευνηθούν και άλλοι παράγοντες που πιθανώς να επιδρούν στη συσχέτιση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών και των σχολείων με την επίδοση (Harker & Tymms, 2004· Marsh et al., 2009), όπως η κατεύθυνση του σχολείου (γενική-ΓΕΛ/τεχνική-ΕΠΑΛ), το καθεστώς λειτουργίας του σχολείου (δημόσιο/ιδιωτικό) και το ποσοστό μαθητών στα σχολεία με μεταναστευτικό υπόβαθρο και χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο. Τέλος, είναι σημαντικό να υπάρξουν και διαχρονικές έρευνες στην Ελλάδα, με πανελλήνιο αντιπροσωπευτικό δείγμα, οι οποίες θα διερευνήσουν σε βάθος χρόνου την επίδραση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των μαθητών

και των σχολείων στην επίδοση στην κατανόηση κειμένου των μαθητών (Harker & Tymms, 2004· Marsh et al., 2009).

Συμπερασματικά, δεδομένου ότι η έρευνα έδειξε σημαντική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και επίδοσης στην Ελλάδα τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο σχολείου, έγινε εμφανής η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα σε αυτόν τον τομέα, προκειμένου να προκριθούν οι βέλτιστες εκπαιδευτικές πρακτικές που θα οδηγήσουν στην επίτευξη ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση για όλους τους μαθητές. Τα παραδείγματα άλλων χωρών του ΟΟΣΑ, όπως η Φινλανδία, που με βάση τα αποτελέσματα του προγράμματος PISA φαίνεται να έχουν επιτύχει όχι μόνο αποτελεσματική μάθηση, σε ό,τι αφορά τις γνώσεις και τις ικανότητες που αποτιμά το PISA, αλλά και ισότητα στην παροχή εκπαιδευτικών ευκαιριών (OECD, 2010), φανερώνουν ότι η άμβλυνση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων δεν αποτελεί ουτοπία, αλλά με την ενδεδειγμένη εκπαιδευτική πολιτική θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

- Baumert, J., Blum, W., & Neubrand, M. (2004). Drawing the lessons from PISA 2000 - Long term research implications: Gaining a better understanding of the relationship between system inputs and learning outcomes by assessing instructional and learning processes as mediating factors. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 7, 143-157.
- Bernstein, B. (1971). *Class, codes, and control*. New York: Schocken Books.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Chapman, C., Muijs, D., Reynolds, D., Sammons, P., & Teddlie, C. (Eds) (2015). *The Routledge international handbook of educational effectiveness and improvement: Research, policy and practice*. UK: Routledge.
- Coleman, J. S., Campbell, E. Q., Hobson, C. J., McPartland, J., Mood, A. M., Weinfeld, F. D., & York, R. L. (1966). *Equality of educational opportunity*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Cooper, B., & Dunne, M. (2000). *Assessing children's mathematical knowledge*. London: Open University Press.
- Creemers, B., Kyriakides, L., & Sammons, P. (2010). *Methodological Advances in Educational Effectiveness Research*. London: Taylor & Francis.
- Δανασσής-Αφεντάκης, Α., Μιχάλης, Α., Μυλωνάς, Κ., Σπανός, Γ., & Φουντοπούλου, Μ. (2002). *Γλωσσική Επάρκεια. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης.
- Δραγώνα, Θ., Σκούρτου, Ε., & Φραγκουδάκη, Α. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες*, Τόμος Α. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Δώσσα, Κ., Χρηστίδου, Β., & Λάμνιαν, Κ. (2008). Η κοινωνική προέλευση των μαθητών και ο προσανατολισμός τους σε νοήματα: η δραστηριότητα ομαδοποίησης εικόνων. *Επιστήμες Αγωγής*, 3, 65-79.
- EACEA/Eurydice (2012). *Developing key competences at school in Europe*. Brussels: Eurydice.
- Flouris, G., Calogiannakis-Hourdakis P., Spiridakis J., & Campbell, J. R. (1994). Tradition and socio-economic status are Greek keys to academic success. *International Journal of Educational Research*, 21(7), 705-712.

- Ganzeboom, H., De Graaf, P., & Treiman, D. (1992). A standard international socio-economic index of occupational status. *Social Science Research*, 21, 1-56.
- Gouvias, D., Katsis, A., & Limakopoulou, A. (2012). School achievement and family background in Greece: a new exploration of an omnipresent relationship. *International studies in sociology of education*, 22 (2), 125-145.
- Harker, R., & Tymms, P. (2004). The effects of student composition on school outcomes. *School Effectiveness and School Improvement*, 15 (2), 177-199.
- Hartas, D. (2011). Families' social backgrounds matter: socio-economic factors, home learning and young children's language, literacy and social outcomes. *British Educational Research Journal*, 37 (6), 893-914.
- Howell, W., Peterson, P., Wolf, P., & Campbell, D. (2002). *The education gap: Vouchers and urban schools*. Washington, DC: Brookings Institution.
- International Labour Organisation (1990). *International Standard Classification of Occupations: ISCO-88*. Geneva: International Labour Office.
- Jencks, C., Smith, M., Acland, H., Bane, M. J., Cohen, D., Gintis, H., et al. (1972). *Inequality*. New York: Basic Books.
- Jaeger, M., & Holm, A. (2007). Does parents' economic, cultural, and social capital explain the social class effect on educational attainment in the Scandinavian mobility regime? *Social Science Research*, 36, 719-744.
- Kanes, C., Morgan, C., & Tsatsaroni, A. (2010). Analysing PISA's regime of rationality. In U. Gellert, E. Jablonka, & C. Morgan (Eds.), *Proceedings of the Sixth International Mathematics Education and Society Conference* (pp. 272–282). Berlin: Freie Universität Berlin.
- Katsillis, J., & Rubinson, R. (1990). Cultural capital, student achievement and educational reproduction: The case of Greece. *American Sociological Review*, 55(2), 270-279.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ. (1995). *Κοινωνιολογική Ανάλυση της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Οι εισαγωγικές εξετάσεις (Τομ. 1)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ. (1996). *Κοινωνιολογική Ανάλυση της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Οι εισαγωγικές εξετάσεις (Τομ. 2)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ., Σολομών, Ι., & Σταμέλος, Γ. (2000). *Ανιχνεύοντας την Επίδοση των Μαθητών στην Ελληνική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Koulaidis, V., & Tsatsaroni, A. (1996). A pedagogical analysis of science Textbook: How can we proceed?. *Research in Science Education*, 26(1), 55-71.
- Κυρίδης, Α. (1997). *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση και η πρόσβαση στο πανεπιστήμιο (1955-1985)*. Αθήνα: Gutenberg.

- Λάμνιαν, Κ. (2002). Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση. Διακριτές προσεγγίσεις. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Levin, H. (1998). Educational vouchers: Effectiveness, choice, and costs. *Journal of Policy Analysis and Management*, 17, 373–392.
- Marsh, H.W., Lüdtke, O., Robitzsch, A., Trautwein, U., Asparouhov, T., Muthén, B., & Nagengast, B. (2009). Doubly-latent models of school contextual effects: Integrating multilevel and structural equation approaches to control measurement and sampling error. *Multivariate Behavioral Research*, 44(6), 764-802.
- Mizala, A., & Torche, F. (2012). Bringing the schools back in the stratification of educational achievement in the Chilean voucher system. *International Journal of Educational Development*, 32(1), 132-144.
- Μυλωνάς, Θ. (1982). Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Γρηγόρης: Αθήνα.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2012). Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Αθήνα: Gutenberg.
- OECD (1999). *Classifying educational programmes. Manual for ISCED-97 Implementation in OECD countries*. Paris: OECD.
- OECD (2001). *Knowledge and skills for life: First results from PISA 2000*. Paris: OECD.
- OECD (2004). *Learning for tomorrow's world: First results from PISA 2003*. Paris: OECD.
- OECD (2007). *PISA 2006 science competencies for tomorrow's world*. Paris: OECD.
- OECD (2009). *PISA 2009 Assessment Framework – Key Competencies in Reading, Mathematics and Science*. Paris: OECD.
- OECD (2010). *PISA 2009 Results: Overcoming social background*. Paris: OECD.
- OECD (2012a). *PISA 2009 Technical Report*. Paris: OECD.
- OECD (2012b). *PISA in focus 20: Are school vouchers associated with equity in education?* OECD.
- OECD (2012c). *Starting Strong III: Early Childhood and Care*. OECD: Paris.
- Παϊζή, Λ., & Καβουκόπουλος, Φ. (2001). Η γλώσσα στο σχολείο. Αθήνα: Νεφέλη.
- Παπακωνσταντίνου, Π. (1981). Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση. *Ο Πολίτης*, 44, 46-51.
- Prenzel, M., Kobarg, M., Schops, K., & Ronnebeck, S. (Eds) (2013). *Research on PISA: Research outcomes of the PISA research conference 2009*. London: Springer.
- Psacharopoulos, G., & Tassoulas, S. (2004). Achievement at the higher education entry examinations in Greece: A procrustean approach. *Higher education*, 47, 241-252.
- Rasbash, J., Steele, F., Browne, W., & Prosser, B. (2005). *A user's guide to MLwiN version 2.0*. Bristol, UK: Centre for Multilevel Modeling, University of Bristol.

- Retali, A. K. (2011). Students' science achievement, self-beliefs and aspirations in Greece, with a focus on immigrants: An analysis of Greek PISA 2006 data and a cross-national comparison. Unpublished doctoral thesis. Oxford: University of Oxford.
- Ρετάλη, Κ. (2013). Επίδοση μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο στην Ελλάδα: Ευρήματα και προκλήσεις. Στο Π. Αγγελίδης & Χ. Χατζησωτηρίου (Επιμ.), Διαπολιτισμικός διάλογος στην εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτικές πεποιθήσεις και παιδαγωγικές πρακτικές (σ. 321-350). Αθήνα: Διάδραση.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε. (2006). Εκπαίδευση και Κοινωνικές Ανισότητες. Η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997-2004). Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Sirin, S. R. (2005). Socioeconomic status and academic achievement: a meta-analytic review of research. *Review of Educational Research*, 75(3), 417-453.
- Σοφianoπούλου, Χ. (2011). Ανάλυση της εκπαιδευτικής επίδοσης. Μελέτη περίπτωσης: Το διεθνές πρόγραμμα για την αξιολόγηση των μαθητών PISA 2006. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Sylva, K., Melhuish, E., Sammons, P., Siraj-Blatchford, I. & Tagart, B. (Eds) (2010). *Early Childhood matters: Evidence from the effective pre-school and primary education project*. London: Routledge.
- Teddlie, C., & Reynolds, D. (2000). *The international handbook of school effectiveness research*. London: Falmer Press.
- White, K. R. (1982). The relation between socioeconomic status and academic achievement. *Psychological Bulletin*, 91, 461-481.
- Willms, J. D. (2006). *Learning divides: Ten policy questions about the performance and equity of schools and schooling systems*. UIS Working Paper No. 5. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζηνικήτα, Β. (Επιμ.) (2012). *PISA 2009: Πλαίσιο αξιολόγησης και αποτελέσματα*. Αθήνα: ΙΕΠ.

Η πρόταση υλοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης «Ενίσχυση Μεταδιδασκόντων Ερευνητών/τριών» του ΕΠΕΔΒΜ με Φορέα Διαχείρισης την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, Δικαιούχο το ΕΑΠ και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους.

Ειδικό ένθετο:

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ

Η αποδόμηση της (ενοχοποιημένης) εθνικής ταυτότητας ως προϋπόθεση της ειρηνικής συμβίωσης με τον εθνικό Άλλο στο κείμενο της Elena Ioannidou *Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values*

Κάλλη Δρουσιώτη *

Περίληψη

Η γενικευμένη παραδοχή ότι τα Αναλυτικά Προγράμματα έχουν πολιτική διάσταση ενισχύει την απόφαση μιας πιο διεισδυτικής εξέτασης τόσο των ίδιων των Α.Π. ως πολιτικών κειμένων όσο και των ακαδημαϊκών θέσεων που τα στηρίζουν. Με αυτό το σκεπτικό, το παρόν άρθρο αναλύει, ακολουθώντας τη μέθοδο των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, ένα νέο ηγεμονικό λόγο για την καλλιέργεια ταυτοτήτων στα Α.Π., όπως συγκεκριμενοποιείται στο κείμενο της Elena Ioannidou *Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values*. Το κείμενο αυτό, στο πλαίσιο επιδοκίμασias του κυπριακού Α. Π. του 2010, παρουσιάζει την ελληνική εθνική συνείδηση στην Κύπρο ως «έξωθεν επιβεβλημένη» και «υπαίτια» της αρνητικής αντιμετώπισης της ετερότητας, «εκλογικεύοντας», έτσι, την πρότασή του για αποδόμηση της ελληνικότητας στο κυπριακό συγκείμενο, πράγμα που έμμεσα απορρίπτει τη δυνατότητα οποιουδήποτε υγιούς [δηλαδή μη σοβινιστικού] αυτοπροσδιορισμού.

Λέξεις κλειδιά: αποδόμηση ελληνικότητας, αρνητική αντιμετώπιση ετερότητας, κυπριακό Αναλυτικό Πρόγραμμα 2010

* Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Επιστημών της Αγωγής, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Εισαγωγή

Στην Κύπρο παρατηρείται μια τάση δαιμονοποίησης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, αφού σε αυτή χρεώνεται η αρνητική αντιμετώπιση της ετερότητας. Ως αποτέλεσμα, η αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας προβάλλεται ως προϋπόθεση αναίρεσης της προβληματικής αντιμετώπισης του Άλλου. Το σκηνικό αυτό συναντάται και στο επιμέρους συγκείμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Το παρόν άρθρο αναλύει τη μονοδιάστατη, αρνητική αντίληψη της σχεσιακής πραγματικότητας του Εμείς με τον Άλλο, όπως αυτή αναδύεται μέσα από το κείμενο της Elena Ioannidou (2012) *Language policy in Greek Cypriot Education: tensions between national and pedagogical values*.

Οι θέσεις του κειμένου της Ioannidou (2012) συνιστούν, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ένα νέο νόημα που επιδιώκεται να επιβληθεί ηγεμονικά.¹ Για αυτόν τον λόγο η μέθοδος ανάλυσης των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe (1985) που εστιάζεται στην ηγεμονία κρίνεται καταλληλότερη για την προσέγγιση των συγκεκριμένων θέσεων. Η μέθοδος ανάλυσης λόγου των Laclau και Mouffe, έχει ως αφηγηριακές παραδοχές (α) τη μεταδομιστική θέση ότι υπάρχουν πολλαπλά συστήματα νοήματος και (β) την εμπνευσμένη από τον Antonio Gramsci² θέση ότι η φυσικοποίηση ενός νοήματος προκύπτει από την επικράτησή του έναντι άλλων ενδεχομενικών νοημάτων. Έπειτα, επικεντρώνεται στον αγώνα φυσικοποίησης και επικράτησης συγκεκριμένων νοημάτων. Ακολουθώντας το πλαίσιο σκέψης των Laclau και Mouffe, το άρθρο εξετάζει το νόημα που επιδιώκει να φυσικοποιήσει ο υπό ανάλυση ηγεμονικός λόγος (όπως συγκεκριμενοποιείται στο κείμενο της Ioannidou) αναφορικά με την εθνική ταυτότητα και τον ρόλο της στην προβληματική σχέση με την ετερότητα. Επομένως, το άρθρο διερευνά την «αλληλοανααιρούμενη» σχέση της εθνικής ταυτότητας με τον εθνικό Άλλο, που συνιστά το κομβικό σημείο [nodal point] γύρω από το οποίο καθλώνεται το νόημα, καθιστώντας έτσι την ελληνική εθνική ταυτότητα υπαίτια για την προβληματική σχέση με τον εθνικό Άλλο. Θα διαφανεί ότι η κειμενική διαπραγμάτευση της *ίδιας της εθνικής ταυτότητας των Ελληνοκυπρίων* (η οποία, υποτιθέμενα, «διαμορφώθηκε» από τις εκπαιδευτικές

¹ Πρόκειται για ένα νέο, αντι-εθνικό, εκπαιδευτικό λόγο – ηγεμόνευση, που εξ όσων γνωρίζω δεν έχει απασχολήσει την ακαδημαϊκή κοινότητα μέχρι σήμερα.

² Πρόκειται για την έννοια της ηγεμονίας που «ερμηνεύεται καλύτερα ως η οργάνωση της συναίνεσης - ως οι διαδικασίες με τις οποίες συγκροτούνται οι υποτελείς μορφές συνείδησης χωρίς προσφυγή στη βία ή τον καταναγκασμό» (Barrett, 1991: 54). Η έννοια αυτή αναπτύσσεται εκτενώς στη συνέχεια.

πολιτικές και παρουσιάζεται ως «έξωθεν επιβεβλημένη») συνιστά το *μετέωρο σημαίνον* [floating signifier]. Τα μετέωρα σημαίνοντα έχουν διαφορετικό νόημα στις αντιτιθέμενες αλυσίδες (Laclau, 1997), άρα, διεξάγεται ένας αγώνας ώστε να καθλωθεί το νόημά τους. Τέλος, θα αναδειχθεί πώς η *ειρηνική συνύπαρξη με τον εθνικό Άλλο* αποτελεί το *κενόν σημαίνον* [empty signifier] δηλαδή, το σημαίνον της απουσίας ή έλλειψης (Laclau, 1996) του υπό ανάλυση λόγου.

Με την εφαρμογή της θεωρίας του λόγου των Laclau και Mouffe (α) θα αναδειχτούν τα νοήματα που ο συγκεκριμένος λόγος (ως ηγεμονική παρέμβαση) επιχειρεί να καθλώσει και (β) θα εξηγηθεί γιατί αυτή η νέα ηγεμονική παρέμβαση επιχειρεί την αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας (καταλήγοντας να αντιφάσκει με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και περιστάσεις προκειμένου να εκλογικεύσει το εγχείρημά της). Προτού, όμως, προχωρήσουμε στην ανάλυση και ανάδειξη του υπό εξέταση ηγεμονικού λόγου, απαιτείται η αποσαφήνιση της λογο-αναλυτικής προσέγγισης των Laclau και Mouffe όσο το δυνατόν επαρκέστερα στο πλαίσιο ενός άρθρου.

1. Η λογο-αναλυτική προσέγγιση των Laclau και Mouffe

Η ανάλυση λόγου των Laclau και Mouffe διερευνά τον αγώνα που διεξάγεται προς επικράτηση ενός νοήματος έναντι άλλων, ενδεχομενικών νοημάτων. Αυτός ο ερευνητικός προσανατολισμός έχει τις ρίζες του στις εξής βασικές θεωρητικές παραδοχές: (α) τη μεταδομιστική θέση ότι υπάρχουν πολλαπλά συστήματα νοήματος και (β) τη Γκραμσιανή θέση ότι η φυσικοποίηση ενός νοήματος προκύπτει από την επικράτησή του έναντι άλλων ενδεχομενικών.

Ως προς την πρώτη παραδοχή, οι Laclau και Mouffe υιοθετούν τη μεταδομιστική θέση ότι, επειδή η σύνδεση του σημαίνοντος με το σημαίνόμενο³ δεν είναι παγιωμένη, αλλά ρευστή, η νοηματοδότηση είναι ενδεχομενική. Κατ' επέκταση, «οι ομιλητές μπορούν να αλλάξουν τις σχέσεις των σημείων και να τους δώσουν νέες σημασίες» και συνεπώς «οι δομές του νοήματος καθορίζονται και αμφισβητούνται μέσα από συμβάσεις, διαπραγματεύσεις και συγκρούσεις σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα» (Phillips & Jorgensen, 2009: 57-58). Εφόσον το νόημα είναι ρευστό

³ Εδώ, ίσως χρειάζεται να θυμηθούμε ότι σημαίνον είναι η ακουστική μορφή και σημαίνόμενο η ιδέα στην οποία παραπέμπει το σημαίνον. Σημαίνον και σημαίνόμενο μαζί συνιστούν το σημείο (Saussure, 1979).

και ενδεχομενικό, διεξάγονται κοινωνικοί αγώνες που στοχεύουν να διαμορφώσουν και να καθιρώσουν το νόημα. Σκοπός της ανάλυσης λόγου είναι η μελέτη αυτών ακριβώς των αγώνων, καθώς και των συνεπειών που προκύπτουν από την ενδεχομενική επικράτηση του ενός ή του άλλου νοήματος.

Ως προς τη δεύτερη παραδοχή, η γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας συνιστά κριτική ανάγνωση της μαρξιστικής θέσης ότι η κοινωνία είναι *a priori* ταξικά διαχωρισμένη. Για τον Gramsci, τα πολιτικά υποκείμενα δεν καθορίζονται από τις τάξεις αλλά από τη συλλογική βούληση που είναι «αποτέλεσμα της πολιτικο-ιδεολογικής έκφρασης (...) ιστορικών δυνάμεων» (Laclau & Mouffe, 1985: 61). Δηλαδή, η γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας εξηγεί (α) το πώς η συνείδηση διαμορφώνεται *χωρίς* τη διαμεσολάβηση βίας ή καταναγκασμού και άρα (β) τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε τάξεις. Σε αυτό ακριβώς το σημείο αναδύεται η σημασία του νοήματος: «ένας μηχανισμός-κλειδί για τη σταθεροποίηση των σχέσεων εξουσίας είναι και η *παραγωγή νοήματος*: μέσω της τελευταίας είναι δυνατόν να επέλθει η *φυσικοποίηση των εξουσιαστικών σχέσεων*, που γίνονται έτσι αναπόσπαστο στοιχείο του κοινού νου και *δεν μπορούν πια να αμφισβητηθούν*» (Phillips & Jorgensen, 2009: 70, η έμφαση δική μου).

Αξίζει να αναφερθεί ότι η θεωρία του Gramsci δεν αποστασιοποιείται από τον οικονομικό ντετερμινισμό: Ο Gramsci «θέτει ένα όριο στην αποδομητική λειτουργία της ηγεμονίας» (Laclau & Mouffe, 1985: 69), αφού θεωρεί ότι η ηγεμονία πηγάζει μόνο από τις οικονομικά κυρίαρχες τάξεις. Έτσι (α) επαναφέρει τον καθοριστικό ρόλο της οικονομίας, (β) θεωρεί ότι η ηγεμονία δεν είναι εξ ολοκλήρου το αποτέλεσμα των αγώνων των τάξεων και (γ) ισχυρίζεται ότι αυτή η «συστατική λογική του οικονομικού χώρου [τελικά] δεν είναι ηγεμονική» (Laclau & Mouffe: 69). Μολονότι ο Gramsci εισήγαγε την έννοια της ηγεμονίας για να εξηγήσει το χωρίς βία επιβεβλημένο νόημα αναφορικά με τη φυσικοποίηση των σχέσεων εξουσίας, εντούτοις, δεν ξέφυγε από τον οικονομικό ντετερμινισμό, διότι θεώρησε ότι μόνο οι κυρίαρχες οικονομικά τάξεις μπορούν να φυσικοποιήσουν το νόημα και κατ' επέκταση τις σχέσεις εξουσίας.

Οι Laclau και Mouffe χρησιμοποιούν τον όρο ηγεμονία, απαλλαγμένο από τον οικονομικό ντετερμινισμό, για να περιγράψουν τις διαδικασίες που αποσκοπούν γενικά στην καθήλωση/φυσικοποίηση του νοήματος. Η φυσικοποίηση ενός νοήματος συνιστά επιτυχημένη ηγεμονική παρέμβαση, όπου αποκλείονται άλλα ενδεχομενικά νοήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει αφανισμό κάθε ανταγωνιστικού λόγου.

Η μεταδομιστική θέση ότι το νόημα δεν είναι παγιωμένο αλλά ρευστό και ενδεχομενικό, σε συνδυασμό με τη γκραμισιανή θέση ότι η συνείδηση διαμορφώνεται συναινετικά και χωρίς βία, οδήγησε τους Laclau και Mouffe στην εξής θεώρηση: Η αυτοσυνείδηση των υποκειμένων και η φυσικοποίηση του νοήματος εδραιώνονται [ως προς το είναι τους] ρηματικά, εφόσον ο λόγος έχει τη δύναμη να διαμορφώσει και να καθλώσει, έστω προσωρινά, το νόημα. Κινούμενη σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, η λογο-αναλυτική τους προσέγγιση εστιάζεται στον αγώνα που διεξάγεται προς επικράτηση του νοήματος. Με σκοπό τη διερεύνηση αυτού του αγώνα, οι δυο στοχαστές αξιοποιούν τις εξής έννοιες: συνάρθρωση, λόγος, στιγμή, στοιχείο, κομβικό σημείο, μετέωρο σημαίνον και κενό σημαίνον. Παρακάτω θα εξηγηθούν οι έννοιες αυτές.

Οι Laclau και Mouffe (1985) ορίζουν ως συνάρθρωση [articulation] το νόημα που αποκτούν τα στοιχεία του λόγου μέσα από τη συναρθρωτική πρακτική, δηλαδή τη σχέση τους με τα άλλα στοιχεία του λόγου· από αυτήν τη συναρθρωτική πρακτική προκύπτει μια ολότητα, η οποία ονομάζεται λόγος [discourse] (σ. 105). Τα νοήματα, όμως, των σημείων ή θέσεων όπως προκύπτουν στον εκάστοτε λόγο ισχύουν στη δεδομένη συνάρθρωση -και όχι γενικά ή παγιωμένα [αν και σχετικά καθορισμένα και αδιαμφισβήτητα (Phillips & Jorgensen, 2009)]- γι' αυτό τα ονομάζουμε στιγμές [moments]. Όμως, οι στιγμές είναι διαφορετικές σε μια άλλη συνάρθρωση, επομένως, τα νοήματα που δεν ισχύουν σε μια δεδομένη συνάρθρωση (δηλαδή είναι στιγμές ενός άλλου λόγου) ονομάζονται στοιχεία [elements].

Εδώ αναδύεται η σημασία των κομβικών σημείων [nodal points]: Αυτά συνιστούν τα κυρίαρχα σημεία, γύρω από τα οποία το νόημα καθλώνεται μερικώς (Laclau & Mouffe, 1985: 112). Η λειτουργία τους είναι παρεμβατική με την έννοια ότι αυτά δίνουν ένα νέο νόημα στα σημεία του λόγου.⁴ Δηλαδή, ο λόγος, μέσω του κομβικού σημείου, μετατρέπει τα στοιχεία σε στιγμές, καθορίζοντας με συγκεκριμένο τρόπο το νόημά τους.

Τα σημαίνοντα, τώρα, που συναρθρώνονται διαφορετικά στους ανταγωνιστικούς λόγους ονομάζονται μετέωρα σημαίνοντα [floating signifiers]. Τα μετέωρα σημαίνοντα

4 Η λειτουργία των κομβικών σημείων γίνεται πιο κατανοητή μέσα από το εξής παράδειγμα: Στον λόγο του υπό ανάλυση κειμένου εδώ, η αλληλοαναιρούμενη σχέση εαυτού και ετερότητας συνιστά το κομβικό σημείο. Αυτή ακριβώς η σύλληψη της σχέσης «Εμείς – Άλλος» ως αλληλοαναιρούμενης είναι που δίνει ένα νέο νόημα στην εθνική ταυτότητα: θεωρείται αδιακρίτως υπαίτια της προβληματικής σχέσης με την ετερότητα και η επίλυση του προβλήματος αυτού τίθεται υπό προϋποθέσεις αποδόμησης της εθνικής ταυτότητας.

διαφοροποιούνται από τα στοιχεία, διότι τα πρώτα αφορούν στα σημαίνοντα για τα οποία διεξάγεται αγώνας προς καθήλωση του νοήματός τους. Τέλος, το κενό σημαίνον [empty signifier] αντιστοιχεί «σε μια καταστατική έλλειψη (...) [και] γίνεται αντιληπτό μέσα από την αδυνατότητα της ικανής αναπαράστασής του» (Laclau, 1996: 40). Ένα κενό σημαίνον, για παράδειγμα, είναι η «τάξη» σε μια κατάσταση ριζικής αποδιοργάνωσης, διότι η τάξη «είναι παρούσα ως αυτό που είναι απόν· μετατρέπεται σε κενόν σημαίνον, στο σημαίνον αυτής της απουσίας» (σ. 44). Έτσι, συμπληρώνει ο Laclau, κάθε όρος που γίνεται το σημαίνον μιας έλλειψης σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό συγκείμενο (π.χ. ενότητα, επανάσταση) συνιστά κενό σημαίνον, την πλήρωση του οποίου υπόσχεται ο ηγεμονικός λόγος.

2. Η αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας ως προϋπόθεση (;) της ειρηνικής συμβίωσης με τον εθνικό Άλλο: Μια ακόμη ηγεμονική παρέμβαση

Ήδη παρουσιάστηκαν οι βασικές έννοιες της λογο-αναλυτικής προσέγγισης των Laclau και Mouffe, οι οποίες θα αποτελέσουν εργαλεία ανάλυσης των υπό εξέταση θεμάτων. Αξιοποιούνται αυτές οι έννοιες – εργαλεία μέσα από τέσσερις βασικές θεματικές. Αυτές αναδύονται στο κείμενο της Ioannidou (2012) και αποτελούν παραμέτρους ενός νέου νοήματος, το οποίο ο λόγος της Ioannidou φυσικοποιεί. Οι θεματικές αυτές είναι: (1) Η «αλληλοαναιρούμενη» σχέση του εθνικού Εαυτού με τον εθνικό Άλλο και οι «ευθύνες» των εκπαιδευτικών πολιτικών για την προβληματική σχέση με την ετερότητα, δηλαδή, η προσέγγιση του προβλήματος στη βάση της αποδόμησης της διαφορετικότητας. (2) Η «προβληματική» προώθηση της «ξένης» και «απόμακρης» ελληνικής γλώσσας και ελληνικότητας στο ελληνοκυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα, σε αντίθεση προς τη σημερινή προώθηση της κυπριακής διαλέκτου. (3) Οι αντιφάσεις και αυθαιρεσίες ως προς τη γεγονотική διάσταση⁵ του

5 Η αναφορά στις αντιφάσεις με το γεγονотικό πεδίο, ίσως εκ πρώτης όψεως να ξενίζει εφόσον, σύμφωνα με το εργαλείο ανάλυσης εδώ, δηλαδή, την ανάλυση λόγου των Laclau και Mouffe, η πραγματικότητα είναι ρηματικά συγκροτημένη, πράγμα που εγείρει ερωτήματα ως προς την προσβασιμότητα στο γεγονотικό. Όπως το θέτουν οι ίδιοι, «η 'αλήθεια' (...) για το είναι των πραγμάτων συγκροτείται εντός ενός θεωρητικού και ρηματικού πεδίου, και η ιδέα της αλήθειας έξω από κάθε πλαίσιο είναι απλώς χωρίς νόημα» (Laclau & Mouffe, 1987: 86). Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται άρνηση του γεγονотικού πεδίου, διότι οι δυο στοχαστές διαχωρίζουν το είναι των πραγμάτων από την ύπαρξή τους. Οι Laclau και Mouffe (1985) παραθέτουν το εξής παράδειγμα: μια φυσική καταστροφή, όπως ένας σεισμός ή η κατάρρευση μιας γέφυρας, αναμφισβήτητα υπάρχει, «με την έννοια ότι συμβαίνει εδώ και τώρα ανεξάρτητα από τη θέλησή μου» (σ. 108). Συνεπώς, η αναγνώριση της ύπαρξης των πραγμάτων και γεγονότων επιτρέπει την άσκηση κριτικής, ωστόσο πάντα εντός ενός ρηματικού και ιδεολογικού

θέματος που επιτελούνται στον βωμό της συμφιλίωσης με την ετερότητα και (4) η πρόταση του ηγεμονικού λόγου για αποδόμηση της ελληνικότητας. Παρακάτω αναλύονται εκτενώς αυτές οι θεματικές.

2. 1. Ο εθνικός Εαυτός και ο εθνικός Άλλος: μια σχέση προβληματική και «αλληλοαναιρούμενη»: η προτεινόμενη αποδόμηση της διαφορετικότητας

Το κομβικό σημείο στο υπό ανάλυση κείμενο είναι η προσέγγιση της σχέσης εθνικού Εαυτού και εθνικού Άλλου ως αλληλοαναιρούμενης. Ως αποτέλεσμα, δεν εξετάζονται οι δυνατότητες συνύπαρξης των διαφορετικών χωρίς αλληλοαναίρεση. Απόρροια αυτής της θέσης είναι η προβολή της αποδόμησης της εθνικής ταυτότητας ως προϋπόθεσης της ειρηνικής συνύπαρξης με την ετερότητα. Κατ' επέκταση, οι εκπαιδευτικές πολιτικές που έχουν εθνικό προσανατολισμό θεωρούνται αδιαφοροποίητα υπεύθυνες για την προβληματική σχέση με την ετερότητα, π.χ. για την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους της Κύπρου. Εδώ, λοιπόν, το κομβικό σημείο μεταβάλλει το νόημα της εθνικής ταυτότητας [στοιχείο] ως εξής [στιγμή]: η ελληνική εθνική ταυτότητα των Ελληνοκυπρίων θεωρείται υπαίτια της προβληματικής σχέσης με την ετερότητα και «πρέπει» να αποδομηθεί. Στις σελίδες που ακολουθούν θα φανεί πώς αναδύεται στο υπό ανάλυση κείμενο αυτή η μεταβολή.

Η Ioannidou (2012) θεωρεί ότι τα εθνικά ιδεώδη ενδογενώς αντιμάχονται την ετερότητα και εκλαμβάνει την προσήλωση στα εθνικά ιδεώδη ως εξ ορισμού αντίθετη προς τον σεβασμό στην ετερότητα. Αυτό διαφαίνεται κυρίως από το πώς η Ioannidou προσεγγίζει την εκπαιδευτική πολιτική μετά το 1974: εκλαμβάνει τη στηλίτευση της εθνικιστικής ρητορικής ως μείωση της εθνικής χροιάς και προώθηση της δημοκρατίας, της ισότητας και του σεβασμού στις άλλες κοινότητες. Αναφέρει: «Τα γεγονότα του 1974 είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην εκπαιδευτική ρητορεία, μειώνοντας την ισχυρή εθνική [national] της χροιά και προωθώντας αξίες όπως 'ο σεβασμός στις άλλες κοινότητες' και 'η δημοκρατία και η ισότητα'» (σ. 221). Εδώ το εθνικό στοιχείο *εν γένει*, με την αναφορά σε ισχυρή *εθνική* και όχι *εθνικιστική* χροιά

πεδίου. Και αυτό γιατί δεν μπορούμε να απαλλαγούμε από τα φυσικοποιημένα νοήματα, εφόσον δεν μπορούμε να αμφισβητούμε συνεχώς τα πάντα. Έτσι, θα μας απασχολήσουν συγκεκριμένα γεγονότα (π.χ. εισβολή), των οποίων η ύπαρξη δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, χωρίς αυτό να εγείρει θέμα ιδεολογικής σκοπιμότητας ή/και αγκύλωσης και τα οποία, ωστόσο, αποσιωπούνται ή υποβιβάζονται στο υπό ανάλυση κείμενο ώστε να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένοι σκοποί.

δεν διαφοροποιείται από το εθνικιστικό πάθος που υποθέτει εθνική ανωτερότητα. Το εθνικό στοιχείο, επομένως, και ο σεβασμός στην ετερότητα γίνονται αντιληπτά ως αντιθετικό ζεύγος, εφόσον η προώθηση της δημοκρατίας, της ισότητας και του σεβασμού στον Άλλο συνδέονται στενά και αντιστρόφως ανάλογα με την εθνική χροιά.

Σε άλλο σημείο, η Ioannidou (2012) προσδιορίζει τον εθνικό προσανατολισμό με το επίθετο «μετριοπαθής» που, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να εισαγάγει διαφοροποίηση (άρα υπάρχει εθνική χροιά που μπορεί να διαφέρει, έστω ως ένα βαθμό, από τον εθνικισμό): «το νεοεισαχθέν το 1981 Αναλυτικό της Γλώσσας περιλάμβανε μετριοπαθείς εθνικούς προσανατολισμούς», όπως η προώθηση του σεβασμού στις άλλες κοινότητες και την κουλτούρα τους, και η προώθηση της αγάπης και του σεβασμού προς την Κύπρο (σ. 221). Βαθύτερα, όμως, αυτή η σύζευξη καλλιέργειας σεβασμού στον Άλλο και μετριοπαθούς εθνικού προσανατολισμού, στο κείμενο της Ioannidou, προϋποθέτει μια σιωπηρή μετακίνηση από το σημασιολογικό πλαίσιο της εθνικής αίσθησης ως ιστορικο-πολιτισμικού ανήκειν (ελληνικότητα) στο πλαίσιο του κρατικού ανήκειν (κυπριακή πολιτότητα). Αυτή η μετακίνηση εντός του κειμένου (η οποία, σημειωτέον, δεν θεωρητικοποιείται ούτε τεκμηριώνεται από την Ioannidou) εξασφαλίζει, και πάλι σε ένα βαθύ εννοιολογικό επίπεδο, τη συντήρηση της ιδέας ότι η εθνική αίσθηση ή ταυτότητα (ως ελληνικότητα πέρα από τις καθόλα σεβαστές κρατικές υποστάσεις) εξ ορισμού αποκλείει τον σεβασμό στην ετερότητα.⁶ Για αυτό ακριβώς, η αγάπη προς την Κύπρο ερμηνεύεται ως μετριοπαθής εθνικός προσανατολισμός μόνο όσο δεν υπάρχει αναφορά στην ελληνικότητα. Ότι εδώ εννοείται η αποσύνδεση από την Ελλάδα επιβεβαιώνεται από την αμέσως επόμενη πρόταση, όπου η Ioannidou προσθέτει: «*Παρόλα αυτά, οι βασικές αξίες της 'ελληνικής' ταυτότητας των Ελληνοκυπρίων και οι στενοί δεσμοί με την Ελλάδα δεν εγκαταλείφθηκαν ποτέ*» (σ. 221, η έμφαση δική

⁶ Όπως το θέτει η Papastephanou (2012β) οι ιδιαίτερες ταυτότητες δεν είναι εξ ορισμού και πάντα ένοχες (σ. 6). Επομένως, ούτε η ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα είναι απαραίτητα προβληματική, άρα δεν αντιτίθεται απαραίτητα στη συμβίωση και συνύπαρξη με τον εθνικό Άλλο [όπως δεν αντιτίθεται στον κοσμοπολιτισμό, στο παράδειγμα της Papastephanou]. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από εμπειρικές έρευνες. Για παράδειγμα, οι De Figueiredo και Elkins (2003) με αφετηρία το ερώτημα εάν η εθνική υπερηφάνεια συνεπάγεται προκατάληψη εις βάρος του εθνικού Άλλου, καταλήγουν στο ότι η εθνική υπερηφάνεια [που ουσιαστικά προϋποθέτει την ύπαρξη εθνικής ταυτότητας] έχει δυο διαφορετικές μορφές: (α) τον εθνικισμό και (β) τον πατριωτισμό. Η διαφοροποίηση των δυο έχει ως εξής: Η εθνική υπερηφάνεια εάν αφορά σε συναισθήματα εθνικής ανωτερότητας (εθνικισμός) τότε συνδέεται με εκδήλωση έχθρας απέναντι στην ετερότητα. Όμως, όσοι εκδηλώνουν απλώς θαυμασμό στις εθνικές αρχές και αξίες (πατριωτισμός) τείνουν να σέβονται την ετερότητα όπως και όσοι δεν εκδηλώνουν αυτό τον θαυμασμό (σ. 186).

μου). Δηλαδή, εάν αγαπά και σέβεται κανείς το κρατικό του ανήκειν, αλλά όχι το εθνικό του ανήκειν (στην περίπτωση που αυτά τα δυο δεν συμπίπτουν, όπως στην περίπτωση της Κύπρου) τότε είναι μετριοπαθής. Εν τέλει, η διασάλευση των ανταγωνιστικών λόγων δεν περιορίζεται στην αναγκαιότητα του σεβασμού στην ετερότητα, αλλά επεκτείνεται στην αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας. Επιβάλλεται, έτσι, ο ισχυρισμός ότι η σχέση εθνικής ταυτότητας και σεβασμού στον εθνικό Άλλο είναι αντιθετική και αλληλοαναιρούμενη.

Αν και όσα η Ioannidou (2012) αναφέρει αμέσως παρακάτω από τα προαναφερθέντα, αποκομμένα από το υπόλοιπο κείμενο ίσως να δημιουργούσαν εντυπώσεις αντίφασης προς τις εδώ ερμηνείες, εντούτοις στο όλο πνεύμα του κειμένου εξηγούνται επαρκώς. Ας το δούμε αυτό πιο διεξοδικά. Αναφέρει η Ioannidou:

«Το Αναλυτικό του 1981 αναγνώριζε την ελληνικότητα των Ελληνοκυπρίων (...). Εκείνο επομένως που τερματίστηκε ήταν η ισχυρή εθνικιστική⁷[nationalistic] ρητορική πριν τη διχοτόμηση [του κράτους] και η μη ανοχή σε βλέψεις για ένα κυπριακό κράτος και μια κυπριακή κοινοτική ταυτότητα» (σ. 221).

Ωστόσο, αυτή η αναφορά δεν αναιρεί τη θέση της Ioannidou (2012) ότι η εθνική ταυτότητα (ελληνικότητα) και η ετερότητα αλληλοαποκλείονται: Η Ioannidou εδώ υπονοεί ότι το Α. Π. του 1981 συνιστούσε ένα πρώτο βήμα προς τον σεβασμό στην ετερότητα [που προσεγγίζεται και εδώ σε προβληματική βάση, μιας και η εγκατάλειψη του εθνικιστικού λόγου εξισώνεται με την κυπριακή κοινοτική ταυτότητα,⁸ άρα την εξάλειψη της εθνικής διαφορετικότητας όλων των κοινοτήτων προς χάρη μιας ομοιογενοποιητικής κρατικής ταυτότητας, όπως φάνηκε πιο πάνω]: μάλιστα, επόμενο βήμα συνιστά η αποδόμηση της ελληνικότητας, την οποία προτείνουν τα Νέα Α.Π. [του 2010], σύμφωνα με την Ioannidou (σ. 226). Αυτή ακριβώς η αναφορά της επιβεβαιώνει την προαναφερθείσα ερμηνεία.

Συνοπτικά, η αντιθετική θεώρηση της σχέσης της εθνικής ταυτότητας με την ετερότητα απορρέει, ανάμεσα σε άλλα, από την εννοιολογική σύγχυση «έθνους» και «κράτους». Η Ioannidou (2012) ερμηνεύει την «αγάπη προς την Κύπρο» ως «μετριοπαθή εθνικό προσανατολισμό» (σ. 221). Ωστόσο, η εθνική υπόσταση των

7 Χωρίς, ωστόσο, να εξηγεί γιατί, ή με ποια έννοια, ήταν εθνικιστικός ο λόγος των προηγούμενων Α.Π.

8 Αν και στο εν λόγω Α.Π. επισημαίνεται ότι η κρατική υπόσταση δεν απειλεί την εθνική ταυτότητα, άρα κρατική και εθνική ταυτότητα μπορούν να συνυπάρξουν, εντούτοις, η Ioannidou (2012) που παραθέτει το συγκεκριμένο χωρίο (σ. 221) δεν συζητά καθόλου αυτή τη δυνατότητα.

Ελληνοκυπρίων (γλώσσα, ήθη, έθιμα, ιστορική μνήμη) δεν ταυτίζεται με, ούτε και εξαντλείται στην, κρατική υπόσταση. Συνεπώς, αυτή η προσέγγιση μαρτυρεί μια παρωχημένη, μοντερνιστική εννοιολογική ταύτιση «έθνους» και «κράτους»,⁹ που αγνοεί την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων όπως αυτή αναδείχθηκε μέσα από τη μεταμοντέρνα θεώρηση (Papastephanou, 2012α).

Εκεί όπου η εθνική ταυτότητα θεωρείται εξ ορισμού αντίθετη με τον σεβασμό στην ετερότητα, αναμενόμενη ιδεολογική συνέπεια είναι η επίρριψη ευθυνών για την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους στις εκπαιδευτικές πολιτικές εθνικού προσανατολισμού: για την Ioannidou (2012), οι εκπαιδευτικές πολιτικές στην Κύπρο αξίζει να διερευνηθούν λόγω της άποψης ότι δίχαζαν και οδηγούσαν στην κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους (σ. 217). Έπειτα αναφέρει ότι η πολιτική αστάθεια ευνοούσε την εθνικιστική ιδεολογία στην εκπαίδευση και στη γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική (σ. 219). Συμφωνεί με την άποψη ότι η ύπαρξη ξεχωριστών εκπαιδευτικών πεδίων ευνοούσε την προσήλωση της εκπαιδευτικής πολιτικής στα εθνικά ιδεώδη και ότι *η κάθε πλευρά διακήρυττε πίστη στο έθνος της* (σ. 219). Από όλα αυτά προκύπτει ότι η προσήλωση στα εθνικά ιδεώδη οδηγεί στην καλλιέργεια διαφορετικών εθνικών συνειδήσεων (τους Εμείς και του Άλλου), πράγμα που πολιτικά ενοχοποιείται και ερμηνεύεται ως διχαστική εκπαιδευτική πολιτική. Με άλλα λόγια, προωθείται η ιδέα ότι η σύνδεση της κάθε κοινότητας (Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων) με την ιδιαίτερη εθνική της ταυτότητα τόνισε τη διαφορετικότητα των δυο κοινοτήτων αλληλοαναιρετικά και είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους.

Επομένως, η διαφορετικότητα και, πιο συγκεκριμένα, η διαφορετική εθνική συνείδηση αναγορεύεται σε αιτία του προβλήματος (και όχι *η μη ανοχή* του διαφορετικού). Αν επεκταθεί αυτή η λογική, οδηγεί στην εξής παράδοση συνέπεια: στο όνομα του σεβασμού της ετερότητας επιβάλλεται ως μόνη δυνατότητα συμφιλίωσης η εγκατάλειψη της διαφορετικότητας και η προώθηση μιας τεχνητής ομοιογένειας. Αυτή η ερμηνεία επιβεβαιώνεται και από τα σημεία «σιωπής» της

⁹ Ομοίως και στο πλαίσιο της ίδιας ηγεμόνευσης, η Amalia Arvaniti (2006) χαρακτηρίζει ως ιδεολογία την άποψη ότι οι Ελληνοκύπριοι δεν διαφέρουν εθνικά από τους Ελλαδίτες, αλλά μόνο κρατικά (σ. 19), χωρίς ωστόσο να εξηγεί το γιατί είναι αναπόδραστη η ταύτιση έθνους – κράτους. [Μιας και στο υπό ανάλυση κείμενο η ελληνική γλώσσα προβάλλεται ως ξένη και έξωθεν επιβεβλημένη στο κυπριακό συγκεκριμένο, αξίζει να σημειωθεί ότι και η Arvaniti, στο ίδιο πνεύμα, αναφέρει ότι οι Ελληνοκύπριοι αρνούνται να παραδεχτούν ότι η κυπριακή και η Κοινή Ελληνική είναι δυο διαφορετικές γλώσσες γιατί αυτό θα συνεπαγόταν ότι οι Ελληνοκύπριοι διαφέρουν και εθνικά από τους Ελλαδίτες (σ. 19)].

Ioannidou (2012): το κείμενό της δεν ενέχει εναλλακτικές προσεγγίσεις του εν λόγω προβλήματος και εισηγήσεις επίλυσής του. Για παράδειγμα, δεν αναφέρει καθόλου ως πιθανή αιτία του προβλήματος τη μη καλλιέργεια του αλληλοσεβασμού και τη μη καλλιέργεια της ιδέας της συνύπαρξης με το διαφορετικό ως τέτοιο και όχι υπό προϋποθέσεις αποδόμησής του. Δεν εξερευνά προσεγγίσεις που να είναι κριτικές και «διορθωτικές» προς διχαστικές κατανοήσεις των εθνικών ιδεωδών χωρίς να είναι εξορισμού αντίθετες με τα εθνικά ιδεώδη και ακυρωτικές της εθνικής ταυτότητας.¹⁰

Η ταύτιση του προβλήματος της κατάρρευσης του δικοινοτικού κράτους με την καθαυτή διαφορετικότητα [και όχι με τη μη ανοχή της] εξηγεί την επιδίωξη αποδόμησης του εθνικού Εαυτού, υπό το ευρύτερο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού: Η Ioannidou (2012), αναφερόμενη στα Νέα Α.Π. του 2010, επισημαίνει ότι «η ευρύτερη φιλοσοφία του κριτικού γραμματισμού είναι καινούργιο στοιχείο στη γλωσσική εκπαίδευση της Κύπρου, μιας και υπαγορεύει την αμφισβήτηση και την αποδόμηση κειμένων και παραδοσιακών αξιών, συμπεριλαμβανομένων θεμελιωδών αξιών όπως 'ελληνικότητα', 'εθνική ταυτότητα' και 'θρησκεία'» (σ. 226).

Αφού η Ioannidou (2012) εντοπίζει την αιτία της προβληματικής σχέσης του εθνικού Εαυτού με τον εθνικό Άλλο στην καθαυτή διαφορετικότητα, συμπεραίνουμε ότι προβάλλει την αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας ως αυτό που: (α) διαδέχεται καινοτομικά τις προηγούμενες διαχωριστικές, εθνικού προσανατολισμού, εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και (β) διορθώνει τις επιπτώσεις τους. Οι προηγούμενες πολιτικές θεωρούνται ότι καλλιέργησαν την εθνική ταυτότητα και οδήγησαν στην κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους, ενώ, τώρα, οι νέες προσεγγίσεις έρχονται να αποδομήσουν την εθνική ταυτότητα ώστε να μπορέσουμε, επιτέλους, να συνυπάρξουμε με τον εθνικό Άλλο, ο οποίος δεν θα είναι πια εθνικός Άλλος, απ' ης στιγμής ο εθνικός Εαυτός θα έχει αποδομηθεί.¹¹ Αυτό εγείρει νέα προβλήματα, όπως

10 Εδώ εγείρονται και ποικίλα θέματα -τα οποία το κείμενο της Ioannidou (2012) εντελώς αγνοεί- σχετικά με τη δυνατότητα ακύρωσης της εθνικής ταυτότητας ή όχι, ζητήματα που συζητούνται δυναμικά στη διεθνή βιβλιογραφία που, ωστόσο, δεν μπορούν να εξεταστούν εδώ για λόγους εστίασης και έκτασης του άρθρου.

11 Ο Yiannis Papadakis (2008) προσεγγίζει με πολύ όμοιο τρόπο την προβληματική σχέση με την ετερότητα. Αρχικά, υπογραμμίζει τα οφέλη (π.χ. ενσυναίσθηση στον πόνο του Άλλου, συμφιλίωση με την ετερότητα) που προκύπτουν όταν τα διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας υιοθετούν την κονστρουξιονιστική κατανόηση της ταυτότητας. Έπειτα, καλωσορίζει τα νέα [2004] τουρκοκυπριακά εγχειρίδια διότι υιοθετούν, όπως υποστηρίζει, την εν λόγω προσέγγιση. Αναφέρει ότι στα νέα τουρκοκυπριακά εγχειρίδια -που όπως σημειώνει προωθήθηκαν από την αριστερή, κυπροκεντρική [Cypricentric] κυβέρνηση που εκφράζει τους δεσμούς όλων των κατοίκων της Κύπρου με την ελπίδα ενός κοινού μελλοντικού κράτους (σ. 138)- ο προσδιορισμός «Τούρκος» αντικαταστάθηκε από τον προσδιορισμό «Τουρκοκύπριος» και «Κύπριος» (σ. 138). Ο προσδιορισμός

το ως ποιοι πλέον θα σεβόμαστε τον εθνικό Άλλο και κατά πόσο ο εθνικός Άλλος παραμένει είτε εθνικός είτε Άλλος· αν υπονοείται η καλλιέργεια μιας κοινής κυπριακής ταυτότητας, τι συμβαίνει με την ετερότητα που υφίσταται πέραν της κρατικής ταυτότητας, εφόσον ο αλληλοσεβασμός εξετάζεται μόνο υπό προϋποθέσεις αποδόμησης της διαφορετικότητας.

Συνολικά, η προβληματική σχέση με την ετερότητα εντοπίζεται στην καθαυτή διαφορετικότητα, λες και αυτή συνεπάγεται αναπόδραστα αλληλοαποκλεισμό, και προτείνεται η αποδόμηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Σ' αυτό το πλαίσιο προσέγγισης εντάσσεται «εύλογα» και «εύστοχα», με την έννοια ότι διευκολύνει τον πιο πάνω στόχο, (α) η ετεροποιημένη¹² παρουσίαση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικότητας ως έξωθεν επιβεβλημένης και (β) η προώθηση της κυπριακής διαλέκτου. Το θέμα αυτό θα μας απασχολήσει αμέσως πιο κάτω.

«Κύπριος», σύμφωνα με τον Papadakis, μπορεί να συμπεριλάβει όλους τους Κύπριους (σ. 138). Ενώ εδώ διαφαίνεται ότι καλωσορίζει τη συγκρότηση της [κατά μια συγκεκριμένη έννοια] κρατικής ταυτότητας, αλλού αναφέρει ότι η καινοτομία των εγχειριδίων αυτών έγκειται στο ότι η ταυτότητα προβάλλεται όχι με ουσιοκρατικούς όρους αλλά ως ευμετάβλητη και μη προκαθορισμένη (σ. 144). Ωστόσο, δεν συζητά καθόλου ότι οι πιο πάνω αναγνώσεις της ταυτότητας δύναται να αφορούν και στην εθνική ταυτότητα, στο ίδιο παράδειγμα την τουρκική, καθώς η ανάγνωση της εθνικής ταυτότητας ως μη ουσιοκρατικής δεν επιβάλλει την αποδόμησή της.

Αυτό το σημείο «σιωπής» εγείρει το ερώτημα εάν τελικά αυτό που καλωσορίζει ο λόγος του Papadakis (2008) είναι η αποδόμηση της (αδιαφοροποίητα ενοχοποιημένης) εθνικής ταυτότητας. Στην υπόθεση αυτή οδηγεί και το ότι ο Papadakis τάσσεται υπέρ της αποκοπής των κοινοτήτων από το ιστορικό παρελθόν τους [άρα αποδόμηση εθνικής ταυτότητας μέσω Ιστορίας], με το επιχείρημα ότι ο χειρισμός του παρελθόντος ως να αφορά σε ξένη χώρα και ξένο, όχι προγονικό, λαό (δηλαδή αποκοπή από αυτά) αποτρέπει (α) την επιζήτηση εκδίκησης και (β) επιχειρήματα του τύπου «'εμείς ήρθαμε πρώτοι εδώ' ή 'ιστορικά αυτή η γη είναι δική μας'» (σ. 143). Τα οφέλη, ωστόσο, από μια τέτοια ανάγνωση του παρελθόντος είναι συζητήσιμα: Όσον αφορά στο πρώτο σημείο, αγνοεί την περίπτωση όπου οι πληγές του παρελθόντος υφίστανται στο παρόν (π.χ. η τουρκική κατοχή στην Κύπρο) και άρα θα ήταν πιο εύλογο να αποκατασταθεί το δίκαιο και έτσι να επέλθει η συγχώρεση και κατ' επέκταση η συμφιλίωση. Ας μην ξεχνάμε ότι δικαιοσύνη και συγχώρεση βρίσκονται σε μια περίπλοκη διαλεκτική σχέση. Όσον αφορά στο δεύτερο σημείο, με αυτό πέφτει στην παγίδα νομιμοποίησης του επεκτατισμού: Το σκεπτικό αυτό επιβάλλει να δεχθούμε ότι οι Άγγλοι αποικιοκράτες είχαν δικαιωματική θέση στην Κύπρο, όπως και σήμερα οι Τούρκοι έποικοι.

Ο λόγος του Papadakis (2008) συνιστά παράδειγμα της υπό εξέταση ηγεμόνευσης, όπου η ειρηνική συνύπαρξη εξετάζεται μόνο υπό προϋποθέσεις εθνικής αποδόμησης, το οποίο, όμως, δεν μπορεί να συζητηθεί εκτενώς στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου.

12 Ο όρος «ετεροποίηση», ο οποίος προέρχεται από τη μετα-αποικιακή θεωρία (βλ. Said, 1985) δηλώνει, ανάμεσα σε άλλα, την έντονη και υπερβολική έμφαση και ανάδειξη των διαφορών του Εμείς από τον Άλλο προκειμένου να μπορούμε να τον μειώσουμε ή να αντιπαραταχθούμε με αυτόν ή να έρθουμε σε ρήξη μαζί του. Με τη διαδικασία ετεροποίησης αποσιωπούνται οι ομοιότητες ή οι συγκλίσεις και τα κοινά στοιχεία και τονίζονται οι όποιες διαφορές.

2. 2. Η «έξωθεν επιβεβλημένη» ελληνική γλώσσα και ελληνικότητα, και η προώθηση της κυπριακής διαλέκτου

Στο κείμενο της Ioannidou (2012) εντοπίζονται σημεία όπου η ελληνική γλώσσα και η ελληνικότητα γίνονται μετέωρα σημαίνοντα για να καθηλωθούν ως ξένα και έξωθεν επιβεβλημένα στο κυπριακό συγκείμενο. Η Ioannidou με αυτή τη νοηματική καθήλωση της ελληνικής γλώσσας και ελληνικότητας επιδιώκει (α) να πείσει για την «προβληματική» προώθηση της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία και (β) να αιτιολογήσει έτσι την προώθηση της κυπριακής διαλέκτου από τα Νέα Α.Π. του 2010.

Η Ioannidou (2012) υιοθετεί την άποψη ότι εξαιτίας της προσπάθειας για εγκαθίδρυση ελληνικού χαρακτήρα στα σχολεία είχε προταθεί η χρήση της ελληνικής γλώσσας και η αποφυγή της κυπριακής διαλέκτου στην τάξη (σ. 220). Και προσθέτει: Παρά «τον ξεχωριστό γλωσσικό χαρακτήρα της [Κύπρου] σε σχέση με τον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο, η πολιτική θέση για πλήρη ταύτιση της ελληνοκυπριακής εκπαίδευσης με αυτή της Ελλάδας επικράτησε» (σ. 220, η έμφαση δική μου). Αυτή η θέση, όμως, αγνοεί ή σκόπιμα αποσιωπά, ότι υπάρχουν και εντός του «ελληνόφωνου» κόσμου επιμέρους διαφοροποιήσεις, όπως είναι η κρητική διάλεκτος και η διάλεκτος των Ροδίων, που και οι δυο μοιάζουν πολύ με την κυπριακή διάλεκτο. Στη βάση αυτής της παράλειψης, η κυπριακή διάλεκτος παρουσιάζεται ως δραστικά ξεχωριστή από τον υπόλοιπο, δήθεν ενιαίο (γλωσσικά), ελλαδικό κόσμο, πράγμα που, όπως θα φανεί παρακάτω, εξυπηρετεί τον ευρύτερο σκοπό να παρουσιαστεί η ελληνικότητα ως ξένη και έξωθεν επιβεβλημένη.

Για αυτόν τον σκοπό, η Ioannidou (2012) ισχυρίζεται ότι η ελληνική γλώσσα είναι ξένη και τεχνητή για τους Ελληνοκυπρίους. Αναφέρει, για το κυπριακό συγκείμενο, ότι η διάλεκτος αξιολογείται θετικά από τους ομιλητές, διότι είναι αυθεντική και συνδέεται με την ταυτότητά τους,¹³ ενώ η Κοινή «συχνά εκλαμβάνεται ως απόμακρη και

13 Εδώ απαιτείται η εξής αποσαφήνιση: Κάποιος θα μπορούσε να πει ότι η εκπεφρασμένη θέση ότι η διάλεκτος συνδέεται περισσότερο με την ταυτότητα των ομιλητών επιβεβαιώνει τη θέση του υπό ανάλυση κειμένου ότι η ελληνική γλώσσα και ελληνικότητα επιβλήθηκαν έξωθεν. Ωστόσο, το ότι η ελληνική γλώσσα εν γένει δεν είναι ομοιογενής, αλλά υπάρχουν πολλές διάλεκτοι (κυπριακή, κρητική, δωδεκανησιακή, κ.α.) σε συνδυασμό με την έντονη έκφραση των δεσμών με την Ελλάδα (δημοψήφισμα του 1950, συνθήματα στους τοίχους όπως το «θέλωμεν την Ελλάδα και ας τρώγομεν πέτρες», ήθη και έθιμα) μας επιτρέπει το εξής συμπέρασμα: Η ταυτότητα που συνδέεται εδώ με τη διάλεκτο από τους ομιλητές της δεν αφορά στην εθνική ταυτότητα, αλλά στην τοπική ταυτότητα της γεωγραφικής τοπικής κουλτούρας των Ελληνοκυπρίων κατ' αναλογία προς τη γεωγραφική τοπική κουλτούρα, π.χ. των Κρητικών.

τεχνητή» (σ. 216).¹⁴ Σε αυτά τα συμπεράσματα θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη ότι (α) δεν μπορεί να θεωρηθεί μητρική γλώσσα η γραπτή έκφραση που το παιδί καλείται να μάθει στο σχολείο (Wexler, 1971), και (β) η μητρική είναι σε κάποιο βαθμό τεχνητή (Hudson, 2002, σ. 22) καθώς η γνώση της δεν περιορίζεται στις λέξεις που το παιδί μαθαίνει στην πρώιμη παιδική ηλικία. Ίσως, λοιπόν, να είναι σε αυτό το πλαίσιο που η Κοινή Ελληνική εκλαμβάνεται ως απόμακρη και τεχνητή, ειδικά εάν λάβουμε υπόψη ότι δεν υπάρχει ένα ευρύ δομικό χάσμα ανάμεσα σε κυπριακή διάλεκτο και Κοινή Ελληνική, που θα τις καθιστούσε δυο πολύ διαφορετικές ποικιλίες, *δύσκολα αμοιβαία κατανοητές*.

Ομοίως, επικρίνει το γεγονός ότι τα γλωσσικά εγχειρίδια ήταν κοινά με αυτά της Ελλάδας, παρά το ότι δεν περιείχαν αναφορές στην Κύπρο ως ξεχωριστό κράτος, ή στο πολιτικό, κοινωνικό και κοινοτικό συγκείμενο της Κύπρου (σσ. 219, 223). Παρότι αυτή η κοινωνικοπολιτική και κοινοτική απόκλιση της Κύπρου από την Ελλάδα ισχύει, εντούτοις, υποδηλώνεται και εδώ ότι το ελλαδικό συγκείμενο ήταν ομοιογενές και ότι μόνο η Κύπρος αποκλίνει από αυτό, εφόσον τα ελλαδικά εγχειρίδια δεν αναφέρονται στο κυπριακό συγκείμενο.¹⁵ Είναι, όμως, τα πράγματα έτσι; Δηλαδή, δεν είναι διαφορετικό και το συγκείμενο στη Ρόδο, την Κρήτη και τη Βόρεια Ελλάδα; Επίσης, είναι σαν να υποστηρίζεται ότι η κοινωνία, τα ήθη και τα έθιμα των Ελληνοκυπρίων άλλαξαν αυτομάτως με το που η Κύπρος απέκτησε ξεχωριστή κρατική οντότητα. Ωστόσο, αυτά τα επιχειρήματα δεν χρησιμοποιούνται τυχαία, αλλά «εκλογικεύουν» τη θέση ότι η ελληνική γλώσσα και εν γένει η ελληνικότητα επιβλήθηκαν έξωθεν. Σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο, τέτοια εγχειρήματα αναγωγής συλλογικών ταυτοτήτων σε έξωθεν διαμορφώσεις, έχουν ήδη εδώ και χρόνια απορριφθεί ως ινστρουμενταλιστικές αποδόσεις παθητικότητας και απουσίας δράσης (agency) των συλλογικοτήτων (βλ. Conversi, 1995· Kaufmann & Conversi, 2007).

14 Εξ ου και σημειώνει ότι Κοινή Ελληνική και κυπριακή λειτουργούν περισσότερο ως ποικιλίες διπλογλωσσίας (σ. 216). Ωστόσο, αυτή η παραδοχή (α) προϋποθέτει ότι η κυπριακή είναι (:) μια πολύ διαφορετική γλωσσική ποικιλία από την Κοινή (ότι, δηλαδή, υπάρχει ένα ευρύ δομικό χάσμα ανάμεσα στις δυο, που τις καθιστά δύσκολα αμοιβαία κατανοητές) και (β) συνεπάγεται ότι η προώθησή της στην εκπαίδευση ξεφεύγει από τη σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής [όπου αναγνωρίζεται και προωθείται η διάλεκτος, αλλά αξιοποιείται η Κοινή].

15 Αυτό το σημείο συνδέεται στενά με την αναφορά της Ioannidou (2012) ότι τα Νέα Α.Π. προωθούν την αποσύνδεση από τα γλωσσικά εγχειρίδια και προτείνεται στον εκπαιδευτικό να επιλέξει ο ίδιος ποικίλα κείμενα προς διδασκαλία (σ. 225). Με άλλα λόγια, αυτή η αποσύνδεση από τα εγχειρίδια φαίνεται ότι συνιστά την εύκολη λύση αποσύνδεσης από τη γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας, μιας και μέχρι τότε υπήρχαν κοινά εγχειρίδια.

Αν τα ελλαδικά εγχειρίδια μπορούν να επικριθούν για μια ηγεμονική νόρμα και ομοιογενοποίηση, αυτή η επίκριση ισχύει όχι μόνο ως προς την Κύπρο αλλά και ως προς τις επιτελέσεις τους αναφορικά με την ενδοκρατική πολυμορφία, και, επομένως, δεν μπορεί το πρόβλημά τους να αναχθεί σε διακρατική σχέση. Στον βαθμό που η Ioannidou (2012) οδηγείται σε μια τέτοια εξήγηση, πέφτει στην παγίδα αυτού που ο Ulrich Beck (2002) θεωρητικοποίησε ως «μεθοδολογικό εθνο-κρατισμό» (methodological nationalism) (σ. 51), δηλαδή, στο να προσεγγίζεται κάθετι μέσα από το στενό ερμηνευτικό πλαίσιο του μοντέρνου έθνους-κράτους (nation-state).

Η Ioannidou (2012) συμπεραίνει ότι η Γλώσσα λειτούργησε «ως το μέσο που διαμόρφωσε, κατασκεύασε και ανακατασκεύασε την κοινωνική και εθνική πραγματικότητα του νησιού» (σ. 225). Δεδομένης αυτής της παραδοχής, είναι αναμενόμενος ο ισχυρισμός της Ioannidou ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα των Ελληνοκυπρίων είναι (επίσης) έξωθεν επιβεβλημένη. Υιοθετεί τη θέση ότι στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής επί αποικιοκρατίας ήταν η *καλλιέργεια* εθνικού φρονήματος στους Ελληνοκυπρίους (σ. 219). Δηλαδή οι εθνικοί δεσμοί με την Ελλάδα θεωρούνται *επιτέλεση*¹⁶ μέσω των εκπαιδευτικών πολιτικών της εκκλησιαστικής Εθναρχίας κατά την αποικιοκρατία [ωσάν τα υποκείμενα να ήταν παθητικοί δέκτες των όποιων επιβολών και η αποικιοκρατία η απαρχή της κυπριακής Ιστορίας] και όχι *αντανάκλαση* της τότε [ενδεχομενικά αλλά όχι τυχαία] φυσικοποιημένης κατάστασης. Έπειτα, η Ioannidou υιοθετεί τη θέση ότι στη δεκαετία του 1960 η κυρίαρχη *ιδεολογία* στο Υπουργείο Παιδείας αφορούσε στην *εξασφάλιση* της πνευματικής ένωσης με την Ελλάδα (σ. 219). Ωστόσο, η αναφορά σε κυβερνητική «ιδεολογία» που επεδίωκε την «εξασφάλιση» δεσμών με την ελληνικότητα υποβαθμίζει σε ιδεώδες μιας κυβερνητικής ελίτ την έντονα εκπεφρασμένη ελληνική εθνική συνείδηση των Ελληνοκυπρίων πριν το 1960.¹⁷ υποβαθμίζει και συσκοτίζει τη σταθερή έκφραση της

16 Με όρους Michel Foucault, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για πολιτικές τεχνολογιών εαυτού, αλλά κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να διαπνέει το κείμενο της Ioannidou (2012), το οποίο μένει σε πολύ επιφανειακή θεώρηση της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων ως προϊόντος μιας μονοδιάστατης άνωθεν δράσης.

17 Οι αναφορές της Ioannidou (2012) σε ιδεολογία των κυβερνόντων που επεδίωκαν την εξασφάλιση δεσμών με την ελληνικότητα αντιφάσκει με την παραδοχή της ότι το κράτος της Κύπρου ήταν ευάλωτο, διότι οι κάτοικοι του δεν ένιωθαν Κύπριοι (σ. 219). Την αντίφαση αυτή εξηγούν δυο στοιχεία που διαπνέουν το κείμενό της: (α) η αντίληψη ότι το κράτος αναπόδραστα ταυτίζεται με το έθνος και (β) ο χειρισμός των υποκειμένων και των συλλογικών ταυτοτήτων ως ντετερμινιστικά κατευθυνόμενων από ηγεσίες. Δηλαδή, εκεί όπου το κράτος θεωρείται αναπόδραστα έθνος-κράτος και τα υποκείμενα παθητικοί δέκτες των όποιων έξωθεν επιβολών, αναμένεται η θέση ότι η κρατική σύσταση της Κύπρου «επέβαλλε» αποκοπή από τους ελληνικούς εθνικούς δεσμούς, ενώ η διατήρηση των εθνικών δεσμών θεωρείται κυβερνητική ιδεολογία, αντί αντανάκλαση του ήδη φυσικοποιημένου στάτους. [Το θέμα αυτό αναδύεται και στη συνέχεια].

ελληνικής αυτοσυνείδησης των Ελληνοκυπρίων, όπως φαίνεται από πλείστα στοιχεία, η οποία έγινε πιο ενεργή πολιτικά με το δημοψήφισμα για ένωση με την Ελλάδα όπου ο λαός ψήφισε υπέρ στη συντριπτική του πλειοψηφία.¹⁸

Στο ίδιο μοτίβο προβολής της ελληνικότητας ως έξωθεν επιβεβλημένης, η Ιοαννίδου (2012) αναφέρει ότι παρόλο που η Κύπρος ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος το 1960,¹⁹ εντούτοις επέλεξε σε ό,τι αφορά στη γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική εξάρτηση από την Ελλάδα ακολουθώντας το Αναλυτικό της, υιοθετώντας τα σχολικά της εγχειρίδια και τη γλωσσική παιδαγωγική της (σ. 225). Λίγο παρακάτω προσθέτει: «Το νεοϊδρυθέν κράτος αγωνιζόταν να διαφυλάξει τα εθνικά ιδανικά του, τα οποία ήταν διαφορετικά και σε αντίθεση με την κάθε μια από τις δυο του κοινότητες» (σ. 225). Για άλλη μια φορά, αναδεικνύεται και μια ορολογική σύγχυση, εφόσον η λέξη «εθνικά» στην πραγματικότητα εδώ υπονοεί «κρατικά». Κατά βάθος, όπως ήδη σημειώθηκε, αυτή η σύγχυση στηρίζεται σε μια πολιτικο-φιλοσοφικά εσφαλμένη και παρωχημένη αντίληψη ότι για να υπάρχει κράτος αυτό θα πρέπει να είναι έθνος-κράτος και όχι πολυεθνικό κράτος. Αυτή η ορολογική σύγχυση αφήνει περιθώριο και στην εξής πιθανή ερμηνεία του τι εννοεί η Ιοαννίδου εδώ: Η σύνδεση με την ελληνικότητα παρουσιάζεται ως κρατικό ιδανικό, ξένο από, και σε αντίθεση με, την κάθε κοινότητα ξεχωριστά, όχι μόνο με τους Τουρκοκυπρίους, καθώς εκεί όπου το κράτος θεωρείται απαραίτητα έθνος-κράτος επόμενη ιδεολογική συνέπεια είναι η θέση ότι η κρατική σύσταση «επέβαλλε» διαφοροποίηση από τον προγενέστερο εθνικό αυτοπροσδιορισμό.

Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης, η Ιοαννίδου (2012), αναφερόμενη στο πραξικόπημα από Ελλαδίτες αξιωματικούς (παραλείποντας τους εντός της Κύπρου συνεργάτες τους) επισημαίνει ότι η ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης της Κύπρου κλόνησε την εμπιστοσύνη που είχαν οι Ελληνοκύπριοι προς το εθνικό κέντρο (σ. 221). Όμως,

18 Βέβαια, ο ηγεμονικός λόγος διατείνεται ότι έχει ήδη «αποδομήσει» τέτοιες εκφράσεις αυτοσυνείδησης ως προϊόντα ενός κατά κύριο λόγο ιερατικού ιδεολογικού διαποτισμού, και, άρα, η εθνική συνείδηση αναλύεται ως κατασκευασμένη, επινοημένη και έξωθεν ή άνωθεν επιβεβλημένη. Πέρα από το ότι τέτοια επιχειρήματα μπορούν να καταρριφθούν από μια πιο διεξοδική γεγονοτική προσέγγιση (που εδώ, δυστυχώς, για λόγους χώρου μπορεί μόνο να υποδειχθεί και όχι να διεκπεραιωθεί), στην πραγματικότητα έχουν ήδη καταρρεύσει στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως προαναφέρθηκε, η οποία έχει δείξει ότι τέτοια επιχειρήματα υποφέρουν από ινστρουμενταλισμό (instrumentalism) και αντιμετωπίζουν τις μάζες ως παθητικούς δέκτες, ντετερμινιστικά κατευθυνόμενους από ηγεσίες, χωρίς να θέτουν το ερώτημα: τι ήταν αυτό που έκανε τις μάζες να ταυτίζονται π.χ. με αυτά τα, υποτιθέμενα ιερατικά, διατακτικά;

19 Εδώ, οι επιτελέσεις του ρήματος «ανακηρύχθηκε» είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες γιατί συσκοτίζουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η ανεξαρτησία επιβλήθηκε από μια βρετανική αποικιοκρατική Realpolitik που αντέβαινε στις πρόνοιες του διεθνούς δικαίου και στην πολιτική φιλοσοφία της τότε εποχής.

αποσιωπά το γεγονός ότι το εθνικό κέντρο τότε είχε μια χουντική εξουσία με την οποία δεν ταυτίζονταν καν οι Ελλαδίτες στην ισχυρή τους πλειοψηφία. Με αυτή την αποσιώπηση, η Ioannidou ομοιογενοποιεί τους Ελλαδίτες ώστε να μπορεί ευκολότερα να τους ετεροποιήσει ως τους χουντικούς «Άλλους» με τους οποίους οι Ελληνοκύπριοι επιτέλους κατάλαβαν ότι δεν πρέπει να συνδέονται. Έπειτα, η Ioannidou υιοθετεί τη θέση ότι το πραξικόπημα είχε ως αποτέλεσμα *την ανάδυση αναπάντητων ερωτημάτων αναφορικά με την εθνική ταυτότητα* (σ. 221). Ωστόσο, δεν υπάρχει λογικά αναπόδραστη σύνδεση ανάμεσα σε (α) εθνική ταυτότητα και (β) χουντική κυβέρνηση – πραξικόπημα. Με άλλα λόγια, αν δεχθούμε την πιο πάνω σύνδεση ως λογική είναι σαν να δεχόμαστε ότι όποιος Ελλαδίτης διαφωνούσε με τη χουντική κυβέρνηση και τη δράση της, αμφέβαλλε για την εθνική ταυτότητά του. Δηλαδή με το ίδιο σκεπτικό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Τούρκος ακαδημαϊκός Akcam Taner (2007) θα πρέπει να είναι ή να αισθάνεται λιγότερο Τούρκος επειδή καταδικάζει τη γενοκτονία των Αρμενίων από την τότε κυβέρνηση και την επιμονή των μετέπειτα κυβερνήσεων να μην την αναγνωρίσουν ως γενοκτονία;

Συνοψίζοντας, τα προαναφερθέντα φανερώνουν την προσπάθεια της Ioannidou (2012) να παρουσιάσει την ελληνική γλώσσα και εν γένει την ελληνικότητα ως στοιχεία έξωθεν επιβεβλημένα,²⁰ ωσάν να ήταν οι Ελληνοκύπριοι απλώς παθητικοί δέκτες έξωθεν επιβολών. Εδώ, ας προλάβουμε την εξής παρανόηση: το ότι ταυτότητα σημαίνει εξουσία με την έννοια ότι κάθε αντικειμενικότητα είναι ενδεχομενική και κάποια κατορθώνει να επιβληθεί, να εδραιωθεί μερικώς (Laclau, 1990) δεν συνεπάγεται παθητική αποδοχή των ταυτοτήτων. Εξάλλου, ας μην ξεχνάμε ότι ενδεχομενικό δεν σημαίνει τυχαίο. Όπως το θέτει ο Slavoi Zizek (2006), επεξηγώντας τον διαχωρισμό που κάνουν οι Laclau και Mouffe ανάμεσα σε τυχαίο και ενδεχομενικό, «ένα σύνηθες στοιχείο μιας τυπικής δομής είναι τυχαίο, αδιάφορο – δηλαδή μπορεί να αντικατασταθεί· πάντοτε εντούτοις υπάρχει ένα στοιχείο το οποίο, παραδόξως, ενσαρκώνει αυτή την ίδια την τυπική δομή- δεν είναι αναγκαίο αλλά συνιστά, στην ίδια την ενδεχομενικότητά του, τον θετικό όρο της αποκατάστασης της δομικής αναγκαιότητας, η οποία εξαρτάται, κρέμεται από αυτό» (σ. 295). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εδώ στην επιλογή του ενδεχομενικού νοήματος, που δεν

20 Για πολύ όμοιο χειρισμό του θέματος, δηλαδή υποστήριξη της θέσης ότι οι εκπαιδευτικές πολιτικές του παρελθόντος ήταν πολιτικές «εξελληνισμού» (απηχώντας την ίδια ηγεμόνευση), βλ. Hadjioannou, Tsiplakou και Kappler (2011).

γίνεται τυχαία, βρίσκεται η δράση των υποκειμένων, που εν τέλει δεν είναι παθητικοί δέκτες των όποιων έξωθεν επιβολών.

Με δεδομένο ότι το υπό ανάλυση κείμενο εκλαμβάνει τη σχέση της ταυτότητας με την ετερότητα ως αλληλοαναιρούμενη (κομβικό σημείο, κατά Laclau και Mouffe), και εντοπίζει την αιτία της προβληματικής σχέσης των δυο κοινοτήτων στη διαφορετικότητά τους (που τροφοδοτείται από την καλλιέργεια εθνικών συνειδητήσεων), μπορούμε να κατανοήσουμε τη βαθύτερη στοχοθεσία της Ioannidou (2012) ως εξής: Η προβολή της ελληνικότητας ως έξωθεν επιβεβλημένης διευκολύνει την Ioannidou να προτείνει την αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας και της ελληνικότητας εν γένει, που υποτιθέμενα θα επιφέρει την ειρηνική συμβίωση (κενό σημαίνον κατά Laclau), μιας και η διαφορετικότητα θεωρείται η αιτία της προβληματικής σχέσης με την ετερότητα.

Τον ίδιο σκοπό φαίνεται να εξυπηρετεί και η προώθηση της κυπριακής διαλέκτου. Αν και η Ioannidou (2012) αναφέρει ότι τα Νέα Α.Π. [του 2010] αναγνωρίζουν τη γλωσσική ποικιλότητα και περιορίζεται στην υπογράμμιση της ανάγκης να αναγνωρισθεί η κυπριακή διάλεκτος στην τάξη, εντούτοις, η προώθηση της κυπριακής διαλέκτου στο κείμενό της ευρύτερα και αναπόφευκτα πλαισιώνεται από την προβολή της ελληνικής γλώσσας ως ξένης και έξωθεν επιβεβλημένης. Από τη μια, η Ioannidou επισημαίνει την παιδαγωγική σημασία της συμπερίληψης της κυπριακής διαλέκτου στη διδασκαλία (σ. 224). Από την άλλη, όμως, σ' ένα πλαίσιο σκέψης όπου η διαφορετικότητα συνδέεται αιτιακά με τη μη ειρηνική συνύπαρξη με τον Άλλο και επιχειρείται, όπως δηλώνεται ρητά, η αποδόμηση της ελληνικότητας, η προώθηση της κυπριακής διαλέκτου μοιάζει περισσότερο ιδεολόγημα της προαναφερθείσας πολιτικής, παρά αποτέλεσμα της αναγνώρισης της γλωσσικής ποικιλότητας και των παιδαγωγικών οφελών που προκύπτουν από αυτή (παρά την αδιαμφισβήτητη σημασία της εν λόγω αναγνώρισης).²¹

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι στο συγκεκριμένο κείμενο η έννοια της εθνικής ταυτότητας και η έννοια του σεβασμού στον Άλλο παρουσιάζονται ως να αποκλείει η μια την άλλη, εξ ου και προτείνεται η αποδόμηση της (ενοχοποιημένης) ελληνικής

21 Για χάρη ακριβολογίας πρέπει να σημειωθεί ότι το κείμενο της Ioannidou (2012) δεν αναφέρεται σε αντικατάσταση της Κοινής Ελληνικής από την κυπριακή διάλεκτο. Αντίθετα, αναφέρει ότι ο σκοπός των Νέων Α.Π. είναι να αναπτύξουν την ικανότητα των μαθητών και στη γλώσσα και τη διάλεκτο (σ. 224). Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις ισχυρές αναφορές στην αποδόμηση της ελληνικής ταυτότητας και τον αιτιακό συσχετισμό της τελευταίας με την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους. Έτσι, η ταυτόχρονη προώθηση της κυπριακής ίσως αφορά ένα πρώτο στάδιο της προσπάθειας να εξοστρακιστεί η Κοινή Ελληνική.

εθνικής ταυτότητας. Ο υπό εξέταση ηγεμονικός λόγος προκειμένου να πείσει για αυτές του τις θέσεις καταλήγει σε αντιφάσεις προς άλλες σημαντικές πτυχές του κυπριακού ζητήματος. Οι σελίδες που ακολουθούν εστιάζονται στις αντιφάσεις προς τη γεγονοτική διάσταση του θέματος, όπως αναδύονται σε πολλά σημεία του υπό ανάλυση κειμένου.

2. 3. Αντιφάσεις προς τη γεγονοτική διάσταση του κυπριακού προβλήματος στο βωμό της συμφιλίωσης

Σοβαρές αντιφάσεις²² προς τα γεγονότα αναδύονται όταν η Ioannidou (2012) καταπιάνεται με το κυπριακό πρόβλημα. Για παράδειγμα, η Ioannidou, συγκρίνοντας το Αναλυτικό του 1981 (κεντροαριστερής κυβέρνησης) με αυτό του 1994 (δεξιός κυβέρνησης), συμπεραίνει:

«Το Αναλυτικό του 1994 έδινε περισσότερη σημασία στο εθνικο-πολιτικό πρόβλημα, υπογραμμίζοντας την ανάγκη 'να μην ξεχνάμε και να αγωνιζόμαστε' (...), ενώ το Αναλυτικό του 1981 αντιμετώπιζε το πρόβλημα από την ευρύτερη σκοπιά της συνύπαρξης και του σεβασμού ανάμεσα στις εθνικές κοινότητες της Κύπρου» (σ. 222, η έμφαση δική μου).

Δηλαδή, εάν απεικονίσουμε με δύο κύκλους αυτές τις δύο προσεγγίσεις του κυπριακού προβλήματος, κατά το σκεπτικό της Ioannidou (2012), θα πρέπει να κάνουμε το εξής: Με ένα κύκλο θα απεικονίσουμε την ειρηνική συνύπαρξη με, και ανοχή προς, τις άλλες κοινότητες του νησιού. Με ένα άλλο μικρότερο κύκλο που βρίσκεται εντός του πρώτου θα απεικονίσουμε το πρόβλημα από τη σκοπιά της εισβολής και της κατοχής, μιας και το σύνθημα «δεν ξεχνώ και αγωνίζομαι» παραπέμπει στο άλυτο πρόβλημα της κατεχόμενης γης της Κύπρου από τις στρατιωτικές δυνάμεις της Τουρκίας. Είναι πασιφανές, όμως, ότι η πρώτη προσέγγιση δεν είναι απλώς ευρύτερη από τη δεύτερη, αλλά ότι πρόκειται για δυο διαφορετικά θέματα: είναι ένα θέμα να επιζητεί κανείς να αποκατασταθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και το άδικο της τουρκικής κατοχής και εισβολής και να αναγνωρίζεται ότι ευθύνεται και η ελληνοκυπριακή πλευρά γι' αυτό, λόγω του

22 Πρόκειται για αντιφάσεις που προδίδουν ένα κανονιστικό, επιστημολογικό έλλειμμα, μια απουσία δέσμευσης από την πολυδιάστατη πραγματικότητα, αλλά η βαθύτερη επιστημολογική τους σημασία, για λόγους έκτασης, δεν μπορεί να αναπτυχθεί, παρά μόνο να υποδηλωθεί.

πραξικοπήματος. Όμως είναι άλλο θέμα το πρόβλημα του σεβασμού στην ετερότητα και οι τρόποι που αυτό θα λυθεί συμβάλλοντας στη συμφιλίωση, αλλά με προϋπόθεση την αποκατάσταση δικαιωμάτων. Δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τα δυο αυτά προβλήματα θεωρώντας τη μια προσέγγιση ευρύτερη από την άλλη· δεν μπορούμε, κατ' επέκταση, να θεωρήσουμε ότι είναι καλύτερα να προσεγγίσουμε το πρόβλημα από την ευρύτερη προοπτική της ειρηνικής συνύπαρξης, αγνοώντας τη «στενότερη» προοπτική του ως θέματος εισβολής και κατοχής. Μάλιστα, και τα δύο αυτά θέματα υπηρέτησε η κεντροαριστερή κυβέρνηση του 1981 με πρόεδρο τον Σπύρο Κυπριανού και επεδίωκε τους αντίστοιχους στόχους εξίσου, αν όχι και πολύ περισσότερο από τη δεξιά κυβέρνηση του 1994 και με πολύ πιο ξεκάθαρο λόγο στα διεθνή βήματα. Αυτό σημαίνει ότι αυτοί οι δυο κύκλοι τέμνονται. Σημείο τομής τους είναι η επούλωση των πληγών, η οποία συνιστά προϋπόθεση της συγχώρεσης και της ειρηνικής συνύπαρξης. Όπως το θέτει η Papastephanou (2002), «ένα παρελθόν χωρίς διευθέτηση, μισοζώντανο, κακοθαμμένο, είναι ένα παρελθόν που στοιχειώνει [το παρόν]», δεν επιτρέπει τη συγχώρεση και τη λήθη και αναβιώνει κάθε φορά που οι διαφορές του παρελθόντος γίνονται αισθητές (σσ. 84-85). Επομένως, δεν μπορούμε να προσποιούμαστε ότι η εισβολή και η κατοχή εμπίπτουν στο θέμα της συνύπαρξης και του σεβασμού στην ετερότητα, ωσάν και η κατοχή δεν αφορά συνεχιζόμενη καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γιατί έτσι φτάνουμε σε ένα κακοθαμμένο παρελθόν που αναβιώνει, εμποδίζει την επούλωση πληγών και την πολύπλοκη διαλεκτική δικαιοσύνης και συγχώρεσης.

Η προβληματική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων επιβεβαιώνεται και από το πώς η Ioannidou (2012) ερμηνεύει το Α.Π. του 2010: Υπάρχουν, σχολιάζει, αναφορές στο πολιτικό πρόβλημα, αλλά δεν συνοδεύονται από ισχυρό εθνικό λόγο (σ. 223) και παραθέτει το αντίστοιχο χωρίο του Αναλυτικού (σ. 223): «Η Κύπρος βίωσε αποικιοκρατία, κηδεμονευόμενη ανεξαρτησία, πραξικόπημα, στρατιωτική εισβολή, κατοχή και μαζική προσφυγιά (...). Η ελληνοκυπριακή κοινότητα διεκδικεί το δικαίωμα και τη δυνατότητα να ζει ειρηνικά και χωρίς περιορισμούς σε μια ενωμένη πατρίδα». Αυτό το χωρίο ερμηνεύεται από την Ioannidou ως εγκατάλειψη του ισχυρού εθνικού λόγου που υπήρχε στα προηγούμενα Α.Π. Ωστόσο, κάποιος θα μπορούσε να πει ότι στην πιο πάνω θέση που εκφράζεται στο εν λόγω Αναλυτικό η αποικιοκρατία προβάλλεται ως η έναρξη της κυπριακής Ιστορίας, ωσάν ό,τι προηγήθηκε της αποικιοκρατίας να αποτελεί προϊστορία. Επιπλέον, εξισώνονται η

αποικιοκρατία, η ανεξαρτησία, το πραξικόπημα και η εισβολή και κατοχή. Όμως, αυτά τα ιστορικά γεγονότα, παρότι συνδέονται μεταξύ τους με πολύπλοκες σχέσεις, δεν μπορούν να εξισωθούν διότι δεν έχουν αφήσει τις ίδιες συνέπειες στο παρόν (ειδικά υπό την έννοια της συνεχιζόμενης καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων), τις ίδιες μνήμες, ούτε απειλούν στον ίδιο βαθμό την ειρηνική συνύπαρξη με την ετερότητα· για παράδειγμα, η αποικιοκρατία συνδέεται πιο έμμεσα (αν και σίγουρα πολύ δραστικά) με τα άλυτα πολιτικά προβλήματα, από ό,τι συνδέεται για παράδειγμα το πραξικόπημα και η εισβολή. Οι συνέπειες της αποικιοκρατίας βρίσκονται σε πιο έμμεση (και για αυτό και πιο απαιτητική διεξοδικής ανάλυσης και ανάδειξης) σχέση με το «εδώ και τώρα» από ό,τι οι συνέπειες της κατοχής, π.χ., η κατεχόμενη γη και η αδυναμία των προσφύγων για πλήρη ή δυνητική άσκηση του δικαιώματος της περιουσίας και επιστροφής.

Αντί να επισημάνει αυτή την έλλειψη διαφοροποιητικού (nuanced) λόγου στο συγκεκριμένο χωρίο, η Ioannidou (2012) το ερμηνεύει ως εγκατάλειψη της ισχυρής εθνικής ρητορικής. Εδώ, επομένως, συναντούμε και πάλι την υποτίμηση της γεγονοτικής διάστασης του προβλήματος και χειρισμούς του παρελθόντος με όρους που το «κουκουλώνουν» και άρα το οδηγούν στο να «στοιχειώνει» το παρόν (Papastephanou, 2002).

Τέλος, ενώ η ευθύνη για την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους αποδίδεται στις διαχωριστικές εκπαιδευτικές πολιτικές, δεν αναφέρονται έστω συνοπτικά και άλλοι αιτιακοί παράγοντες: Απουσιάζει η αναφορά στα συμφέροντα της Τουρκίας που υπήρξαν καθοριστικός παράγοντας της κατάρρευσης του κράτους. Πιο συγκεκριμένα, ακόμα και αν δεχθούμε ότι οι εκπαιδευτικές πολιτικές ήταν διχαστικές και έφεραν την αποξένωση των δυο κοινοτήτων δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τις επεκτατικές βλέψεις της Τουρκίας στο νησί και την υποκίνηση τέτοιων διαχωριστικών τάσεων.²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θέση του Ahmet Davutoglu (2010) ότι ακόμα κι αν δεν υπήρχε ένας Τουρκοκύπριος στο νησί, η Τουρκία θα έπρεπε να διατηρεί το κυπριακό ζήτημα, διότι το νησί έχει μεγάλη γεωστρατηγική σημασία για την Τουρκία.²⁴ Μάλιστα, η ρητά διατυπωμένη αυτή θέση προδίδει ένα πρόσθετο

23 Ήδη από το 1957 κυκλοφορούσε από την επίσημη τουρκοκυπριακή πλευρά χάρτης διχοτόμησης του νησιού με μια διαχωριστική γραμμή που αντιστοιχεί πάνω-κάτω στη διαχωριστική γραμμή που επιβλήθηκε το 1974 με την τουρκική εισβολή (βλ. Hitchens, 1994: 10).

24 Παρατίθενται τα ακριβή του λόγια: «Ακόμη κι αν δεν υπήρχε ούτε ένας μουσουλμάνος Τούρκος εκεί [στην Κύπρο], η Τουρκία όφειλε να διατηρεί ένα κυπριακό ζήτημα. Καμία χώρα δεν μπορεί να μείνει αδιάφορη σε ένα

νόημα²⁵ που δεν είναι άλλο από το δίκαιο του ισχυροτέρου: «Ναι έχουμε συμφέροντα στην περιοχή, θα φροντίσουμε να τα εξασφαλίσουμε και το δηλώνουμε ρητά χωρίς υπεκφυγές, διότι είμαστε ισχυροί». Με λίγα λόγια, η εισβολή και κατοχή μέρους του νησιού από την Τουρκία προς εξυπηρέτηση των γεωστρατηγικών συμφερόντων της [έστω υπό συγκεκριμένες συγκυρίες που λειτούργησαν είτε ως αφορμή είτε ως μια από τις αιτίες], ως σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους, δεν μπορεί να αγνοηθεί. Η αποσιώπησή του συνιστά μια ακόμα επιλεκτική αποσιώπηση της γεγονοτικής διάστασης του θέματος.

Γιατί, όμως, συγκαλύπτονται αυτές οι συγκεκριμένες πτυχές του προβλήματος; Γιατί εάν δεν συγκαλύπτονταν δεν θα μπορούσε η ηγεμονική παρέμβαση που υπηρετεί το άρθρο της Ioannidou (2012) να φαντάζει ως η λύση για την ειρηνική συνύπαρξη. Η αναφορά σε αυτές τις πτυχές θα αναιρούσε την «ευκολία» της υποτιθέμενης λύσης (δηλαδή, της αποδόμησης της ελληνικής «έξωθεν επιβεβλημένης» εθνικής ταυτότητας) αυτού του προβλήματος. Παράλληλα, θα αποκάλυπτε την προβληματική αντίληψη για τον εθνικό Εαυτό που ενέχει η εν λόγω ηγεμονική παρέμβαση.

2.4. Η αποδόμηση της ελληνικότητας: η νέα ηγεμονική παρέμβαση

Όπως έχει ήδη καταδειχθεί, η Ioannidou (2012) ταυτίζει την προβληματική αντίληψη της ετερότητας με την καθαυτή διαφορετικότητα και έτσι επικροτεί εκείνη τη νέα πολιτική που προτείνει την αποδόμηση της διαφορετικότητας, εδώ της ελληνικότητας. Την προσπάθεια αυτή διευκολύνει και «εκλογικεύει», ειδικότερα, η παρουσίαση της ελληνικότητας ως έξωθεν επιβεβλημένης και, γενικότερα, η υποτίμηση της γεγονοτικής διάστασης του κυπριακού προβλήματος. Η όλη αυτή αντίληψη πραγμάτων στην ουσία συνιστά μια νέα ηγεμονική παρέμβαση που αφορά στην προσπάθεια να φυσικοποιηθεί ένα νέο νόημα, μια προσπάθεια που θα μας απασχολήσει σε αυτήν την ενότητα.

τέτοιο νησί που βρίσκεται στην καρδιά του ζωτικού της χώρου. Όπως τα Δωδεκάνησα, όπου δεν υπάρχει πλέον ένας επαρκής τουρκικός πληθυσμός, εξακολουθούν να διατηρούν τη σημασία τους για την Τουρκία και όπως οι Η.Π.Α., παρόλο που δεν έχουν καμία πληθυσμιακή προέκταση προς την Κούβα και τα υπόλοιπα νησιά της Καραϊβικής, ενδιαφέρονται άμεσα γι' αυτά, έτσι και η Τουρκία είναι υποχρεωμένη από στρατηγική άποψη να ενδιαφέρεται για την Κύπρο πέραν του ανθρώπινου παράγοντα» (Davutoglu, 2010: 279).

²⁵ Όπως το θέτει ο Žižek (2010), δεν είναι μόνο αυτό που παραλείπεται από τον λόγο που του δίνει ένα πρόσθετο νόημα, αλλά και όταν προτιμάται μια ρητή δήλωση, αντί της αποσιώπησης: Τι ωθεί κάποιον να δηλώσει κάτι ρητά;

Η Ioannidou (2012) υιοθετεί την άποψη ότι οι εκπαιδευτικές πολιτικές του παρελθόντος επεδίωκαν τον μετασχηματισμό ή συντήρηση ταυτοτήτων (σ. 218). Επισημαίνει ότι οι εξουσιάζοντες προσπαθούσαν να παρουσιάσουν ως φυσικοποιημένη τη δική τους αντίληψη πραγμάτων αναφορικά με τη γλώσσα (σ. 226). Τέλος, θεωρεί ότι οι εθνικές αξίες ήταν πάντα ο κύριος παράγοντας που καθόριζε τη γλωσσική πολιτική (σ. 227). Εντούτοις, η δική της προσπάθεια δεν συνιστά εξαίρεση και δεν διαφέρει από τις εξουσιαστικές πολιτικές που εντοπίζει παρά μόνο στο προκρινόμενο ιδεολόγημα επίτευξης του κενού σημαίνοντος: Το κενό της ειρηνικής συνύπαρξης [η απύσχα δηλαδή κατάσταση που υπόσχεται να φέρει ο ηγεμονικός λόγος] συγκροτείται στην προβληματική βάση της αποδόμησης του εθνικού Εαυτού και όχι στη βάση του αλληλοσεβασμού και της (συν)ύπαρξης του διαφορετικού ως τέτοιου. Ένα τέτοιο ιδεολόγημα λύσης δεσπόζει στο υπό ανάλυση κείμενο και γενικότερα στις πολιτικές παρεμβάσεις που το κείμενο επικροτεί. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι θα πρέπει να αναμένουμε Α.Π. χωρίς πολιτική διάσταση (βλ. Pinar & Bowers, 1992). Προβληματική ήταν εκείνη η επιχειρηματολογία στο υπό εξέταση κείμενο που παρουσίασε τις προηγούμενες εκπαιδευτικές πολιτικές ως επιβολές ξένων στοιχείων (π.χ. ελληνική γλώσσα) και κυβερνητικών ιδεωδών/πολιτικών, παρότι αυτές οι προηγούμενες «επιβολές» ήταν πιο κοντά στο κοινό αίσθημα [όπως φανερώνει η πριν το 1960 έντονη έκφραση της εθνικής αυτοσυνείδησης] και αφορούσαν στη *διατήρηση* μιας φυσικοποιημένης κατάστασης. Αντίθετα, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, αυτό που επιχειρεί το κείμενο της Ioannidou είναι να συμβάλει στη φυσικοποίηση πολιτικών θεάσεων που όχι μόνο δεν αναιρούν το δίπολο «κυβερνώντες – κυβερνώμενοι» αλλά εκφράζουν εκείνες τις έξωθεν αντλημένες ακαδημαϊκές ερμηνείες του Κυπριακού ως δικοινοτικής διένεξης και προβληματικής αντιμετώπισης της ετερότητας που ενοχοποιούν τον εθνικό Εαυτό άκριτα.

Μάλιστα, ενδιαφέρον προκαλεί η θέση της Ioannidou (2012) ότι οι αντιδράσεις στο Νέο Α.Π. είναι αναμενόμενες αφού μπορεί να στρέφονται, στο βάθος, ενάντια στην αριστερή κυβέρνηση που το εισηγήθηκε. Συγκεκριμένα, θεωρεί τις αντιδράσεις αναμενόμενες λόγω των πιθανών συνδέσεων ανάμεσα στο μοντέλο του κριτικού γραμματισμού και το Αναλυτικό της αριστερής κυβέρνησης που αναθεωρεί τις εθνικές, ελληνοκεντρικές εκπαιδευτικές πολιτικές του παρελθόντος (σ. 226). Δηλαδή, οι όποιες αντιδράσεις αναμένονται μόνο λόγω της σύνδεσης αυτής της πολιτικής που

αναθεωρεί την ελληνοκεντρική εκπαίδευση του παρελθόντος με την αριστερή κυβέρνηση. Δεν θα μπορούσαν επομένως να διατυπωθούν κριτικές και ενστάσεις στη βάση των ίδιων των αδυναμιών αυτού του νέου ηγεμονικού λόγου. Δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν αντιδράσεις, για παράδειγμα, λόγω του ότι οι ηγεμονικές εισηγήσεις επεμβαίνουν βίαια, επιχειρηματολογικά αυθαίρετα, για να επιβάλουν τη δική τους αναίρεση της πολλαπλότητας ταυτοτήτων και αναγωγής της ταυτότητας μόνο στην κρατική (και αυτή μόνο σε μια συγκεκριμένη της σύλληψη), παραγνωρίζοντας το δικαίωμα του όποιου υγιούς αυτοπροσδιορισμού πέρα από, αλλά και σε εναρμόνιση με, τον κρατικό αυτοπροσδιορισμό; Επιπλέον, μια σιωπηρή ταύτιση της εν λόγω προσέγγισης με την έννοια «αριστερά» ετικετοποιεί ήδη σε ένα βαθύτερο επίπεδο την όποια αντίρρηση ως «μη-προοδευτική», πιθανότατα, «δεξιάς» προέλευσης ή στράτευσης και άρα, εκ των προτέρων, άνισα αντιπαραταγμένης σε μάχη προς το απαύγασμα της «αριστερής» διάνοησης. Ήδη, δηλαδή, ο ηγεμονικός λόγος επιχειρεί να προστατέψει τον εαυτό του από την όποια κριτική, χρωματίζοντας την κριτική ως αναπόδραστα *status quo* ή εθνικιστική και θωρακίζοντας τις δικές του θέσεις ως τον απόλυτο και αποκλειστικό δικαιούχο του χαρακτηρισμού «αριστερός». Ανάμεσα σε άλλα, η κριτική που ασκεί το παρόν άρθρο στις θέσεις της Ioannidou αποτελεί και μια έμπρακτη απόδειξη ότι ακαδημαϊκές προσεγγίσεις που αντλούν από διανοητές όπως οι Laclau, Mouffe και Zizek (γνωστούς και για τον κριτικά αριστερό τους προσανατολισμό (βλ. Papastephanou, 2006)) αναιρούν το «μονοπώλιο» αριστερού ή αντι-εθνικιστικού λόγου που η ηγεμονική αντίληψη διεκδικεί για τον εαυτό της. Με αυτή την έννοια, η παρούσα κριτική προϋποθέτει μια δυνατότητα διάκρισης εθνικού και εθνικιστικού λόγου την οποία αδυνατεί να επιτελέσει ο ηγεμονικός λόγος που φυσικοποιεί την από αυτόν επιδιωκόμενη δαιμονοποίηση της εθνικής ταυτότητας.

Εδώ, όμως, θα μπορούσε να τεθεί η εξής ένσταση: ακόμα και αν η εν λόγω προσπάθεια συνιστά μια ηγεμονική παρέμβαση, αυτό δεν την ενοχοποιεί εφόσον, έτσι κι αλλιώς, το κάθε ενδεχομενικό νόημα διαδέχεται το άλλο, ή, πιο απλά, και όπως το θέτουν οι Laclau και Mouffe (1987), κάθε σύστημα νοήματος πάντοτε θα διαταράσσεται από ένα άλλο, εξωτερικό σύστημα. Μια απάντηση σ' αυτή την πιθανή ένσταση είναι η εξής: (α) κάθε ηγεμονική παρέμβαση θα πρέπει να κρίνεται στη βάση των συνεπειών της και (β) η ενδεχομενική εξάρθρωση του νοήματος δεν νομιμοποιεί μια βίαιη και έξωθεν ανατροπή μιας παγιωμένης ταυτότητας. Όσον

αφορά στο πρώτο, η προσπάθεια να αποδομηθεί η εθνική ταυτότητα δύναται να οδηγήσει στην ανατροφοδότηση του εθνικισμού, επειδή μια τέτοια ισοπεδωτική αποδόμηση θα εκλαμβάνονταν ως επιβεβαίωση του «κινδύνου» που η εθνική ταυτότητα διατρέχει και θα προκαλούσε αντανάκλαστική και εξίσου άκριτη και πολωτική αντίδραση. Όσον αφορά στο δεύτερο, η ενδεχομενικότητα των νοημάτων και η εναλλαγή τους δεν νομιμοποιεί την έξωθεν αποδόμηση του όποιου υγιούς αυτοπροσδιορισμού. Είναι ένα πράγμα το αν στον χρόνο οι εθνικές συνειδήσεις φθίνουν και οι άνθρωποι ομαδοποιούνται με άλλα κριτήρια, ή δεν ομαδοποιούνται καθόλου [διότι, αν θυμηθούμε τη θέση του Laclau (1996), η κοινωνία αλλάζει με το πέρασμα στον χρόνο και η διαδικασία της ταύτισης είναι αναστρέψιμη],²⁶ και είναι άλλο πράγμα να επιδιώκεται να αρθεί εκ των έξω ο όποιος αυτοπροσδιορισμός, από τη στιγμή που είναι υγιής και ακόμα ενεργός. Αυτό δεν σημαίνει ότι η δραστική αλλαγή δεν είναι καλοδεχούμενη· είναι, αλλά όχι καταπατώντας δικαιώματα ανθρώπων, όπως αυτό του υγιούς αυτοπροσδιορισμού, ούτε ανατρέποντας βίαια ένα οποιοδήποτε νοηματικό στάτους, χωρίς τη συναίνεση των δρώντων αλλά και χωρίς πειστικά επιχειρήματα και βαθιά θεωρητική στήριξη.

Συμπερασματικά

Στο κείμενο που αναλύθηκε, ο εθνικός Εαυτός και ο εθνικός Άλλος βρίσκονταν σε σχέση αλληλοαποκλεισμού. Αυτό φάνηκε κυρίως από το ότι η Ioannidou (2012), απηχώντας έναν ηγεμονικό λόγο, εντοπίζει την προβληματική τους σχέση στην καθαυτή διαφορετικότητα και όχι στη μη ανοχή της. Έτσι, η επίλυση της προβληματικής αυτής σχέσης περνάει μέσα από την αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας, εν προκειμένω της ελληνικής. Αυτό συνιστά μια ηγεμονική παρέμβαση,

26 Εδώ συμπληρώνει ο Laclau(1996) ότι από τη στιγμή που διασαλεύεται η διαδικασία της ταύτισης, τότε τα διάφορα ηγεμονικά επιχειρήματα αγωνίζονται να επιβληθούν. Έτσι, η υιοθέτηση μιας ταυτότητας στην ουσία συνιστά συναίνεση σ' αυτή την παρέμβαση. Ακόμη, οι ανταγωνιστικές δυνάμεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους προσπαθώντας να πείσουν ότι θα πληρώσουν το κενό σημαίνον (Laclau). Παραδόξως, αυτό που συμβαίνει στην Κύπρο σήμερα και όπως αναδύθηκε στο υπό ανάλυση κείμενο δεν αφορά απλώς σ' ένα αγώνα να επέλθει συναίνεση σε συγκεκριμένη ταυτότητα και να επικρατήσει ένα νόημα πείθοντας ότι θα πραγματοποιήσει το κενόν σημαίνον [η ειρηνική συνύπαρξη με την ετερότητα] (χωρίς η επικράτησή του να σημαίνει εξάλειψη κάθε ανταγωνιστικού λόγου). Προτού πείσει για αυτό, περνά αυθαίρετα και κατ' ευθείαν στην πράξη, επιχειρώντας αποδόμηση της ελληνικότητας μέσα από την εκπαιδευτική πολιτική. Πρόκειται, δηλαδή, για βίαιη ανατροπή του φυσικοποιημένου νοήματος. Αυτό θα πει ότι οι αντιδράσεις είναι αναμενόμενες ένεκα αυτής της αυθαιρεσίας και άρα δεν γίνεται να αποδοθούν μόνο, όπως αναφέρει εδώ η Ioannidou (2012), στη σύνδεση της πολιτικής αυτής με την ιδεολογία της κυβέρνησης που την προώθησε.

την οποία διευκολύνει, όπως είδαμε, η προβολή της ελληνικότητας (συνείδησης και γλώσσας) ως έξωθεν επιβεβλημένης, πριν και μετά το 1960.

Η νέα ηγεμονική παρέμβαση επιδιώκει να περάσει μια θεώρηση κατά την οποία επιβάλλεται να αποδομηθεί η ελληνικότητα ώστε να επέλθει η ειρηνική συμβίωση με τον εθνικό Άλλο. Αυτή η παρέμβαση είναι αντιμέτωπη με δυο σοβαρές συνέπειες: (α) Ανατρέπει *βίαια* το παρόν στάτους του αυτοπροσδιορισμού, κάτι που δεν νομιμοποιείται, όταν και εφ' όσον ο τελευταίος είναι υγιής, δηλαδή μη εθνικιστικός. (β) Όσον αφορά στον μη υγιή εθνικό αυτοπροσδιορισμό, τον ανατροφοδοτεί διότι επιβεβαιώνει τις ανησυχίες του ότι η εθνική ταυτότητά του απειλείται, του παραχωρεί την αποκλειστική δικαιοδοσία να «μιλάει» για, και να θεωρητικοποιεί την, εθνική ταυτότητα και τον τοποθετεί στον κοινωνικό ρόλο του αποκλειστικού εκφραστή και υποστηρικτή της θιγμένης και περιθωριοποιημένης ταυτότητας. Έτσι, η αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας με σκοπό την ανάπτυξη του σεβασμού στην ετερότητα [παρόλο που δεν πρόκειται για ένα εξ ορισμού συνεπακόλουθο] έχει το αντίθετο αποτέλεσμα: την πολεμική πόλωση που ενθαρρύνει την ανάπτυξη εθνικιστικών θέσεων και απομακρύνει το ενδεχόμενο ενός υγιούς, μη σοβινιστικού, εθνικού προσδιορισμού.

Βιβλιογραφία

- Arvaniti A., «Linguistic practices in Cyprus and the emergence of Cypriot Standard Greek», San Diego linguistic paper, τεύχος 2, 2006, σελ. 1-24.
- Barrett M., The politics of truth. From Marx to Foucault, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Beck U., «The terrorist threat: World risk society revisited», Theory culture society, τεύχος 19, Αύγουστος 2002, σελ. 39-55, Doi: 10.1177/0263276402019004003
- Conversi D., «Reassessing current theories of nationalism: Nationalism as boundary maintenance and creation», Nationalism and ethnic politics, τεύχος 1, Άνοιξη 1995, σελ. 73-85, Doi: 10.1080/13537119508428421
- Davutoglu A., Το στρατηγικό βάθος. Η διεθνής θέση της Τουρκίας (Ν. Ραπτόπουλος, Μπφρ.) (7^η έκδοση), Ποιότητα, Αθήνα, 2010.
- De Figueiredo R. J. & Elkins Z., «Are patriots bigots? An inquiry into the vices of in-group pride», American journal of political science, τεύχος 47, Ιανουάριος 2003, σελ. 171-188.
- Hadjoannou X., Tsiplakou S. & Kappler M., «Language policy and language planning in Cyprus», Current issues in language planning, τεύχος 12, Νοέμβριος 2011, σελ. 503-569. Doi: 10.1080/14664208.2011.629113
- Hitchens C., Cyprus: Hostage to History, Verso, London, 1994.
- Hudson A., «Outline of a theory of diglossia», International journal of the sociology of language, τεύχος 157, 2002, σελ. 1-48, Διαθέσιμο στο: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCIQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.international.ucla.edu%2Fmedia%2Ffiles%2Fhudson.pdf&ei=D5MJVdicLc_faISDgugG&usg=AFQjCNH8M3RbNuPi97DGUNhT3WxDmVOqBA&sig2=bGTZuIVJEj__bPkqf43IA&bvm=bv.88198703,d.d2s
- Ioannidou E., «Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values», Language, culture and curriculum, τεύχος 25, Νοέμβριος 2012, σελ. 215-230, Doi:10.1080/07908318.2012.699967
- Kaufmann E. & Conversi D., «Ethnic and nationalist mobilisation», Ethnic groups and politics: Recent analytical developments, τεύχος 14, 2007, σελ. 1-47.
- Laclau E., New reflections on the revolution of our time, Verso, London & New York, 1990.
- Laclau E., Emancipation(s), Verso, London & New York, 1996.
- Laclau E., «The death and resurrection of the theory of ideology», German issue, τεύχος 112, Απρίλιος 1997, σελ. 297-321.
- Laclau E. & Mouffe C., Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics, Verso, London & New York, 1985.

- Laclau E. & Mouffe C., «Post-Marxism without apologies», *New left review*, τεύχος 166, Νοέμβριος–Δεκέμβριος 1987, σελ. 79-106.
- Papadakis Y., «Narrative, memory and history education in divided Cyprus: A comparison of schoolbooks on the "History of Cyprus"», *History & memory*, τεύχος 20, Φθινόπωρο/Χειμώνας 2008, σελ. 128-148, Doi: 10.2979/his.2008.20.2.128
- Papastephanou M., «Arrows not yet fired: Cultivating cosmopolitanism through education», *Journal of philosophy of education*, τεύχος 36, Φεβρουάριος 2002, σελ. 69-86.
- Papastephanou M., «Postmodernism and the revival of socialism as critique», *The European legacy: Toward new paradigms*, τεύχος 11, Ιούνιος 2006, σελ. 241-258, Doi: 10.1080/10848770600668258
- Papastephanou M., «Deconstructing the ethnos - nation distinction», *Journal of politics and law*, τεύχος 5, Δεκέμβριος 2012α, σελ. 147-158, Doi: 10.5539/jpl.v5n4p147
- Papastephanou M., *Thinking differently about cosmopolitanism. Theory, eccentricity, and the globalized world*, Paradigm Publishers, Boulder & London, 2012β.
- Phillips L. & Jorgensen M. W., *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος* (Α. Κιουπκιόλης, Μτφρ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2009.
- Pinar W. F. & Bowers C. A., «Politics of curriculum: Origins, controversies, and significance of critical perspectives», *Review of research in education*, τεύχος 18, 1992, σελ. 163-190.
- Said E. W., *Orientalism*, Penguin, Harmondsworth, 1985.
- Saussure F. D., *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (Φ. Δ. Αποστολοπούλου, Μτφρ.), Παπαζήση, Αθήνα, 1979.
- Taner A., *Μια επαίσχυντη πράξη. Η γενοκτονία των Αρμενίων και το ζήτημα της τουρκικής ευθύνης* (Τ. Πλυτά, Μτφρ.), Παπαζήση, Αθήνα, 2007.
- Wexler P., «Diglossia, language standardization and purism: parameters for a typology of literary languages», *Lingua*, 27, 1971, σελ. 330-354.
- Zizek S., *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας* (Γ. Σταυρακάκης, Μτφρ.), Scripta, Αθήνα, 2006.
- Zizek S., *Λακάν* (Δ. Καγιαλάρης & Κ. Παπαδάκης, Μτφρ.) (3^η έκδοση), Πατάκη, Αθήνα, 2010.

Sheri Berman

Το Πρωτείο της Πολιτικής: Η Σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20ου αιώνα

Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

540 σελίδες

Η Sheri Berman αποτελεί από τις γνωστές συγγραφείς της σύγχρονης πολιτικής σκέψης, καθηγήτρια πολιτικής επιστήμης στο Barnard College του Columbia University μελετητής του χώρου της ιστορίας των ιδεών. Το σύνολο σχεδόν των άρθρων της παρακολουθεί τις πολιτικές ζυμώσεις στο χώρο της Ευρώπης και το ρόλο της πολιτικής ως παράγοντα που έχει εσφαλμένα υπαναχωρήσει δίνοντας τη θέση του στη δύναμη των οικονομικών συνιστωσών.

Το βιβλίο *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* δημοσιεύτηκε το 2006 – μ' ένα ενδιαφέρον μάλιστα εξώφυλλο-αποτελώντας έναν σημαντικό σταθμό στη σύνοψη βασικών ιδεών της. Ένα από τα κεντρικά σημεία που διατρέχουν το κείμενο είναι η έντονη επιρροή του Karl Polanyi και η βαθιά γνώση της συγγραφέως για την ιστορία της Δυτικής Ευρώπης. Το έργο της διακρίνεται τόσο για τα ιστορικά όσο και για τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιεί προκειμένου να κάνει πειστική την επιχειρηματολογία της και να αναδείξει την πρόταση της πολιτικής. Ακολουθεί την ιστορία της σοσιαλδημοκρατικής σκέψης στον τρόπο με τον οποίο αυτή οικοδομήθηκε και πως στο πέρασμα των χρόνων αποτέλεσε σημαντική συμβολή στο χώρο της Πολιτικής. Σε αυτήν την προσπάθεια, χαρακτηριστικό είναι το πλήθος των βιβλιογραφικών αναφορών που υποδεικνύουν το εύρος των μελετών της Μπέρμαν. Βαθιά γνώστης των επιρροών και των εξελίξεων της σοσιαλδημοκρατίας επιδιώκει να αναδομήσει τη σημασία της αναδεικνύοντας το ρόλο της θεωρίας και της ιδεολογίας έτσι ώστε διαμέσου αυτής να προσφέρει ένα εμπειρικά και ιστορικά αποδεδειγμένο παράδειγμα προτάγματος της πολιτικής. Ήδη από τον Πρόλογο στην ελληνική έκδοση κάνει φανερές τις προθέσεις της να διδαχτούμε από την ιστορία να προσφέρουμε σταθερότητα στην Ευρώπη, ειδικά κάτω από τις παρούσες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, επιχειρηματολογώντας υπέρ μιας σοσιαλδημοκρατικής αριστεράς και ενός κράτους πρόνοιας.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Είναι ένα εκτενές βιβλίο δομημένο σε εννέα μέρη. Στην Εισαγωγή (πρώτο κεφάλαιο) η Μπέρμαν οριοθετεί τα όρια των εννοιών που θα αναλύσει προσφέροντας τις ερμηνείες της για τον «καπιταλισμό», την «ιδεολογία», και υπό ποια μορφή κατανοεί ιστορικά την «σοσιαλδημοκρατία». Εξηγεί την οπτική της μάλλον εις βάρος του φιλελευθερισμού καθώς φαίνεται ότι εξαρχής τον αντιμετωπίζει περισσότερο υπό τη μορφή του οικονομικού φιλελευθερισμού και ότι αυτός κακώς υπερεκτιμήθηκε. Τη λύση έρχεται να την προσφέρει η σοσιαλδημοκρατία - μια μη μαρξιστική εκδοχή του σοσιαλισμού - που και αν δεν προσφέρει μια κοινή πορεία πλεύσης (Karl Kautsky, Eduard Bernstein) και έχει κατά καιρούς υποτιμηθεί, παρόλα αυτά μπορεί να προσφέρει σταθερότητα μέσω της ενίσχυσης της πολιτικής και με βάση τον κοινοτισμό (σσ. 29-31 και σελ. 54).

Στο δεύτερο κεφάλαιο η συζήτηση επικεντρώνεται στην πορεία της σοσιαλδημοκρατίας και στα θεμέλια που αυτή δημιούργησε σχολιάζοντας την αποστασιοποίηση της από τον μαρξισμό υποστηρίζοντας μάλιστα πως πτυχές του όπως ο «ιστορικός υλισμός» και «η ταξική πάλη» έδωσαν το έναυσμα στο σοσιαλιστικό κίνημα να αναπτυχθεί. Αντιμετωπίζοντας τα κόμματα ως «μεταγωγούς» (carriers) (σσ. 27, 39) συζητάει την κατάσταση στη Γαλλία μέσω των τοποθετήσεων του Ζωρές ενώ παρουσιάζει στην Γερμανία την ιστορία του Γερμανοσοσιαλιστικού κόμματος υπό την επιρροή των Bernstein και την διαφορετική τοποθέτηση του Kautsky και τις ζυμώσεις που επήλθαν. Στο επόμενο κεφάλαιο η Μπέρμαν συνεχίζει να επιχειρηματολογεί επί του λεγόμενου «δημοκρατικού αναθεωρητισμού» που ζυμώθηκε στην Γερμανία και βρήκε εφαρμογή στην Γαλλία εκφράζοντας την απομάκρυνση του σοσιαλισμού από τον μαρξισμό. Στο συνέδριο στο Παρίσι καθώς και σ' εκείνο στο Άμστερνταμ τέθηκαν οι βάσεις για την αναθεώρηση και την επανατοποθέτηση των βασικών θέσεων του σοσιαλιστικού θεωρήματος. Μάλιστα σχολιάζεται και η ανικανότητα του γερμανικού σοσιαλιστικού κόμματος να μεταφράσει σε υπεροχή τις νίκες της περιόδου.

Στο Τέταρτο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «επαναστατικός αναθεωρητισμός» η Μπέρμαν συνδέει τις σκέψεις της με την αρχική της τοποθέτηση ότι ο φασισμός, ο εθνικισμός και οι δημιουργηθέντες ιστορικές συνιστώσες ενώθηκαν για να προετοιμάσουν το έδαφος για μια διαφορετική μορφή ιδεολογίας καθώς επηρεάστηκαν από τις τοποθετήσεις του Georges Sorel δίνοντας στο σοσιαλισμό μια διαφορετική οπτική. Κρίνοντας τον ορθόδοξο μαρξισμό τόσο ο Σορέλ όσο και ο Μπερνστάιν προσέφεραν τοποθετήσεις επαναπροσδιορισμού των πολιτικών πραγμάτων –

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

απαισιόδοξη, αισιόδοξη αντίστοιχα-δρομολογώντας εξελίξεις. Έτσι οι επαναστατικές τοποθετήσεις του Σορέλ επηρέασαν τις εξελίξεις στην Ιταλία καθώς διαμορφώνονταν οι τοποθετήσεις του εθνικιστικού κινήματος. Μάλιστα υποστηρίζεται από την συγγραφέα ότι στην Ιταλία «καταρρέουν οι διαχωριστικές γραμμές σε διανοητικό επίπεδο, αν και όχι ακόμα σε οργανωτικό ανάμεσα στον εθνικισμό και τον σοσιαλισμό» (σελ. 178). Η Γαλλία στα τέλη πια του 19ου αιώνα είχε την ίδια πορεία υπό την επιρροή των Μπουλανζέ, Μπαρές και Μωράς ενώ στη Γερμανία αυτήν την περίοδο οι εθνικιστικές εξελίξεις διαμόρφωναν τις συνθήκες και στην Αυστρία το αντισημιτικό κίνημα ήταν έντονο.

Η πορεία, λοιπόν, των πραγμάτων τόσο μέσω των ιστορικών όσο και των πολιτικών εξελίξεων ωρίμασε ώστε να επέλθει πια το οριστικό διαζύγιο με τον μαρξισμό και η σοσιαλδημοκρατία να οροθετήσει τους στόχους της. Οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης αναζητούσαν τρόπο να ανασυγκροτηθούν με το πέρας του Α' Παγκοσμίου πολέμου και οι εκφραστές του σοσιαλισμού κλήθηκαν να αποτελέσουν την βάση για αυτήν την αλλαγή. Βέβαια επισημαίνεται η αδυναμία των σοσιαλιστών να πάρουν στην πράξη θέση για τα γεγονότα (Γερμανία), ενώ στη Γαλλία ψάχνοντας και εκεί το «δρόμο τους» οι σοσιαλιστές δεν συνδύαζαν ιδεολογία και πράξη. Και στην Ιταλία το σοσιαλιστικό κόμμα ενισχύθηκε αλλά και στην προκειμένη περίπτωση αποδείχθηκε μικρότερο των περιστάσεων (σελ. 225). Σε όλες τις περιστάσεις τα σοσιαλιστικά κόμματα δεν ήταν σε θέση να πάρουν σθεναρή θέση. Μάλιστα η Μπέρμαν τονίζει και το ρόλο του «σχεδίου Ντε Μαν» (σσ. 245- 263) ως μια προσπάθεια να υπάρχει μια συνεκτική γραμμή για το σύνολο των σοσιαλιστών που θα μπορούσε να υιοθετηθεί και να συσπειρώσει. Και ενώ τόσο ο Ντε Μαν όσο και ο Μαρσέλ Ντεά επιχειρηματολογούσαν για έναν μη μαρξιστικό σοσιαλισμό, οι εξελίξεις κινούνταν προς τον φασισμό στην Ιταλία, συνθήκες που αναδείκνυαν τον Μουσολίνι ως εκμεταλλευτή των συνθηκών χρησιμοποιώντας ως σύνθημα την προταγή την πολιτικής και την πρωτεύουσα θέση του κράτους έναντι της αγοράς (σελ. 287). Στην Γερμανία ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν αποκύημα γεγονότων τόσο πριν τον πόλεμο όσο και της αντίδρασης στα αποτελέσματα αυτού. Η Μπέρμαν θέλει να καταστήσει σαφές ότι φασισμός και εθνικοσοσιαλισμός παρουσίαζαν κοινά στοιχεία προσφέροντας «έναν τρίτο δρόμο μεταξύ του φιλελευθερισμού της ελεύθερης αγοράς και του σοβιετικού κομμουνισμού [...] καθώς και διακηρύξεις που προήγαν την ιδέα του κοινοτισμού» (σσ. 312- 320).

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Στο Έβδομο πια κεφάλαιο η Μπέρμαν αναφέρεται στην σουηδική περίπτωση όπου κατάφερε να πραγματοποιήσει όσα οι υπόλοιπες χώρες τα αντιμετώπιζαν μόνο θεωρητικά. Οι εκπρόσωποι του σοσιαλισμού αποδείχθηκαν ισάξιοι των περιστάσεων, απομακρύνθηκαν από το κατά γράμμα των μαρξιστικών θεωρήσεων και θέλησαν να ενισχύσουν την δημοκρατία. Ακόμα και την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και εν μέσω των αλλαγών, το σοσιαλιστικό κόμμα στη Σουηδία ήταν έτοιμο να προβεί σε συνεργασίες προκειμένου να εξασφαλίσει τον εκδημοκρατισμό της χώρας του. Το σουηδικό σοσιαλιστικό κόμμα (SAP) διαδραμάτιζε από νωρίς σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις, έστω και αν δεν κατείχε απόλυτη πλειοψηφία. Προσέφερε απαντήσεις στα προβλήματα της κοινωνίας που είχε κουραστεί από τον καπιταλισμό και τόνιζε το όραμα του για το λεγόμενο «σπίτι του λαού» (σελ. 339). Το SAP προσπαθούσε τόσο να προσαρμοστεί στις νέες καταστάσεις όσο και να δώσει απαντήσεις στα οικονομικά προβλήματα της χώρας προτείνοντας μάλιστα μια σειρά μέτρων για την καταπολέμηση της ανεργίας. Έτσι το σοσιαλιστικό κόμμα βγήκε νικητής των γεγονότων και των εκλογών, απομακρύνθηκε από τον ορθόδοξο μαρξισμό και τόνισε την ανάγκη να υπάρξει δράση του κόμματος όπου κριθεί αναγκαίο.

Στο όγδοο κεφάλαιο γίνεται μια ανασκόπηση των γεγονότων της Μεταπολεμικής περιόδου. Σχολιάζονται τα αρνητικά αποτελέσματα που αποδόθηκαν στον καπιταλισμό και τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες των Δυτικών χωρών προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια νέα τάξη πραγμάτων στην οποία η οικονομία να ελέγχεται από την πολιτική. Το κράτος αποκτά τον ρόλο του «υπερασπιστή» της κοινωνίας και όχι πια της οικονομίας ενισχύοντας το νόημα του κράτους πρόνοιας. Μάλιστα το τελευταίο αναδεικνύεται ως το βασικό μέσο των μεταπολεμικών εξελίξεων. Έτσι οι δυτικές κοινωνίες προσπάθησαν η καθεμία με τον τρόπο της να αναδείξουν την προστασία της κοινωνίας ως εφελτήριο τους έχοντας ως αρωγό τα σοσιαλιστικά κόμματα. Στο ένατο, λοιπόν, κεφάλαιο, η συγγραφέας ανακεφαλαιώνει την κεντρική ιδέα ότι η σοσιαλδημοκρατία «είναι ένα ολότελα αυτόνομο πολιτικό κίνημα» που πιστεύει στην «διαταξική συνεργασία» (σελ. 417) και αναδείχθηκε ως η κύρια και η πιο πετυχημένη ιδεολογία του 20ου αιώνα και πρέπει να αναδειχθεί πάλι η προσφορά της όσο και να «αναζωογονηθεί η συλλογική μνήμη της δημοκρατικής αριστεράς όσον αφορά το παρελθόν της» (σελ. 421). Μάλιστα, κατά τη συγγραφέα, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται οι ιδεολογίες όχι αποκομμένες η μια από την άλλη αλλά στενά αλληλοεπηρεαζόμενες. Έτσι ολοκληρώνει τις τοποθετήσεις της, με έναν υπό μια έννοια

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

κυκλικό τρόπο, επανέρχεται δηλαδή στην ανάλυση της έννοιας της ιδεολογίας υπό το πρίσμα των χωρών που μελέτησε. Μάλιστα σε μια υποσημείωση του εν λόγω κεφαλαίου (σσ.431 - 432) κάνει μια εκτενή αναφορά των σκέψεων της περί των ορίων των ιδεολογιών (φασισμός, εθνικοσοσιαλισμός, κοινοτισμός, εθνικισμός) προκειμένου να αναδείξει την πρωτοκαθεδρία του σοσιαλισμού. Υπό αυτήν τη βάση θεωρεί ότι οι σοσιαλδημοκράτες πρέπει να πορευτούν δυναμικά και στο μέλλον ως η «μόνη αξιόπιστη λύση» (σελ. 441). Επιπλέον αντιδιαστέλλει τη σοσιαλδημοκρατία με τον λεγόμενο «τρίτο δρόμο» για να προσφέρει τα όρια τους και να τονίσει την ανάγκη παρουσίας του κοινοτισμού ως κινητήριο δύναμη στη σοσιαλδημοκρατία. Εμμένει ότι η σοσιαλδημοκρατία πρέπει να στηριχθεί στα μαθήματα της παράδοσης της για να επιτύχει την σταθερότητα και πάνω από όλα πρέπει να προσαρμόζεται στις συνθήκες και να αφουγκράζεται τις αλλαγές.

Το παρόν, λοιπόν, βιβλίο είναι ένα φιλόδοξο πόνημα επιδιώκοντας να προσφέρει μέσω της ιστορίας των ιδεών μια μελέτη για το ρόλο της Πολιτικής εδραιωμένη σε έννοιες όπως η «αλληλεγγύη» και ο «κοινοτισμός» ακολουθώντας το σουηδικό πρότυπο. Κάποιες φορές, βέβαια η συγγραφέας υπερβάλλει προκειμένου να αποδείξει την αρχική της θέση για την σημασία της σοσιαλδημοκρατίας στην πορεία των χρόνων και πως μπορούμε να διδαχτούμε από αυτή. Μάλιστα λόγω της ιδιαιτερότητας των εμπειρικών δεδομένων που χρησιμοποιεί είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τα όρια μεταξύ του ρόλου της ιστορίας και της ιδεολογίας. Πόσο μάλιστα όταν η επιλογή των ιστορικών δεδομένων που χρησιμοποιείται είναι δημιούργημα συγκεκριμένων συγκυριών που δεν μπορούν να γενικευθούν. Αναδεικνύει δηλαδή την οπτική της από συγκεκριμένα –περιορισμένα- ιστορικά δεδομένα. Παράλληλα φαίνεται να παραλείπει κάποια στοιχεία συνθηκών δημιουργίας κάποιων γεγονότων ή να τα προσαρμόζει στα αποτελέσματα που θέλει να συνάγει για τις χώρες που ευδοκίμησε η Σοσιαλδημοκρατία, πόσο μάλλον όταν μιλάμε για τη Σουηδία που δεν μπορεί να συγκριθεί με άλλη χώρα της Ευρώπης.

Δρ. Θεοδώρα Παπαδοπούλου

ABSTRACTS

European Union's Security Policy in comparison with USA under the prism of their defense expenditures

Emmanuel- Marios L. Economou, Nikolaos Kyriazis

In this paper we examine the European Common Foreign and Security Policy (CFSP) in comparison to the US by providing recently updated statistical data. We found that the EU member-states' unwillingness to spend more on their defence in comparison to the US since the end of the Cold war era to nowadays, in combination with the intrinsic weaknesses of CFSP have led to a less efficient CFSP than the expected. We finally make proposals for a more efficient CFSP within the wider European integration context.

Key terms: Of political defense and security, defense expenditures, European Union, U.S.A.

States, their Offensiveness and J. Mearsheimer: A Complementary Reading

Kyriakos Mikelis, Markos Troulis

J. Mearsheimer has contributed significantly to the analysis of international politics and in particular the rules of the game among states, taking into consideration their power, role and aims. His respective argument has come up in terms of a 'tragedy of great power politics', related to the fact that stronger states aren't inclined to the preservation of the status quo, since they link their survival to the increasing power and influence. The article emphasizes this specific argument. Firstly, there is a presentation of the broader debate between two versions of realism, i.e. a defensive variant and an offensive one, including his stance. A series of responses to him is then discussed, followed by a discussion of the concept of expansion. Mearsheimer's emphasis on power maximization of states, especially though territorial claims and intervention, should not lead to the omission of attention to strategies other than classical territorial expansion.

Key terms: International politics, international relations theory, J. Mearsheimer, offensiveness, great powers

Direct violence in Greek secondary education school textbooks of religious studies during the period 1974: 2006: Intertemporal research under the prism of the pedagogy of peace.

Ekaterini Tsekou

The present research finds its theoretical foundations in the Pedagogy of Peace, the theory of Johan Galtung for triple classification of violence as a direct or personal, indirect or structural and cultural, the International Research of School Textbooks and the corresponding political approach of the religious education. Twenty one (21) textbooks of Religious Education of middle and high schools of the period of the political changeover (1974-2006) constitute the object of the present research. The method used is the qualitative content analysis. The analysis reveals that the examined textbooks of Religious Education of the above-mentioned period in their entirety, condemn the use of violence through the view of suffering caused by conflicts and hostilities, which, associated with socio - economic and policy incentives seek to promote the resolution of conflicts through peaceful and democratic procedures.

Keywords: *Pedagogy of Peace, violence, School Textbooks of Religious Education, conflicts, war*

Socio-economic status and achievement in text comprehension of fifteen-year-old students in Greece

Karolina Retali, Vassilia Hatzinikita

Students' and schools' socio-economic status, and its relation to students' achievement, has been examined extensively in international research literature. However, in Greece, a rather limited number of related empirical studies has been conducted and there is a lack of recent research with nationally representative sample.

The present study explores the relation between students' and schools' socio-economic status in Greece and students' achievement in reading, based on a representative sample of fifteen-year-old students in Greece. Specifically, the study conducted a secondary analysis of data from 4.969 fifteen-year-old students from 184 schools that took part in PISA 2009 in Greece. The most notable finding of the study is the large variation in socio-economic status between schools in Greece and its relation to students' achievement in reading.

Keywords: *(student, school) Socio-economic status, PISA program, text comprehension, achievements, fifteen-year-old students*

Deconstruction of the national identity as a prerequisite of peaceful coexistence with the national other in the text of Elena Ioannidou *Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values*

Kali Drousioti

The by now widely-accepted politicization of the Curriculum renders crucial those curricular debates and academic views that make the political dimension of education stand out. Based on this given and following Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's approach, the present article analyses a new hegemonic discourse embodied in the text of Elena Ioannidou *Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values*, which endorses the 2010 Cyprus Curriculum. The analysis shows that the text under consideration (a) perceives the Greek national identity of Greek-Cypriots as "externally imposed", (b) incriminates the Greek national identity for negative attitudes toward diversity and (c) promotes a rejection of the Hellenic identity in Cyprus that leaves no space for a healthy [non chauvinistic] self-identification.

Keywords: Greek-Cypriots' Hellenic identity deconstruction, negative attitude towards diversity, 2010 Curriculum of Cyprus.